

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ «УКРАЇНА»**

на правах рукопису

КІСС СВИТЛАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12

**РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Науковий керівник:

Севрюков Денис Георгійович,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

КИЇВ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ.....	14
1.1. Вітчизняні традиції системи підтримки та благодійності як основи формування соціальних ідей.	14
1.2. Сутність та основні ознаки соціальної держави в Україні.	41
1.3. Етапи формування соціальної держави в Україні.	61
Висновки до Розділу 1.....	75
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ.....	79
2.1. Передумови формування соціальної держави в Україні в 1917-1920 рр.	79
2.2. Реалізація ідеї соціальної держави в Україні в період існування СРСР.	97
2.3. Розвиток соціальної держави в пострадянській Україні.	146
Висновки до Розділу 2.....	166
РОЗДІЛ 3. НОРМАТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНИ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ.....	169
3.1. Реалізація концепції соціальної держави в конституційному законодавстві України.	169
3.2. Юридичні гарантії соціальної держави за українським законодавством.	179
Висновки до Розділу 3.....	191
ВИСНОВКИ.....	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202
ДОДАТКИ.....	248

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок

ЗУ УСРР – Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду
УСРР

ЗУНР – Західноукраїнської Народної Республіки

КЗпП – Кодекс законів про працю

НЕП – Нова економічна політика

НКСЗ – Народний комісаріат (Наркомат) соціального забезпечення

РМ СРСР – Рада міністрів СРСР

РНК - Рада народних комісарів

РНК РСФРР – Рада народних комісарів Російської Соціалістичної
Федеративної Радянської Республіки

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТКУ – Трудовий конгрес України

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (з 30 січня 1937
року)

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 30 січня 1937
року)

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦК ВКП (б) – Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії
(більшовиків)

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена теоретичною і практичною значущістю вирішення проблем, пов'язаних із розвитком та функціонуванням соціальної держави в Україні, визначенням її сутності та функціональних ознак, а також здійснення нею своїх функцій, спрямованих на пом'якшення негативних наслідків соціальної нерівності шляхом рекомбінації матеріальних благ, захисту соціальних прав людини, забезпечення стабільності в країні та згоди в суспільстві.

Соціальна держава розглядається як багатоаспектне явище, яке охоплює широке коло суспільних відносин. Якщо для багатьох країн світу правові механізми соціальної держави, технології соціального захисту населення, відпрацьовані, накопичено досвід практичної реалізації її принципів, то для України ця сфера залишається новою. Це пояснюється, насамперед, змінами соціально-економічної природи суспільства та зв'язків системи «держава – суспільство», «держава – індивід», що відбуваються в країні з періоду Перебудови до сьогодні.

Дослідження теорії та практики утворення соціальної держави набувають у вітчизняній науці дедалі більшої актуальності. Це пов'язане не лише із конституційним визнанням України соціальною державою, а, насамперед, з тим, що на етапі соціальних та політичних перетворень, що відбуваються в країні, саме соціальна держава все частіше висувається як зразок суспільного втілення, який спроможний об'єднати та удосконалити суспільство.

Співвідношення та взаємозв'язки понять «держава – суспільство – індивід» є складним і багатоаспектним, і на різних етапах свого розвитку мали різний зміст. Соціальна підтримка зародилася давно, існуючи тривалий час в звичаях та традиціях. З глибокою трансформацією взаємин між суспільством, державою та особистістю пов'язане виникнення соціальної держави.

Розбудова соціальної держави стає одним з головних пріоритетів розвитку національної державності сучасної України, адже без ефективного

соціального законодавства, активної і грамотної соціальної політики держави, практичне вирішення проблем в політичній та економічній сферах неможливе. Разом з тим, недооцінка передумов та світового досвіду формування соціальної державності, відсутність теоретичних розробок національної моделі реалізації концепції соціальної держави, можуть негативно впливати на подальше становлення України як держави соціального типу. Необхідність розвитку соціальної держави в Україні не викликає сумнівів, і діяльність саме такої держави спрямована на забезпечення гідного життя та вільного розвитку індивіда.

Вітчизняна наука має значний досвід наукового пізнання природи, сутності соціальної держави, її впливу на формування громадянського суспільства. Окремі проблеми соціальної держави досліджувалися як дореволюційними, так і сучасними вченими. В сучасній вітчизняній юридичній науці різні аспекти означеної проблематики отримали відображення в роботах таких науковців як О.В.Бермічева, С.В.Богославець, О.С.Головащенко, Д.О.Єрмоленко, С.О.Кириченко, Л.А.Князька, А.Є.Краковська, Г.В.Лаврик, В.В.Мацокін, О.З.Панкевич, Ю.М.Походзіло, В.М.Рошканюк, В.А.Рудик, Д.Г.Севрюков, Н.С.Сидоренко, О.В.Скрипнюк, В.В.Сокурєнко, М.М.Феськов, Н.М.Хома, В.В.Чурпіта, І.В.Яковюк, В.М. Якубенко, І.С.Ярошенко та ін. В їхніх дослідженнях основна увага приділяється загальнотеоретичним характеристикам соціальної держави, дослідженню її функцій та принципів, соціальної відповідальності держави перед суспільством, що трансформується, ролі соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави, питанням співвідношення правової та соціальної держави, стратегіям розвитку соціальної державності тощо.

Істотний внесок у розробку загальних проблем теорії і практики соціальної держави внесли такі вітчизняні політологи, як Н.Ю.Батура, А.О.Сіленко, В.М.Співак, А.П.Супруненко, Л.О.Четверікова, Ф.П.Шульженко та ін. Глибоке філософське осмислення соціальної держави отримала в працях Я.І.Пасько і Г.С.Соловей. Окремі аспекти розвитку соціальної державності в

Україні отримали висвітлення в працях ряду представників вітчизняної економічної науки (Р.Ф.Атаманюк, В.Я.Бідак, В.П.Горин, В.В.Капильцова, С.О.Корецька, Л.М.Черенько та ін.), істориків (І.О.Дмитрик, Ю.С.Степанчук, Ф.Я.Ступак, А.В.Фомін, В.Г.Шарпаций та ін.), соціологів (О.В.Бабак, В.А.Макаренко та ін.), науковців в сфері державного управління (Ю.М.Бондаренко, О.П.Крентовська, В.А.Намчук, В.В.Собченко, А.С.Цумаєва, Ю.Д.Юрченко та ін.).

Незважаючи на чисельні дослідження окремих питань теорії, історії становлення, функціонування соціальної держави в Україні, сутності та соціальної діяльності держави, її правової природи, у вітчизняній юридичній науці на сьогоднішній день немає комплексних робіт теоретичного та історико-правового характеру, присвячених дослідженню особливостей становлення і розвитку соціальної держави в Україні, закономірностей трансформації соціальної діяльності держави, формування механізмів та інструментів забезпечення соціальної складової в умовах життя суспільства. Вказані обставини гостро актуалізують потребу наукового дослідження питань розвитку соціальної держави в Україні (в контексті теоретичного та історико-правового аспектів).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри теорії права та міжнародної інформації Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» на тему: «Еволюція теоретичних уявлень людства про державу та право» (державний реєстраційний номер 0111U003651).

Тема дослідження відповідає Пріоритетним напрямам розвитку правової науки на 2011–2015 роки (затверджені постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 року № 14) та Пріоритетним напрямам розвитку правової науки на 2016–2020 роки (затверджені постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року). Тему дисертаційного дослідження

затверджено Вченою радою Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» 27 лютого 2015 року, протокол № 1.

Мета і задачі дослідження. *Мета* дослідження полягає в комплексному теоретико-правовому та історико-правовому дослідженні процесу становлення, розвитку соціальної держави в Україні, розкритті особливостей її формування та функціонування.

Мета дослідження зумовила розв'язання наступних *задач*:

- розглянути вітчизняні традиції системи підтримки та благодійності як основи формування соціальних ідей;
- проаналізувати передумови формування соціальної держави в Україні в 1917-1920 рр.;
- дослідити основні тенденції становлення та розвитку соціальної держави в Україні в радянський період;
- встановити основні тенденції розвитку соціальної держави в пострадянській Україні;
- визначити та обґрунтувати етапи становлення та розвитку соціальної держави в Україні;
- уточнити зміст поняття «соціальна держава» в практичних аспектах його реалізації;
- визначити основні ознаки соціальної держави в Україні;
- дослідити сутність нормативно-правових основ соціальної держави в Україні;
- розкрити зміст юридичних гарантій соціальної держави за українським законодавством.

Об'єкт дослідження – соціальна держава як феномен історико-правового розвитку України.

Предмет дослідження – історико-правові та теоретичні аспекти розвитку соціальної держави в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи складають загальнонаукові й спеціально-наукові методи, які відповідають меті

та задачам дослідження. Методологія дослідження визначеної проблематики встановлена її специфікою та відповідає завданням історико-правового пізнання, зокрема, виокремлення і теоретичного осмислення предмета та об'єкта дослідження, а також методів та логіки дослідницького пошуку, а також структуруванню отриманих знань відповідно до сучасної наукової та суспільно-політичної значущості.

Історико-правовий та історико-цивілізаційний методи використано для проведення історіографічного аналізу джерел дослідження вітчизняних традицій системи підтримки та благодійності, передумов встановлення соціальної держави в Україні, тенденцій її становлення та розвитку (підрозділи 1.1; 2.1; 2.2; 2.3); семантичний та логіко-семантичний методи застосовано для уточнення змісту поняття «соціальна держава» (підрозділ 1.2); логічний метод та метод генетичного членування застосовано для визначення етапів становлення й розвитку соціальної держави в Україні (підрозділ 1.3); спеціально-юридичний метод сприяв конкретизації сутності та основних ознак соціальної держави в Україні (підрозділ 1.2); формально-юридичний метод застосовано в процесі дослідження нормативно-правових актів України з визначеної проблематики (розділи 2; 3); з використанням методу раціональної критики проаналізовано сутність законодавчих документів та проведено вияв невідповідностей з фактичною дійсністю (підрозділ 3.2). Методи узагальнення та прогнозування застосовано у процесі формулювання висновків та пропозицій. У роботі використовувалися й інші методи наукового дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів визначається як самою постановкою проблеми, так і підходом до її дослідження з урахуванням ступеня розробленості відповідних питань. Дисертація є комплексним, логічно завершеним самостійним дослідженням теоретичних, історико-правових засад становлення та розвитку соціальної держави в Україні.

Дисертаційне дослідження є однією з перших у вітчизняному правознавстві спроб провести комплексний історико-правовий, теоретичний аналіз процесу становлення та розвитку соціальної держави в Україні. В роботі

простежено шлях становлення соціальних ідей, поступового розширення змісту соціальної держави від фрагментарних актів соціальної підтримки населення, до постійного, цілеспрямованого здійснення державної соціальної політики.

У межах дисертаційного дослідження отримано результати, що характеризуються науковою новизною:

вперше:

– проведено аналіз передумов формування соціальної держави в Україні в 1917-1920 рр. Визначено, що національні уряди (уряд Центральної Ради, уряд Української держави на чолі з П.Скоропадським, уряд Директорії УНР) вдавалися до спроб перетворення в соціальній сфері, не виокремлюючи їх в першочерговий напрям діяльності. Через відсутність адміністративних можливостей, ці спроби носили непослідовний та фрагментарний характер. Більшість зрушень в соціальній сфері використовувались різними політичними силами українського суспільства лише як політичний важіль;

– на основі історичних фактів та закономірностей розвитку соціальної держави в Україні, визначено й обґрунтовано етапи її становлення та розвитку. Мотивовано виділення семи етапів становлення та розвитку соціальної держави в Україні: поширення соціальних реформ; становлення державного патерналізму; формування соціальної держави в Україні; адміністративно-командний етап; етап рівності доступу до соціальних послуг; кризовий етап та етап «структурної перебудови» (трансформації) української соціальної держави;

– пропонується авторське розуміння соціальної держави (для національної моделі) і формулюється визначення в практичних аспектах його реалізації. Соціальна держава визначається як форма організації публічної влади, яка характеризується проведенням комплексної соціальної політики, спрямованої на забезпечення певного рівня соціального захисту громадян з метою підтримки соціально-економічної стабільності в суспільстві;

удосконалено:

– положення щодо розвитку соціальної держави в пострадянській Україні, як закономірного, історично обумовленого та національно детермінованого напрямку діяльності держави;

– на підставі аналізу наукових доробок з питань соціальної держави, запропоновано виділення нормативних ознак соціальної держави, які в повному обсязі відображають загальнотеоретичний зміст його стереотипного, ідеального поняття. На основі нормативних ознак виділено базисні ознаки; ознаки, які прямо чи опосередковано характеризують рівень ефективності здійснення соціальної політики та ознаки забезпечення гідного рівня соціального та матеріального благополуччя для всіх громадян;

– положення щодо особливостей реалізації концепції соціальної держави в законодавстві України. Визначено, що конституційне визнання України соціальною державою є закономірним етапом її розвитку, а основні її цілі (такі як достатній життєвий рівень та вільний розвиток особистості) носять об'єктивно обумовлений характер, заснований на міжнародному досвіді реалізації ідей соціальної держави;

– наукові уявлення про юридичні гарантії соціальної держави як умови, які відповідно до законодавства, створює (або має створювати) держава для забезпечення гідного життя і вільного розвитку людини. Проведений в дисертаційному дослідженні аналіз юридичних гарантій соціальної держави дозволив зробити висновок про те, що юридичні гарантії покликані служити засобом забезпечення процесів становлення, розвитку і функціонування соціальної держави та вирішення завдань, спрямованих на її вдосконалення;

отримали подальший розвиток положення щодо:

– вітчизняних традицій системи підтримки та благодійності як основи формування соціальних ідей. Визначено, що соціальні ідеї чітко прослідковуються в княжій та церковно-монастирській підтримці, в приватній доброчинності, і з середини XIX ст. у справі громадського піклування більш виразні форми набуває держава. Окремо проаналізовано практику допомоги та добродійності на західноукраїнських землях від литовсько-польської доби до

періоду Австро-Угорській імперії. Визначено, що практика становлення соціальних ідей на цих територіях, хоча і мала спільні риси, відрізнялась від інших українських земель;

– реалізації ідей соціальної держави в Україні в період існування СРСР. Визначено, що соціальна політика УРСР, маючи ряд специфічних особливостей, обумовлених національними та ідеологічними відмінностями, еволюціонувала від політики соціального забезпечення, політики загального соціального захисту та соціальних гарантій до надання державою соціальних послуг, і до кінця радянської епохи набула рис масштабної системи державного соціально забезпечення, з низкою складних проблем всередині кожної з її складових.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що її теоретичні положення, висновки, пропозиції і рекомендації можуть сприяти удосконаленню історико-теоретичних засад наукового пізнання, подальшому розробленню концепції реформування соціальної держави в Україні, та можуть використовуватися:

– *у науково-дослідній роботі* – для активізації вивчення проблем розвитку соціальної держави в Україні, законодавчого забезпечення основ соціальної держави через державні програми та ін.;

– *у навчальному процесі* – для підготовки підручників, посібників, лекційних курсів та семінарських занять з дисциплін «Історія держави і права України», «Історія вчень про державу і право», «Соціальна філософія», «Право соціального забезпечення», «Конституційне право України»;

– *у правотворчій роботі* – для обґрунтування рекомендацій, висунутих з проблем реалізації соціальною державою своїх функцій, здійснення реформаторських напрямів державної соціальної політики України щодо оновлення вітчизняної системи соціального захисту, зокрема, у контексті імплементації Україною європейських стандартів соціальної держави тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою. Формулювання положень, котрі характеризують наукову новизну

дослідження, теоретичне та практичне значення його результатів, є особистим внеском здобувача у дослідженні окресленої проблеми. Окремі питання дисертаційного дослідження розглядаються вперше, інші – аналізуються з нових позицій, по-новому аргументуються і обґрунтовуються.

Апробація результатів дисертації. Робота виконана на кафедрі теорії права та міжнародної інформації Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». Основні її результати обговорювались на міжкафедральному семінарі за участю кафедр теорії права та міжнародної інформації, конституційного, адміністративного права та соціально-гуманітарних дисциплін, цивільного, господарського та кримінального права зазначеного навчального закладу.

Основні положення дисертаційної роботи оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: «Государство и право. Актуальные научные исследования. Теория, практика/ Państwo i Prawo. Najnowsze badania naukowe. Teoria, praktyka» (м.Познань (Польща), 30.03.2015 – 31.03.2015 року); «Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій» (м.Полтава, 16-17 квітня 2015 року); «Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства» (м.Київ, 10-11 квітня 2015 року); «Молодь: освіта, наука, духовність» (м.Київ, 21-22 квітня 2015 року); «Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні» (м.Запоріжжя, 24-25 квітня 2015 року); «Правові та соціальні гарантії конституційних прав громадян» (м.Полтава, 23-24 квітня 2015 року); «Сучасні тенденції в юридичній науці України» (м.Хмельницький, 24-25 квітня 2015 року); «Právna veda a prax: výzvy moderných európskych integračných procesov» (м.Братислава (Словацька Республіка), 27-28 листопада 2015 року); «Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій» (м.Полтава, 21-22 квітня 2016 року); «Государство и право. Теоретические и практические аспекты

развития современной науки /Państwo i Prawo. Teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju współczesnej nauki» (м.Ченстохова (Польша), 29-30 червня 2016 року).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи відображені в 16 публікаціях: 6 індивідуальних наукових статтях, опублікованих у наукових фахових періодичних виданнях з юридичних наук, дві з яких обліковуються у зарубіжних наукометричних базах, та 10 у матеріалах, тезах доповідей та повідомлень на науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, що включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (420 найменувань на 46 сторінках) і двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 248 сторінок, з яких обсяг основного тексту – 201 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

1.1. Вітчизняні традиції системи підтримки та благодійності як основи формування соціальних ідей

Дослідження традицій системи підтримки та благодійності як основи формування соціальних ідей в Україні передбачає дослідження відповідних джерел, які дозволяють віднайти та вивчити чинники, які обумовили появу соціальних ідей, спричинили подальший розвиток концептуальних уявлень як про соціальну державу в цілому в Україні, так і її соціальну функцію зокрема.

В Україні, так само як і в інших державах, не дивлячись на те, що громадські гарантії виживання, підтримка малозабезпечених, бідних існувала з найдавніших часів, соціальні функції держави виникли далеко не відразу. Соціальна держава в Україні пройшла певний шлях розвитку. Соціальні ідеї, через прояв в традиціях системи підтримки та благодійності, мають свої витоки у моральних засадах суспільства, у таких категоріях як співчуття, чуйність, справедливість, благодійність, людяність, які спрямовані на підтримку людини, котра фізично, в силу об'єктивних причин, не в змозі забезпечити себе та тих, хто перебуває на їх утриманні. В основі цього лежить прагнення людської спільноти забезпечити одну зі сторін публічного інтересу – підтримку фізичного існування людського суспільства, захисту слабких, немічних, хворих, інвалідів, дітей. Таке прагнення реалізовувалось як поза державним регулюванням, так і за його допомогою.

Додержавна соціальна діяльність, безпосередньо пов'язана з виживанням людини, визначається соціально-психологічними механізмами моральності, почуттям співпереживання та милосердя. З появою державності, раціональні (ті, які обумовлені життєвою необхідністю) мотиви

соціальної діяльності трансформуються в соціальні функції держави і проходять тривалий шлях розвитку. Паралельно, ірраціональні (ті, які не залежить від об'єктивної необхідності) мотиви соціальної діяльності залишаються незмінними і протягом тривалого періоду становлення соціальних функцій держави є головним джерелом соціальної активності в суспільстві. Місцем для їх реалізації стає морально-етична сфера і, зокрема, релігія. Саме у сфері моралі та звичаєвого права довгий час залишались питання щодо регулювання допомоги бідним та незаможним.

Зовнішня експансія християнського світу внесла свої аспекти в трансформацію суспільних відносин [373, с. 87]. В X-XI століттях, з поширенням християнства, було закладено основу християнського піклування, яке принесло із собою уявлення про добродійність як про прерогативу та суспільний обов'язок церкви. Церква створила власну ідеологічну та інституційну систему «соціального захисту» [326, с. 155], яка включала матеріальну, медичну, моральну допомогу. Цю допомогу інваліди, хворі, сироти, жебраки і всі нужденні могли отримати в монастирях і парафіях. Для цих цілей будувалися лікарні, богадільні і притулки. Крім того, селяни могли отримувати позики з церковної скарбниці, а в разі неврожайів і голоду, нужденні отримували хліб з монастирських запасів. Церква в юридичному, ідеологічному та матеріальному сенсах надовго стала основним суб'єктом піклування. При цьому світська влада не намагалася самостійно побудувати систему громадського піклування, а створювала всі необхідні умов для діяльності церковних інституцій в даній сфері. Основними формами княжої благодійності стають – годування жебраків, викуп полонених, поховання, грошові роздачі, будівництво, забезпечення церков та інших богоугодних закладів, тобто особиста благодійність у формі милостині.

Правила православної релігії, які стосуються піклування про бідних, прийшли на Русь разом із прийняттям християнства, та згодом увійшли в «Устав Святого князя Володимира, крестившаго Руськую землю, о церковных судех [и о десятинах]» (996 року) [378, с. 39]. Цим документом

князем Володимиром покладено на духовенство обов'язок піклування про незаможних, непрацевдатних, створивши при цьому умови для матеріального благополуччя церкви, та заклавши основи християнського соціального піклування в стародавній Русі.

Але на практиці, дієвий механізм надання соціальної допомоги, з реально існуючою функціонуючою мережею богоугодних закладів – лікарнями та богадільнями – церква змогла створити значно пізніше, після того, як отримала у своє розпорядження більш суттєві, ніж княжа десятина, джерела багатства [326, с. 159], але вже сама згадка про них у Церковному статуті сприяла зміцненню церковного, княжого та особистого піклування.

Володимир заснував традиції княжого милосердя і жебраколюбства [326, с. 167], а церква стала основним суб'єктом піклування на Русі.

Головною тенденцією цього періоду стає те, що княжа влада сприяла фінансово-матеріальному становленню соціального піклування в рамках церковних інституцій [326, с. 147]. Хоча, у давні часи ініціатива щодо запровадження соціальної допомоги часто виходила від князів. Свідченням цього є укладення в 911 і 945 рр. київськими князями Олегом та Ігорем договорів із греками «Про порятунок полонених», відповідно до яких передбачалися зобов'язання сторін про викуп полонених русичів і греків та повернення їх на батьківщину [21, с. 56].

Руйнування, злидні, слабкість і незахищеність частини населення були суворими реаліями Стародавньої Русі. Непрацевдатні, а також ті, хто, втративши з різних причин зв'язок з громадою, позбувся засобів до існування, допомоги з боку общинної організації, потребували захисту і опіки. Християнська церква з готовністю приймала до себе таких людей. Одночасно розширюючи свою юрисдикцію і видозмінюючи соціальну структуру давньоруського суспільства, церква створила особливу категорію осіб, які перебували під її заступництвом [106, с. 271-272].

Продовжувачем справи Володимира став його син, Ярослав Мудрий. Літопис відзначав, що «Володимир землю разора и умягчи,...рекше

крещением просветив; сий же Ярослав сын Володимир насея книжными словесы сердца верных людей, а мы пожинаем, ученье приемлюще книжное» [17]. Як зазначає автор «Історії Русів», Ярослав Володимирович «поширив і утвердив Християнство на Русі, уложив через обраних мужів Руські закони, заснував у Києві головну школу Богослов'я та інших красних наук з багатою, із Греції виписаною, бібліотекою» [83, с. 5].

Під час правління Ярослава Володимировича активно будувалися церкви, монастирі, на які були покладені обов'язки піклування нужденних. Одним з таких закладів стало Сирітське училище, де під опікою утримувались 300 юнаків (1030 рік). За князювання Ярослава Мудрого укладено збірник законів, так звану Правду Ярослава, що становить найдавнішу частину законів руського права – Руської Правди. Фахівці вважають, що саме Руська правда була першим слов'янським законом, в якому закріплювалось подібне до соціальних програм [377, с. 162].

Беручи до уваги правову систему Київської Русі, безсумнівим є те, що звичаєве право визначало регулювання основних сфер суспільного життя. Законодавство князів лише уточнювало його, систематизувало та частково реформувало. Інші джерела права, наприклад, збірники візантійського права (регулювали переважно канонічно-правові відносини, що виникли наприкінці X ст.) – доповнювали і вливалися в нові суспільні відносини. Відомий історик права Р. Лашенко висловив думку, що «Руська правда» була не законодавчим актом, а збірником уже діючих звичаєво-правових норм [135, с. 428]. З таким припущенням важко погодитись, однак неможливо заперечити, що звичаєве право – основа «Руської правди» [15, с. 31].

«Руська правда» містила положення, в яких явно простежується турбота про соціально незахищені верстви населення. Ряд статей, що стосувалися питань спадкування, були спрямовані на забезпечення майнової безпеки дітей і вдів, справедливого розподілу майна між ними, та на врегулювання питань спорідненого опікунства, що мало на меті не допустити сирітство [326, с. 169].

У своєму «Повчанні дітям...» Володимир Мономах зробив спробу знайти раціональне співвідношення особи й держави, в якій інтереси останньої [держави] визначено як головні, хоча підкреслюється необхідність піклування про слабких і бідних [242, стлб. 240-256]. На думку Володимира Мономаха, гарантом усіх соціальних благ у державі мав бути ідеальний князь. Він звертав увагу на зовнішню поведінку людей, в якій мали проявлятися пошана до старших та сердечне ставлення до людей [377, с. 107]. Науковці визначають князя Володимира Мономаха прикладом співчуття до ближнього [377, с. 161].

Отже, для тривалого історичного періоду, який умовно можна назвати князівським, було характерним те, що влада князя протягом кількох століть традиційно обмежувалася функціями захисту від зовнішньої агресії та підтримки внутрішнього порядку. Основні тенденції допомоги, підтримки в даний період пов'язані з княжим захистом, піклуванням та з церковно-монастирської підтримкою. Філантропія була особистою чеснотою князів, а жебраколюбство і милосердя залежали від особистих якостей.

Як вже зазначалось, велику роль у становленні інституту соціальної допомоги відіграло християнство. Якщо на початку, монастирі існували як закриті товариства, то, зміцнившись економічно, вони стали центрами благодійної соціальної діяльності. При монастирях здійснювалось лікування, забезпечення незаможних у вигляді милостині, надавався тимчасовий притулок, навчання, проводилося харчування убогих та злидарів. За розпорядженням Єпископа Переяславського Єфрема (Охріма) були побудовані лікарні для бідних і сиріт, де лікування та догляд повинні були відбуватись безкоштовно [21, с. 64], а поблизу Києво-Печерського монастиря за розпорядженням Феодосія Печерського був побудований спеціальний будинок для убогих та калік [96, с. 35]. Відмітною рисою благодійності цього періоду стає «сліпе» роздавання милостині.

У X-XIII ст. церковна практика допомоги розвивалась через монастирі та парафії. Відкрита система піклування, яка була зосереджена саме в

церковних парафіях, отримала широкого поширення з моменту появи перших сільських церков (XII-XIII ст.ст.). Парафіяльна допомога була більш відкритою, не обмежувалась тільки піклуванням про калік та жебраків: вони надавали різноманітну підтримку – від матеріальної допомоги, у вигляді продуктів, грошей або кредитів [326, с 163], до виховання та перевиховання [157, с. 35]. Парафія залишалась одним із суб'єктів соціальної підтримки аж до початку XVII ст. [351 с. 249].

Із другої половини XII ст. до XIII ст. включно, князівські функції щодо піклування поступово з'єднуються з монастирсько-церковними формами піклування [372, с. 103].

Незважаючи на тривалість так званого «періоду доброчинності» в країні, більш-менш стійкої системи в цій сфері створено не було. Надання доброчинної допомоги в її стародавній формі, що поєднувала в собі елементи випадковості й нерозбірливості, поряд із нерозвиненістю економіки, частими війнами, голодом унаслідок неврожайів, що нерідко повторювалися, неминуче спричиняли появу удаваного, професійного жебрацтва та його кількісне зростання [137, с. 48]. Церква та монастирі брали під своє заступництво жебраків та убогих (яких на Русі називали «церковним людом»), і як результат, поблизу монастирів виникали цілі жебрацькі слободи.

На селі основний тягар соціальної допомоги взяла на себе громада, яка несла відповідальність за всіх її членів, особливо за жебраків, злидарів, волоцюг, та була зобов'язана утримувати убогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого. Керівництво громади мало організувати притулок убогим (у спеціальному будинку або вільних хатах). В цей період давньоруське суспільство навчалось творити добро не тільки в контексті колективної – спорідненої чи сусідської – взаємовиручки, а, головним чином, на основі заповіді любові до ближнього. На основі християнських канонів, відбувається стимулювання благодійництва та народжується приватна благодійність. Природно, що мотивація цих добрих справ була різною.

Благодійність могла бути викликана внутрішнім співчуттям, бажанням мати благочестивий вигляд та корисливі мотиви: отримати суспільне визнання або навіть підвищення по службі [326, с. 165].

Основним проявом людинолюбства вважалася милостиня, яка носила формальний характер, була не здатна реально допомогти, створюючи при цьому нові соціальні проблеми. Неощадлива приватна благодійність стародавньої Русі вигодувала ремесло жебрацтва [107, с. 93].

Як уже зазначалося вище, у суспільстві домінували морально-етичні категорії добра та справедливості. Цей час стає періодом церковної доброчинності, церковно-державної допомоги нужденним і знедоленим, бо церква на тривалий час стає монополістом у сфері формування та реалізації політики щодо надання допомоги слабким та нужденним [248, с. 46].

Позитивні тенденції розвитку соціального піклування та благодійності в Київській Русі були перервані монголо-татарським нашествям.

Руйнація та падіння міст, занепад ремесла, торгівлі, демографічні втрати, знищення значної частини феодальної еліти стали першими катастрофічними наслідками завойовницьких походів монголо-татар на слов'янські землі. Хоча, особливістю встановлення золотоординського іґа на Русі стає толерантне ставлення золотоординців до християнства та православного духовенства. В умовах краху державності й чужоземного владарювання, православна церква стала водночас єдиним притулком для убогих, старців та немічних. Церква й монастирі перебрали на себе всі благочинні функції, користуючись тим, що татарські хани, особливо в перший період панування над Руссю-Україною, з повагою ставилися до духовенства, надавали ієрархам грамоти (ярлики), звільняли церкви й монастирі від поборів та дані, залишаючи за духовенством турботу про тих, хто її потребував [143, с. 44].

Саме в період «татарщини» тема милосердя набула особливого значення, коли кількість нужденних на Русі багаторазово зросла. Втіленням милосердного російського правителя цього часу став князь Іван Калита. У

літературних джерелах він постає в образі милосердного і турботливого государя, який будує храми, захищає слабких, турбується про страждених, особисто роздає милостиню жебракам [160, с. 96].

В цілому, в XIV-XV ст., реальна турбота про населення більшою мірою була зосереджена в монастирях, які не тільки надавали повсякденну духовну та матеріальну підтримку, а й захищали людей від дій самих князів [146, с. 268-269]. Під час князівських міжусобиць, коли, як правило, грабувалися селища, людей виганяли з своїх будинків або вони змушені були їх покинути через зруйноване господарство, єдине місце, де вони могли знайти рятівний притулок, були монастирі. Багаті монастирі у важкі часи справно виконували свої соціальні функції: годували і захищати слабких [139, с. 536].

На протязі XV-XVI століть через постійні війни, тяжкі податі, повинності та постійні неврожаї, які призводили до масового голоду, відбувається практичне розорення населення та спустошення українських земель. На тлі глибокого морального занепаду і відсутності державних установ соціальної підтримки, середина XVI століття стає періодом масової бідності та поширення жебрацтва.

У XVI-XVII століттях держава активізує свою участь у сфері соціальної допомоги. Уряд збільшує контроль і фінансування церковної системи піклування. Політика держави стає направленою на формування системи забезпечення «служивих» людей, а також на боротьбу з наслідками голоду серед населення. Крім церкви і держави, у справі соціальної підтримки, дедалі активнішу участь беруть приватні особи. Світська благодійність, маючи різну мотивацію, здійснювалася у різних формах – від простої милостині до будівництва лікарень та притулків [326, с. 156].

Інша ситуація склалася на Галичині і Волині, правові інститути яких мали настільки унікальні характерні особливості, що не можуть не розглядатися окремо від інших українських земель, хоча й мають багато спільного в становленні та розвитку.

До X ст. на Галицьких та Волинських землях практика допомоги та добродійності здійснювалася безпосередньо всередині родини та поміж сусідами. Підтримка в середині родини виявлялась щодо своїх членів – старих, жінок, дітей, – а в разі відсутності такої можливості, піклування здійснювала громада в цілому [84, с. 81]. З поширенням християнства на Галичині та Волині відбуваються докорінні зміни в регулюванні сімейних правовідносин та закладено основу християнського піклування, яке принесло із собою уявлення про добротність, як про прерогативу та суспільний обов'язок церкви.

Із середини XI до кінця XII ст. тенденції розвитку Галичини та Волині розділилися: Волинь потрапила під значний вплив Києва, а в Галичині більш затвердилася династія Ростиславичів-Рюриковичів. Управління на Волині з цього часу суттєво змінилося і самостійну зовнішню політику Волинь взагалі не проводила [53, с. 447].

У другій половині XIV ст. почався період недержавності українських земель, більшу частину яких (Чернігово-Сіверщину, Київщину, Поділля, східну частину Волині) впродовж 1352-1362 рр. приєднало Велике князівство Литовське, яке стає однією з найбільших держав Європи, а Руська Правда стала основним джерелом права [169, с. 70]. У XIV ст. розпочалась рецепція Великим князівством Литовським правової культури Київської Русі [149, с. 59].

Польське проникнення на українські землі наприкінці XIV – в середині XVI ст. суттєво відрізнялося від литовського, оскільки в основу свого курсу поляки одразу поклали тотальну католизацію, колонізацію, полонізацію краю, чим запрограмували загострення релігійних, соціальних та етнічних відносин.

У другій половині XV ст. правовий статус селян уніфікувався, вони стали феодално-залежними, розпочався процес їх закріпачення.

У XV-XVI століттях у Великому князівстві Литовському та в Польській Короні, пізніше в Речі Посполитій, серйозною економічною

проблемою стає спустошення земель. Різні несприятливі фактори, одними з головних з яких були надмірні податки, повинності, приводили до зубожіння сільських жителів та їх нездатності вести своє господарство. Розорення селянства нікому не біло вигідним, тому уряду, місцевій владі, поміщикам доводилося шукати нові шляхи вирішення селянського питання. Це призвело до змін в законодавстві, яке стало більш гуманнішим [349], акти центральної та місцевих влад отримали спрямування на попередження крайнього зубожіння хліборобів. Правове регулювання майнових відносин, власності та взаємовідносин керівництва з підвладним населенням стало ґрунтуватися на увазі й турботі до людей, що потрапили у важке становище в голодні роки. Хлібороби вправі були розраховувати на допомогу у відновленні господарства. Право на отримання допомоги або будь-яких пільг перевірялося в кожному конкретному випадку, залежало від різних факторів та реальних потреб кожної людини, кожної родини [234, с. 54].

Запобігаючи повному розоренню селян та їх втечам, поміщики не тільки розумно регулювали норми податків, а й матеріально підтримували своїх підданих. З метою поліпшення матеріального стану селян в голодні роки та задля підтримки найбільш бідних господарств, феодал іноді навіть купував хліб та інші продукти для селян, для того, щоб вони не розійшлися. З іншого боку, допомога бідним від власника ставала однією з форм боротьби за робочу силу. Для освоєння нових земель або повернення селян на покинуті землі, і уряд, і поміщики, вводили пільги для переселенців, встановлюючи при цьому мінімальні повинності або скасовуючи їх зовсім. Загалом, громада гарантувала певну стабільність соціального становища селянства та була осередком соціального захисту [55, с. 94-95].

За литовсько-польської доби другорядною залишалась соціальна функція держави із захисту прав дітей [175, с. 225], коли захисту з боку держави підлягали винятково діти шляхти. Серед численних приписів статутів Литовського князівства, ми не побачимо покладання обов'язків із соціального захисту дитини на державні інституції. Соціальну опіку над

дітьми певною мірою узяли на себе православні громадські об'єднання – братства, які виникли у Львові, Луцьку та інших містах [358]. У Лівобережній Україні братства поширилися з другої половини XVII ст. На відміну від західного регіону, де їхня діяльність зосереджувалася переважно у великих містах, на Лівобережжі вони створювалися в невеликих містечках [143, с. 67].

У другій половині XV – на початку XVI ст. на українських землях розгортаються процеси централізації, вплив Польщі посилюється, а занепад Литви прогресує. 1569 року між Великим князівством Литовським і Королівством Польським укладено Люблінську унію, яка об'єднала ці держави в єдине ціле – Річ Посполиту. Реакцією, на прийняту у 1596 р. церковну унію у м. Брест, стає загострення ідеологічної та політичної боротьби [23, с. 7].

Політика польського уряду так шляхти дуже швидко призводить до пригноблення, погноблення українського селянства, яке не вважалось частиною польського народу та фактично не мало прав [52, с. 172]. Втеча стає основною формою соціального протесту селян проти дій феодалів, збільшення податків, повинностей та неминучого зубожіння. Збагачення соціальної верхівки та ігнорування нею соціально-економічних інтересів селян і козаків, призвело до збільшення напруги у суспільстві і, як наслідок, з другої половини XVI століття втечі стають масовими [347, с. 562]. Селяни шукають захисту у козаків і чимало вступають в їх ряди. Для них козацький спосіб життя стає соціальним ідеалом. Гетьман, в свою чергу, мусив служити суспільству, приносити йому користь, і в цьому полягала його соціальна функція. Для забезпечення нормальних умов життєдіяльності, потрібно було дати те, що не давала влада шляхти, і скасувати все те, проти чого, власне, повстало українське село. З часом козацтво надає населенню реальний захист та створює умови для матеріального благополуччя [326, с. 189].

Звичаєво-правові норми січового товариства були спрямовані на захист першочергових потреб цієї спільноти – особистої свободи, соціальної рівності та широкої демократії [14, с. 47; 51, с. 78]. У діяльності Запорозької

Січі у XV-XVII ст. виразно простежуються два провідні напрями суспільної опіки: особиста благодійність та громадська (державна) благодійність (при збереженні та заохоченні філантропічної функції церкви) [240].

Благодійні заклади для поранених та старих воїнів стають народними осередками милосердя в Запорізькій республіці. При крупних монастирях (Печерському, Чернігівському, Лебединському) засновувались шпиталі для немічних, сирітські притулки, богадільні. Особливо ця діяльність активізувалась під час воєнних дій. Як зазначає Н.Хома, це були одночасно лікарні, притулки і громадські осередки для тих, хто не міг боротися та працювати, про кого дбало тогочасне українське суспільство [377, с. 167].

Запорозька вільна республіка започаткувала самобутні зразки благодійних установ та форми соціальної опіки [240, с. 101]. У кожному поселенні запоріжців знаходилась церква, при якій були розташовані шпиталь та школа. В цьому ми вбачаємо вираз національної традиції, способу та характеру козацького життя.

Прогресивним є положення «Пактів і Конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» (яку історики називають «Конституцією Пилипа Орлика»), які гарантували збереження правового статусу козака та відповідні цьому статусу майнові права, надали певні соціальні пільги дітям-сиротам козацького походження [232, с 103].

Незважаючи на вкрай несприятливі умови, земельний перерозподіл панських земель на користь поспільства (1650-1660 роки) [334, с. 220] та розумна соціально-економічна політика гетьманської влади, призвели до зростання рівня життя більшої частини населення країни. Але таке виняткове становище тривало недовго. Невдовзі після союзу з Москвою на українські землі поширилися порядки Російської держави [326, с. 190].

В той же час, в містах, для захисту своїх професіональних інтересів, створюються ремісничі та купецькі корпорації. У XVI столітті виникають релігійні братства, однією з головних цілей створення яких була благодійна діяльність та взаємодопомога. Братства активно допомагали бідним, убогим

(для цих цілей створювався грошовий фонд, кошти від якого йшли на допомогу хворим і нужденним, вдовам і сиротам, викуп полонених тощо), а члени братств самі отримували допомогу в разі потреби [326, с. 152]. Слід підкреслити релігійно-етичний характер братської доброчинності, коли братства піклувалися про матеріальні та духовні потреби людей [25, с. 72].

До кінця XVII ст. братства та церква були основним формами реалізації громадського піклування. Крім цього, доброчинно-меценатський характер носила діяльність гетьманів, козацької старшини та рядових козаків, які здійснювали численні пожертви багатьом храмам, монастирям [227, с. 117].

Українські землі (якими ми їх бачимо сьогодні) входили до складу різних держав, і на кожній території склалися специфічні взаємини між владою та населенням. Зокрема, землі України, які примусово ввійшли до Речі Посполитої, відчували відповідний вплив з боку суверена. Багато в чому саме соціальна політика польського уряду по відношенню до населення породила феномен українського козацтва [326, с. 148]. Протягом XV-XVII століть боротьба найбільш знедолених верств населення носила завзятий характер та часто приймала гострі форми. У той же час здійснювався пошук ідеального, гармонійного суспільного устрою, який би був заснований на реалізації принципів співжиття громади, природної рівності людей. Такі ідеї, що давно вже стали радикальними та небезпечними для їх носіїв, розвивалися в середовищі запорізького козацтва. Цінності козацтва стали соціальним ідеалом для пригнобленого селянства та міської бідноти.

Згодом, у добу поширення ліберально-народницьких поглядів, суспільний лад Гетьманату відчув на собі потужну критику з позицій недосконалості його соціального облаштування, хоча, історики початку XX ст. вбачали в Гетьманаті майже досконалу модель української державності, основу на глибинних традиціях [44, с. 112].

В період зародження феодальних суспільно-економічних відносин влада брала участь у відносинах соціальної допомоги специфічним способом – держава, як правило, здійснювала регулюючі функції в частині соціальної

допомоги і розширювала повноваження церкви як суб'єкта соціальної підтримки. В подальшому, на тлі певних політичних перетворень та з розвитком державності, в Україні, як і в європейських країнах, поступово стали відходити від сакралізації бідності. В ній [бідності] побачили соціальне зло та небезпеку для суспільства. Держава стала вважати себе вправі вторгтися в цю сферу життя суспільства, яка до того часу знаходилась у веденні виключно церкви [325, с. 23].

До кінця XVII ст. піклування про бідних має характер приватної доброчинності. Тільки з посиленням могутності держави розпочинаються перші усвідомлені кроки державної влади у боротьбі із жебрацтвом, оскільки безконтрольне роздавання милостині, що заохочується християнськими заповідями про порятунок душі, призвело до розквіту та поширення такого соціального феномена, як професійне жебрацтво [248, с. 47]. У той же час, у період Українського Відродження отримала поширення приватна благодійність [377, с. 167].

Важливою тенденцією розвитку політичної та соціальної системи Гетьманату в останній третині XVII – XVIII ст., зумовлювалася його підпаданням під протекцію російських монархів. Знищення наприкінці XVIII ст. Української держави і включення її території до складу Російської імперії мало велике негативне політичне, соціальне та юридичне значення. У 1783 р. українське селянство було закріпачене [19, с. 45]. Наприкінці XVIII ст. більшість українських селян, як і в Російській, так і в Австрійській імперії були кріпаками. Але міра поширення кріпацтва дуже різнилася від регіону [50, с. 17].

У зв'язку з поділом українських земель між Російською та Австрійською імперіями, до 40-х років XIX ст., у нормативних джерелах права у різних частинах України зберігалися відмінності. У Слобідській і Південній частині України джерелом права було загальноросійське законодавство. На Лівобережній і Правобережній Україні діяло місцеве законодавство, яке мало силу в цих місцевостях ще до приєднання

зазначених територій до Росії. В офіційних нормативних документах Російської держави дуже часто використовувався термін «малоросійське право», як умовна назва комплексу правових джерел Лівобережної України. На Правобережній Україні, крім норм Литовського статуту, магдебурзького права, козацького звичаєвого права, джерелами права були нормативні акти польських сеймів, видані в період перебування цієї території в складі Польщі й відомі під назвою «конституції» та деякі королівські укази [84, с. 281].

Підвищенням соціальної активності на частині України, яка підпадала під протекцію Російської імперії, характеризуються укази Катерини II, яка 1 вересня 1763 р. видає Маніфест про заснування виховних будинків для сиріт, а у 1775 р. засновує спеціалізовані державні інститути соціальної допомоги – Накази громадського піклування [145, с. 271]. Накази громадського піклування стали головними суб'єктами медичної та благодійної допомоги у дореформеної Росії, а відтак і частини України. Цим по суті було закладено підвалини соціальної політики та значно розширилося розуміння соціальних справ. Для цих справ виділялися кошти, надавалися права містам, поселенням і приватним особам створювати такі заклади, особисто жертвувати нужденним. Але це все стосувалось лише «нужденних», а паралельно з цим в країні існувало кріпацтво – для таких громадян не було ніякого захисту з боку держави, у тому числі не могло бути й мови про державну соціальну допомогу [21, с. 302].

В цілому, піклування бідних при Катерині II – це все та ж зона переплетення державних та територіальних інститутів соціальної підтримки, де загальний контроль зберігає за собою держава, створюючи при цьому мережу нових спеціальних структур у вигляді губернських наказів (так як діяльність поліції з піклування бідних проводилася, як правило, лише на папері), а обов'язки безпосереднього піклування про своїх бідних покладалася в містах і селах на місцеві громади та парафії (в приватних сільських володіннях – на поміщиків) [241, с. 259].

У питанні піклування бідних з самого початку XVIII століття безпосередньо адміністративна система підтримки залишалася в більшості випадків декларативною та малоефективною. Тільки до кінця XIX століття участь держави у справі громадського піклування набула більш зримі і виразні форми [326, с. 252]. Тому основна підтримка опинялася в рамках територіальних інститутів. Соціальна допомога здійснювалася також селянською громадою, яка діяла на засадах самоврядування. Громада, як правило, мала сирітську раду й сирітського суддю, а також притулки для убогих. Українська церква також була духовним центром, що поєднував у собі храм, школу й шпиталь [21, с. 306].

На початку XIX ст., як відлуння наполеонівських війн, досить помітним стає державна підтримка інвалідів. Уряд встановлює пенсії відставним офіцерам і солдатам, які втратили працездатність, а також членам їх сімей [399]. У 1827 році приймається Статут про пенсії та одноразові допомоги, згідно з яким цивільні і військові чиновники, які прослужили 35 років, а також їх вдови й сироти, отримали право на пенсійне забезпечення [324, с. 180].

Держава прагнула реформувати сферу громадського піклування у відповідності з новими, раціональними принципами. Всілякі благодійні заклади ставилися під контроль державних установ [18, с. 24]. Однак соціальна функція держави тривалий час зводилася до регламентації відносин піклування, благодійності та публічного контролю. Уряд не був головним суб'єктом піклування. Соціальну допомогу нужденним надавали, головним чином, громадські та приватні організації. Держава, в свою чергу, визначала категорії осіб, яких вона бере під свою особливу захист за їх заслуги перед батьківщиною. Колишні службовці, поранені солдати, члени сімей загиблих воїнів повинні були отримувати матеріальне забезпечення. Допомога іншим розглядалася відповідно до критеріїв корисності перед державою або громадського спокою [326, с. 255].

У XVIII ст. в міру розвитку мануфактурного виробництва, будівництва заводів, фабрик, все більша кількість людей виявлялася відірваною від селянського господарства. У другій половині XIX ст. процес «розселення» став ще більш інтенсивним. Промислові центри швидко розростались за рахунок величезної кількості сільських людей, які прямували та міста. Далеко не всі з тих, хто втрачав зв'язок з землею, з сільською працею, могли знайти своє місце на фабриках та заводах, тим більше – отримати освіту та долучитися до принципово іншої міської культури [18, с. 113]. Частина колишніх селян, які не в змозі були пристосуватися до нового, стали мешканцями нетрів, жертвами убогості, пияцтва та туберкульозу. Хворі і старі, що не мали родинної підтримки, та ті, що потребували постійної допомоги, отримували її через систему громадської та державної підтримки (богадільні, лікарні, амбулаторії, дитячі притулки і садки, будинки інвалідів, їдальні, нічліжки, які практикували роздачі грошових допомог і продуктів харчування та надавали безкоштовне лікування). Для працездатних осіб, які потребували підтримки, засновувалися будинки працелюбства, основними функціями яких були: притулок (нічліг для дорослих, ясла для дітей робітників), утримання (дешеві або безкоштовні їдальні) і заробіток (робота була для будь-якого, навіть самого некваліфікованого працівника). Але найбільш важливою функцією була посередницька – пошук постійної роботи. Для отримання гідної роботи безробітні проходили необхідну перепідготовку або вчилися нової професії.

Ті ж, хто мав роботу, кожен день боролися за своє місце в житті. Важкі та небезпечні умови найманої праці, невеликі заробітки, юридична та соціальна незахищеність, можливість в будь-який момент втратити роботу або здоров'я створювали для працівника постійну реальну загрозу убогості. Робітник міг впоратися з матеріальними труднощами тільки за допомогою собі подібних. Взаємна допомога між робочими не дозволяла людині опуститися на саме дно через тимчасові проблем зі здоров'ям або фінансами. Поступово формується робітничий клас, що створює власні захисні соціальні

інститути. Інститути, які пройшовши розвиток від товариств взаємодопомоги та лікарняних кас до профспілок, дозволили не тільки надавати матеріальну підтримку своїм членам, але й впливати на державну соціально-економічну політику [326, с. 252].

У 1861 році було проведена селянська реформа, наслідком якої стало скасування кріпосного права. Разом з формальною особистою свободою селяни, що склали «сільське і волосне суспільство», отримали обов'язок самостійно піклуватися про своїх незаможних та боротися з жебрацтвом. «Положення про селян, що вийшли з-під кріпосної залежності», звільнивши поміщика від обов'язку піклуватися про своїх селян, визначила єдиним суспільним суб'єктом соціальної допомоги – сільські громади. Фактично, ця норма закріпила давно існуючу практику селянської самопомоги – в межах селянського середовища, селяни повинні були сподіватися виключно на себе та зобов'язані в силу своїх можливостей підтримувати своїх знедолених – вдів, сиріт, хворих, калік, старих тощо [326, с. 276].

З початку 70-х років XIX ст. склалася своєрідна система управління питаннями піклування. У губерніях, де не були створені земські установи, піклуванням продовжували відати державні накази. З введенням земства в 34 губерніях, функції громадського піклування виконували губернські та повітові земства. У містах, турбота про суспільний добробут ставилася до сфери діяльності міських дум. Накази (ради), земські і міські установи володіли спільною компетенцією, і багато в чому дублювали один одного. І земства, і міські думи повинні були займатися турботою і піклуванням про бідних, невиліковно хворих і калік; вживати заходів проти жебрацтва; піклуватися про народну освіту і охорону здоров'я; будувати благодійні, лікувальні заклади, і керувати ними. Але всі ці законодавчі норми мали лише декларативний характер, та не визначали ні механізму реалізації повноважень, ні джерел фінансування [66, с. 490]. Однак саме неурядова система соціальної підтримки виявилася ефективнішою державних

інституцій [6, с. 10], а методи і форми соціальної допомоги різноманітнішими.

Земства сконцентрувалися на організації повсюдного медичного обслуговування населення. Значно більше уваги приділялося піклуванню дітей: відкривалися ясла для грудних дітей, шкільні інтернати, недільні школи, в яких діти робітників могли отримувати безкоштовну освіту. Іншим важливим напрямком діяльності земських установ була боротьба з бідністю, а не її наслідками. Земства приймали досить ефективні превентивні заходи проти зубожіння – засновували емеритальні каси, через які виплачувались пенсії службовцям нижчої ланки. Для фінансової підтримки переселенцям та громадянам, які тимчасово потрапили у складне становище, організовували спеціальні фонди, що видавали необхідні позички. Безробітні отримували трудову допомогу. Міські думи у своїй піклувальній діяльності застосовували практично ті ж методи, що і земства. Для оптимізації соціальної роботи думи у великих містах уже на початку ХХ століття створювали особливі кураторства, які діяли у кожному з районів [363, с. 90].

Незважаючи на певні успіхи, земське та міське самоврядування, як усього лише частини розрізної «системи» державного піклування, не могли вирішити більшості існуючих соціальних проблем. Основною причиною цього був їх юридично невизначений статус і обмеженість фінансових можливостей. Більше того, діяльність земств в області піклування до прийняття спеціального Статуту про громадське піклування носила тимчасовий характер [326, с. 260].

Внаслідок реформ 1860-70-х років земські та міські установи стали фактично головними, але далеко не єдиними суб'єктами громадського піклування. У відсутності державної системи соціального забезпечення (у її сучасному розумінні) у справу допомоги малозабезпеченим, незаможним та іншим нужденним були включені світські установи суспільства: сільське і волосне, дворянське, купецьке, міщанське, ремісниче. З другої половини ХІХ ст. в сферу піклування бідних повертається церква, а також переживає

справжній розквіт приватна благодійність. В XIX сторіччі буденна моральна практика породжує і виправдовує принцип, згідно з яким кожний стан зобов'язаний матеріально підтримувати своїх членів.

Уряд, зацікавлений в залученні приватних капіталів до фінансування різного роду соціальних і культурних проектів, видає в 60-і роки XIX ст. закони, спрямовані на заохочення громадської та приватної благодійності.

Приватна та суспільна благодійність більш оперативно ніж державна реагували на загострення соціальних проблем, та застосовували нові форми і методи допомоги населенню. Так, широко застосовувався індивідуальний підхід – вивчення кожного окремого випадку і вибір форми допомоги, найбільш підходящою в даній ситуації, що давало можливість вчасно і адекватно допомогти особі. Види приватної і суспільної благодійності і форми, в яких надавалася допомога, були вкрай різноманітні. Всілякі товариства, громади та установи допомоги бідним, хворим, інвалідам, студентам, жінкам, іноземцям будували і утримували богадільні, лікарні, будинки інвалідів, сирітські притулки, будинки дешевих квартир, нічліжні будинки, безкоштовні їдальні, училища. Крім організації мережі благодійних закладів, благодійники надавали безпосередньо матеріальну допомогу, оплачували лікування і сприяли працевлаштуванню [326, с. 262].

Специфічною була в справі піклування і роль православної церкви. Вже на самому початку XVIII ст. церква була повністю підпорядкована державі. Вона стала частиною державної організації, і, відповідно, її діяльність в області соціальної допомоги була державною, суворо регламентувалась і контролювалася. На початку XIX століття церковні інституції (монастирі, храми, єпархії, парафії) практично повністю припинили свою участь у справі громадського піклування та благодійності. Кожна єпархія створила спеціальну організацію – піклування про бідних духовного звання (а у воєнний час брали участь у створення госпіталів і піклуванні про поранених і членах сімей інвалідів і загиблих), а кожна парафія – власні кураторства, обов'язками яких, серед іншого, були пошук

коштів для організації парафіяльних шкіл і благодійних закладів, надання матеріальної допомоги бідним, організація похорону померлих незаможних тощо. Парафії отримали законне право на створення церковних братств, чия досить широка діяльність включала також створення богоугодних закладів та іншу допомогу стражденним.

Починаючи з другої половини XIX ст. соціальні функції суспільства поступово переходять до держави. Країна визнала себе відповідальною за умови життя людей, а благодійність перестала бути тільки актом віри і співчуття і стала державною функцією.

Почавши з підпорядкування, а згодом і поглинання, конфесійних структур соціальної підтримки, держава на протязі двох століть намагалася створити систему громадського піклування, яка б функціонувала під її керівництвом. В організацію системи були залучені практично всі суспільні сили, які побудували розгалужену, але вельми розрізнену мережу закладів. Заклади громадського піклування та благодійності надавали різноманітну допомогу різним категоріям нужденних: піклування про дітей та осіб похилого віку, незаможних, трудову допомогу і безкоштовне медичне обслуговування тощо. Проблема їх ефективності полягала в тому, що територіальний розподіл необхідних закладів та їх фінансове забезпечення в цілому по країні було нерівномірним і неоднаковим. Відношення до жебраків весь період залишалося суворим, але всі заходи (як жорстокі, так і більш гуманні та раціональні) не приносили бажаного результату.

В кінці XIX століття держава в силу свого розуміння і можливостей починає вирішувати «робітниче питання» [326, с. 265]. Активність робітничого руху на початку XIX століття стала одним з факторів зародження і розвитку фабричного законодавства. До початку XIX ст. в Україні правове становище вільнонайманих робітників у сфері ремісничої промисловості виробництва визначалося нормами магдебурзького права, Литовських статутів й цеховими статутами. У 1785 р. на Лівобережній і в 1840 р. на Правобережній Україні введено загальноросійське законодавство,

що регулювало правове становище цехових корпорацій. Водночас уведено норми, що врегулювали питання організації і діяльності казенних і приватних підприємств. 24 травня 1835 р. видано перший фабричний закон загального характеру «Положение об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими по найму». Деякі питання правового становища робітників були закріплені в «Зводі законів Російської імперії» 1832 р. (та наступних виданнях 1842 та 1857 рр.) [84, с. 301]. Нове соціальне законодавство передбачало матеріальну відповідальність підприємця за смерть чи каліцтво працівників у процесі або внаслідок його виробничої діяльності, страхування робітників на випадок хвороби та безробіття, забезпечення непрацевдатних робітників тощо. Деякі категорії працівників у певних випадках мали право на отримання тимчасових допомог, одноразових виплат, пенсій. Безумовно, мова не йде про побудову цілісної системи соціального забезпечення, яка охоплювала б всі значущі соціальні проблеми. Соціальне страхування того часу розвивалось головним чином в добровільній та факультативно-обов'язковій формах, які в силу своєї обмеженості не були достатньо успішними, але стали основою майбутнього загальнодержавного соціального страхування [326, с. 282].

Закони другої половини XIX – початку XX ст. визначались окремими спробами вирішення «робітничого питання», а скоріше – просто прагненням згладити соціальну напругу. Вони приймалися під впливом західноєвропейського права і відображали процеси, що відбувалися в Старому світі, де пануючою стала ідея побудови держави всезагального благоденства.

Робітники не покладалися на допомогу ззовні, а розвивали власну мережу підтримки і взаємну допомогу. Вони створювали організації, які об'єднували робітників одного підприємства, однієї професії, робітників різних професій. У різних частинах Російської імперії, в тому числі і на українській території, отримали розповсюдження товариства взаємної допомоги, каси взаємодопомоги, а у другій половині XIX століття

створюються позиково-ощадні, пенсійні та похоронні каси. Ще однією формою легальних пролетарських об'єднань були споживчі товариства, суть яких полягала в організації робочих підприємств або закупівель на паях, які забезпечували б своїх членів дешевими і якісними товарами [92, с.18].

На початку ХХ ст. інструментом захисту соціально-економічних прав та інтересів трудящих стали профспілки, які стали об'єднаннями якісно нового типу. У ході революції 1905 року почалося зародження масового профспілкового руху [326, с. 264].

На більшій території тогочасної України державне піклування вважалось факультативним. Допомога з боку держави розглядалась лише у вигляді благодійності, так званої організованої милостині, тому обов'язок держави перед немічними ґрунтувався на моральних засадах, а не юридичних обов'язках. Вважалось, що державна допомога повинна надаватися тільки в тих випадках, якщо безсилі громадська і приватна благодійність [45, с. 43]. При цьому, за діяльністю недержавних благодійних організацій встановлюється урядовий нагляд.

На практиці, аж до створення Радянської держави, зберігалось положення, при якому, піклування бідних входило в сферу державного управління, але на практиці воно здійснювалось багатьма громадськими об'єднаннями та організаціями, діяльність яких регулювалася і контролювалася державою. З іншого боку, держава заклала основи соціально-орієнтованого законодавства [397, с. 212].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. добродійність, з одного боку, здійснювалася централізованими державними інститутами і органами місцевого самоврядування, а з іншого – громадськими організаціями та приватними особами. Часто ті або інші принципи в цій сфері реалізовувалися у результаті їх спільної діяльності [7, с. 31].

Наприкінці ХІХ ст. російський уряд розпочав розробку основ нового законодавства з організації громадського піклування в країні. Але поліційно-бюрократичний характер Російської держави, природа якої не допускала

широкого розвитку громадської самодіяльності навіть у галузях, які працювали зрештою на стабілізацію режиму, вплинув на те, що нове законодавство, яке забезпечувало б оптимізацію та значне посилення ефективності соціальної допомоги населенню за рахунок залучення зусиль суспільства, прийняте не було.

На початку XX ст. рішення численних партійних програми та всіляких з'їздів сходилися на тому, що страхування має бути державним [326, с. 284]. Але, Перша світова війна значно відкоригувала роботу органів місцевого самоврядування у сфері надання соціальної допомоги населенню [247, с. 17].

Зміст громадської та приватної допомоги кардинально змінився з першою світовою війною, коли з'явилися нові форми соціальної роботи у зв'язку з вимогами часу, що потребували додаткових зусиль і коштів, а саме: допомога сім'ям воїнів-фронтовиків, піклування про сиріт, що втратили батьків на війні, піклування про воїнів-інвалідів. Окрему нішу зайняла допомога біженцям і мирному населенню, що почало стрімко зубожіти. Масштаби лиха, викликаного війною, вимагали негайних дій з боку органів самоврядування та держави. Тому закономірним наслідком у реалізації прагнень земств і міських громадських управлінь оптимізувати свою роботу в контексті вимог часу стало створення Всеросійського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам і Всеросійського союзу міст [377, с. 181].

Крім того, соціальна допомога здійснювалася також селянською громадою, українською церквою, культурно-освітнім товариством «Просвіта» та створеним у 1918 р. у Києві Українським товариством Червоного Хреста [26, с. 72].

Таким чином слід визнати, що в цілому, незважаючи на всі зусилля і суспільні перетворення, система соціальної допомоги, яка змогла б на практиці подолати бідність і вкорінену нужду, до революційних подій 1917 року так і не була побудована. Організація громадського піклування була багаторівневою і в той же час вельми хаотичною, дублювалася різними суб'єктами. Повноваження щодо піклування бідних були розподілені між

державними, громадськими, приватними інституціями, хоча деякі і намагалися впроваджувати інновації в справах соціальної допомоги. Громадська ж допомога в цілому не могла повністю задовольнити потреби суспільства, була періодичною, не мала й не могла мати загальнообов'язкового характеру [377, с. 182].

Інша ситуація з початку XIX ст. складалась на західноукраїнських землях (Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття), які перебували під владою Австрійської монархії.

Монархія Габсбургів на західноукраїнських землях проводила колоніальну політику. Спираючись на місцеву панівну верхівку, австрійська бюрократія надавала привілеї й переваги у Східній Галичині польським шляхтичам і магнатам, на Буковині – румунським, а в Закарпатті – угорським поміщикам, і з їх допомогою посилювала соціальне й національне гноблення українського народу.

Захищаючи інтереси великих землевласників, австрійський абсолютизм намагався зберегти непорушним кріпосницький лад, тим самим стримуючи буржуазний розвиток країни. Особливо реакційною була економічна політика австрійського уряду щодо західноукраїнських земель, де уряд гальмував розвиток економіки, намагаючись перетворити їх [західноукраїнські території] на джерело сировини, в аграрно-сировинний придаток західних провінцій, та ринок збуту готової продукції. Народні маси краю експлуатували національна буржуазія, панівні класи метрополії та іноземний капітал (головним чином, німецький та англійський) [28, с. 10].

Політичні реформи, що стали наслідком революційних подій 1848 року, призвели до певного оновлення суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях. Щоб запобігти поширенню революційних настроїв і не допустити антиурядових селянських виступів, у травні 1848 року Фердинанд I скасував панщину в Галичині, що суттєво поліщило становище селян (в інших провінціях імперії це сталося лише у вересні 1848 р.). Але низька якість земельних ділянок, які надавались селянам, та

невеликий їх розмір, не покращували становище останніх, а рівень їх життя залишався вельми низьким.

Революційні події активізували процеси модернізації суспільно-політичного життя у Галичині, яка користувалася автономією та мала право внутрішнього самоврядування. Порівняно з Наддніпрянською Україною, тут проголошувались політичні свободи: друку, виборів, заснування товариств, проведення громадських зібрань, боротьби за покращення економічного і соціального становища [67, с. 221].

Особливу роль в наданні соціальної допомоги на Галичині мала церква, яка зміцнила свої позиції, та відіграла значну роль в розвитку культури, піднесення національної свідомості і організованості населення. В кінці XIX – початку XX ст. на Галичині активну діяльність в галузі піклування здійснювали чернечі ордени [377, с. 183]. Крім церкви та чернечих орденів справою піклування та виховання дітей займалася приватна благодійність, серед якої окреме місце займали молодіжні організації, такі як, «Пласт» та найрізноманітніші просвітницькі товариства (такі як «Просвіта», «Руська бурса реміснича і промислова»), які сприяли розвитку мережі фахових шкіл, допомагали здібній молоді, яка не мала власних коштів для здобуття освіти та жертвували кошти на навчання молоді [354, с. 77].

В останній третині XIX – на початку XX ст. на Закарпатті відбувся процес прискорення диференціації і розорення основної маси населення – селянства. Безземелля, високі податки, низькі заробітки, високі орендні ціни на землю – призвело до важкого економічного та соціального становища останніх. Масових масштабів набувала трудова еміграція, в якій селяни вбачали порятунок від злиднів. Масова еміграція населення негативно вплинула на економічну ситуацію на Закарпатті. Великі землевласники та інші роботодавці втрачали значну кількість робочої сили, що вело до зростання її вартості [367, с. 185-186]. Занепокоєний цим явищем, у 1903 р. угорський парламент прийняв закон про еміграцію, покликаний обмежити її.

Але на практиці він виявився малоефективними і темпи міграції продовжували зростати [418, с. 135].

Проаналізувавши стан соціального захисту щодо українського народу в Австро-Угорській імперії, необхідно відзначити що, в різних її частинах в справі соціальної допомоги певна робота проводилась, хоч далеко не в тих масштабах, яких потребувала дійсність. Основне місце в процесах підтримки вразливих категорій населення посіли органи місцевого самоврядування. Важливу роль у здійсненні опіки над нужденними відіграла церква, монастирі та чернечі ордени. Крім того, створювались організації та товариства, які виконували функції підтримки щодо окремих категорій населення [240, с. 103; 377, с. 186].

При цьому, становище селян в різних частинах України було не однаковим. Селяни центральної частини України й до скасування кріпацтва мали певні статки, мали змогу навчати дітей у школах, а після реформ Олександра II їхнє становище тільки покращилося. В Галичині, ще з початку XIX ст. діяло багато українських товариств, була розвинута система взаємодопомоги. В Закарпатті ж український селянин перебував у ворожому оточенні між угорською панівною нацією та економічним визиском зі сторони євреїв. Ситуацію погіршувала майже повна відсутність національної еліти, яка б могла стати на захист українця. Єдиною надією для селян часто ставала церква.

Таким чином, напередодні революційних подій 1917 року, в Україні отримали певне поширення соціальні ідеї. До початку першої світової війни на території більшої частини України, так само, як і в інших європейських країнах, вже були зроблені перші кроки на шляху становлення соціальної держави. При цьому причини, основні напрямки (соціальна допомога та соціальне страхування), тенденції та ідеологічні аспекти цього процесу були в принципі аналогічні тим, які мали місце і в інших індустріально розвинених країнах. Але, специфічні особливості української державності та її економічне становище, вже відтоді виявляли окрему українську модель

розвитку соціальної держави. Серед таких специфічних особливостей того часу слід виділити високі показники зубожіння населення, особливість структури соціальних інститутів, яка полягала в переважній ролі місцевих структур (селянської громади і земств), а також ідеологічні і політичні підстави постановки та реалізації соціальних ідей.

Важливою особливістю уявлень про соціальну діяльність держави в Україні в цей період стала активна громадська думка на користь соціальних прав особистості та морального боргу суспільства. Напередодні 1917 року було сформульовано загальні положення теоретичних уявлень про соціальну роль держави в Україні, які об'єднали в собі суспільні та релігійні підходи до розуміння даної функції держави, а за вихідні положення були взяті відносини особистості і суспільства, відповідальність суспільства і держави перед індивідом. Основою більшості соціальних теорій на цьому етапі стали ідеї людинолюбства та божественної справедливості. На усвідомлення ролі державної соціальної політики вплинуло розуміння благодійності, а допомога почала асоціюватися з діяльністю держави. Це були перші кроки до конституційного визнання та практичного здійснення ідеї соціальної держави в Україні.

Традиції системи підтримки та благодійності, громадські гарантії виживання, підтримка малозабезпечених, бідних, відомі на українських територіях з найдавніших часів, стали основою формування соціальних ідей, які пройшли довгий шлях від княжого піклування та приватної благодійності до суспільної допомоги, і в подальшому визначили умови формування соціальної держави в Україні.

1.2. Сутність та основні ознаки соціальної держави в Україні

Стабільність та поступовий розвиток будь-якого суспільства, а також створення гідних умов життя, нерозривно пов'язані із соціальною захищеністю громадян. Соціальна державність сьогодні актуальна не лише

для України, а й в цілому для світового поступового розвитку. Як показує практика більшості демократичних країн, влада має реальні можливості забезпечення гідного рівня життя своїх громадян за допомогою ефективної соціальної політики. Саме у міжнародних відносинах, в якості комплексної сутнісної характеристики держави, все більше утверджується поняття «соціальної держави».

На сучасному етапі, у вітчизняній науці, дослідження теорії та практики утворення соціальної держави набувають дедалі більшої актуальності. Це пов'язано не лише з конституційним визнанням України соціальною державою, а з тим, що на сучасному етапі соціальних та політичних перетворень, соціальна держава висувається як зразок суспільного втілення, який спроможний об'єднати та удосконалити суспільство.

Поняття соціальної держави не з'явилося «не звідки», а процес його виникнення та становлення має довгу та складну історію. Науковці виділяють, що на даний час воно [поняття «соціальної держави»] існує в трьох основних проявах, відповідно до яких можна здійснити його аналіз: на науковому рівні – як ідею і розвиток цієї ідеї в ряді концепцій, на нормативному рівні – як конституційний принцип, закріплений в Основному законі України, на емпіричному рівні – як реальну практику діяльності державних інститутів щодо вирішення соціальних проблем суспільства і соціальних груп [104, с. 11; 138, с. 12; 235, с. 136]. При цьому застосовуються різні підходи, щодо визначення цього поняття – нормативний, політичний, соціологічний, економічний, функціональний, філософський тощо.

На сьогоднішній день серйозна проблема полягає у відсутності навіть тимчасового згоди в питанні про понятті соціальної держави не лише в Україні, а в міжнародному праві [410, с. 24; 420, с. 3]. Найбільш важлива проблема у вітчизняній науці полягає у відсутності єдиного розуміння поняття «соціальної держави». Важливість цієї проблеми неодноразово підкреслювали вітчизняні науковці [40, с. 6; 46, с. 17; 97, с. 7; 117, с. 221; 118,

с. 156; 239, с. 330; 362, с. 42; 403, с. 44; 405, с. 179; 412, с. 23]. Значення проблеми відсутності загального поняття «соціальної держави», його розмитості та різних трактувань стабільно відзначається у вітчизняних дисертаційних дослідженнях останніх десятиліть [12; 228; 230; 328; 332; 339; 391; 398; 402; 404]. Внаслідок багатогранності даного поняття, вироблення загального розуміння є вкрай важким процесом. Ще складнішим процесом є визначення поняття, основних ознак та критеріїв сучасної соціальної держави в Україні. Відтак постає питання, чи є соціальна держава в Україні взагалі?

Соціальна держава – порівняно нова якість сучасної державності, яка стає черговою сходинкою її еволюційного розвитку. Об'єктивні причини його виникнення пов'язані насамперед зі зміною ролі людини на виробництві, коли провідне ставлення «держава – особистість» прийшло на зміну відносин «держава – суспільство». В результаті науково-технічного прогресу відбулось підвищення ролі людського фактора, що в свою чергу призвело до необхідності врахування потреб та соціальних прав людей у більш широкому їх виразі, та прийняття державою на себе низки соціальних функцій. Теорія та практика «соціальної держави» безпосередньо пов'язані з появою і визнанням саме соціальних і економічних прав людини, а в основу її концепції покладені ідеї гуманності та соціальної справедливості, верховенства загальної солідарності всіх соціальних груп суспільства, неприйняття нерівності і торжества соціальної рівності, визнання і державно-гарантованого захисту соціально-економічних прав [24, с. 109; 225, с. 27].

В даний час стала з'являтися досить велика кількість наукових робіт, присвячених проблемам соціальної держави та соціальної політики.

Серед вітчизняних науковців, які займались дослідженням правової природи, правових ознак та загальнотеоретичної характеристики понятійного апарату соціальної держави; вивчали питання співвідношення соціальної та правової держави; проводили аналіз історико-правових ідей формування та розвитку концепції соціальної держави у зарубіжному та вітчизняному законодавстві, виділяють таких вчених, як Н.Ю. Батура, О.В. Бермічева,

О.С. Головащенко, Д.О. Єрмоленко, Ю.К. Зайцев, С.О.Кириченко, М.В. Кравченко, О.З. Панкевич, Я.І. Пасько, Д.Г. Севрюков, А.О. Сіленко, О.В.Скрипнюк, В.В. Сокурєнко, В.М. Співак, А.П. Супруненко, В.Б. Тропіна, С.А. Фарєнік, А.А. Халецька, Л.О. Четверікова, Н.М. Хома, Ф.П. Шульженко, М.О. Юрков, І.В. Яковюк, В.М. Якубенко, І.С. Ярошенко та інших.

Проблему визначення поняття та змісту «соціальної держави» різні наукові школи та політичні сили трактують по-різному, виходячи із теоретичних передумов устрою власної суспільної системи, внаслідок застосування різних критеріїв і методів, а політичні партії, відповідно, зі своїх політичних уподобань, інтересів та амбіцій. Проводячи аналіз праць вітчизняних науковців з даної тематики, проходимо до висновків, що доволі часто визначений ними зміст поняття «соціальної держави», суперечать один одному. Саме це, на нашу думку, з однієї сторони, є однією з основних проблем наукової галузі у сфері дослідження соціальної держави, а з іншої – поштовхом до нових наукових досліджень, які, можливо, дадуть змогу створити дефініцію поняття сучасної української соціальної держави.

В сучасних дослідженнях соціальна держава трактується по різному. Одні науковці розглядають її як принцип державного (конституційного) ладу [118, с. 156; 362, с. 42], інші – як тип організації державного та громадянського життя [239, с. 330; 405, с. 179], треті – лише як одну із характеристик правової держави [40, с. 6; 46, с. 32; 97, с. 7; 117, с. 221; 412, с. 23;]. Саме підхід, згідно з яким соціальна держава розглядається як продукт еволюції правової держави або в співвідношенні цих двох понять, є досить поширеним [40, с. 6; 97, с. 7; 402, с. 44]. Існують різні думки щодо функцій соціальної держави, сучасної соціальної політики, що в свою чергу, визначає роль, яка відводиться їм в сучасних умовах. Але більшість з цих досліджень надають загальний теоретичний образ соціальної держави, а не визначають її в контексті української дійсності та національних традицій.

У різноманітних публікаціях можна знайти безліч визначень соціальної держави, тобто його теоретичне визначення, не пов'язане з будь-якою

конкретною країною. Науковці виділяють низку обставин, що іноді стають на заваді для чіткого розуміння поняття «соціальна держава». Серед них виділяють як складність явища «соціальна держава» [403, с. 67] та і неоднозначність самого терміна «соціальна» [10, с.101; 338, с.118; 370, с. 54].

У працях вітчизняних науковців суть соціальної держави визначається по різному. Навіть для самого визначення поняття «соціальна держава» не існує єдності: як аналогічні різними авторами використовуються поняття «соціальної держави» [12, с. 6; 327, с. 78; 403, с. 44], «соціально-правової держави» [40, с. 6; 331; 332, с. 19], «держави соціально-демократичної орієнтації» або «держави соціальної демократії» [316, с. 46].

В політичній науці соціальна держава розглядається як «тип організації державного і громадянського життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед права людини на «гідне життя» [239, с. 330]. Крім права на гідне життя, як фактора існування соціальної держави, В.Співак, розглядаючи питання розвитку демократичного суспільства в Україні, наводить визначення соціальної держави як такої, що забезпечує внутрішній порядок і стабільність, зовнішню безпеку, гідне існування громадян; бере на себе і реально виконує обов'язки стабільного соціально-економічного становища соціуму та громадянської злагоди; активно сприяє ефективному функціонуванню основних інститутів громадянського суспільства [345, с. 4].

Розглядаючи політичні передумови та чинники становлення соціальної держави, Н.Ю. Батура визначає соціальну державу як демократичну, правову державу, яка характеризується проведенням економічної та соціальної політики, спрямованої на досягнення в суспільстві злагоди, соціальної справедливості та забезпечення добробуту всіх верств населення [12, с. 4].

Л.О. Четверікова, проводячи структурно-функціональний аналіз соціальної держави, приходять до висновків, що сучасна соціальна держава – це держава, яка ставить перед собою такі завдання, як: досягнення загального добробуту суспільства шляхом надання мінімальної соціальної підтримки та створення сприятливих умов для самостійного досягнення високого рівня

добробуту самими громадянами; забезпечення стабільності в суспільстві; екологічної безпеки; вона відповідає таким умовам: є правовою, володіє ґрунтовною законодавчою базою, має розвинене громадянське суспільство, поєднує ринкову економіку з державним регулюванням [391, с. 5].

А.С. Подгорний та В. Снегірьов під «соціальною державою» розуміють внутрішню орієнтованість державного устрою на задоволення потреб людини в усіх сферах життєдіяльності, захист її прав і свобод, гарантованість припинення будь-яких форм насильства над особистістю, повагу до вияву різних форм солідарності на міжособистісному, груповому і загальному рівнях (за расовою, релігійною, професійною та іншими ознаками). Але, обов'язковим, на їх думку, є не внутрішні переконання особи чи прагнення держави, а закріплення цих принципів у положеннях Конституції країни, як основному законі, та інших нормативно правових актах [237, с. 16].

На основі аналізу теорії і практики будівництва української держави за роки незалежності, під час дослідження сутності та проблем політичної модернізації соціально-правової держави (2009 рік) Ф.П. Шульженко визначено, що заяви про розбудову демократичної, соціально-правової держави значною мірою залишаються політичними гаслами, оскільки така розбудова ведеться хаотично на фоні перманентних конфліктів між органами державної влади і всередині них. Науковцем доведено, що лише за умови сформованої правової держави можливе становлення її повноцінного соціального аспекту. Так, під соціально-правовою державою автор розуміє політичну організацію суспільства, влада якої будується за принципом поділу на законодавчу, виконавчу і судову, яка впорядковує життя суспільства на принципах демократії, верховенства права, справедливості і гуманізму, визнає, гарантує і забезпечує права і свободи людини і громадянина; забезпечує умови для досягнення високого рівня добробуту всіма його членами, усунення соціальних загроз, здійснення комплексу захисних функцій для громадян, що цього потребують [101, с. 25; 398, с. 8].

Чисельні дослідники в основі діяльності соціальної держава

виділяють правовий аспект. Розглядаючи соціальну державу в Україні в юриспруденції, ними виробився особливий підхід – нормативний, згідно з яким держава розглядається, в першу чергу, як система права, яка здійснює організацію життєдіяльності суспільства і самої держави. Дослідження соціальної держави зводились в основному до вивчення сукупності норм права, що регулюють поведінку окремих особистостей, соціальні, політичні, економічні та інші відносини у суспільстві. Вітчизняні автори, в рамках нормативного підходу, зосереджують свою увагу на правовій суті соціальної держави. Так, О.С. Головащенко, розглядаючи питання співвідношення правової та соціальної держави, визначає соціальну державу як новий етап розвитку правової та розглядає соціальну діяльність держави як піклування її про те, щоб кожна людина мала такий життєвий рівень, який необхідний для підтримання її добробуту [40, с. 9].

Професор В.О. Скрипнюк, у монографічному дослідженні щодо проблем теорії та практики соціальної, правової держави в Україні, визначив соціальну державу, як «насамперед структурний результат діалектичної взаємодії правової держави, ринкової економіки та демократичної влади, в якій останні набувають нових змістовних ознак» [332, с.42].

Д.Г. Севрюков, провівши аналіз інваріантних, сутнісних характеристик, визначає соціальну державу як систему інститутів, органів та норм, що здійснює соціальну допомогу нужденним верствам населення, забезпечує обов'язкове страхування соціальних ризиків, гарантує доступ до освіти та охорони здоров'я та характеризується легітимністю, реальністю виконання соціальної функції, а не лише формальним її проголошенням та законодавчим закріпленням, здатністю систематично змінювати власні організаційну структуру і політику, а також суспільні відносини та норми з метою адаптації до нових історичних умов [327, с.357].

В. Нор, П. Стецюк, характеризуючи Основний закон України, визначають соціальну державу, як державу, у якій створено всі умови для того, щоб здорова, повноцінна людина мала змогу утримувати себе та сім'ю,

і вже ця економічно міцна людина, як через саму державу, так і безпосередньо, може брати участь в утриманні тих членів суспільства, які не здатні на це [122, с. 12].

Більшість науковців розглядають так звані загальні дефініції соціальної держави, не визначаючи особливості сучасної української держави, а даючи загальнотеоретичні визначення цього поняття. В.І. Яковюк, науковець, який першим в Україні провів комплексне дослідження сутності, місця і ролі соціальної держави в теорії і практиці державотворення, запропонував розглядати соціальну державу як «державу, що визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає у забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві» [402, с.10-11].

О.З. Панкевич, досліджуючи загальнотеоретичну характеристику та понятійний апарат соціальної держави, визначає соціальну державу як державу, яка маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум для гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві [228, с. 7].

Окремої уваги, на нашу думку, слід надати поняттю соціальної держави, запропонованій В. Г. Харою, Я. М. Сухим, О. М. Стояном в 2008 році в проекті Закону «Про Концепцію соціальної держави України» (реєстраційний № 2312), відповідно до якого соціальна держава визначається як високорозвинена, правова, демократична держава, яка визначає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує її права та свободи, гідні умови існування, безпеку і добробут, вільний розвиток та волевиявлення,

самореалізацію творчого (трудового) потенціалу шляхом політичної та ідеологічної багатоманітності, соціальної спрямованості економіки, проведення активної соціальної політики на принципах громадянського суспільства, соціальної справедливості, рівності, солідарності та відповідальності. На їх думку, це така держава, яка гарантує найбільш ефективний спосіб поєднання основ свободи і влади з метою забезпечення благополуччя особистості і добробуту суспільства, забезпечення соціальної справедливості і солідарності у розподілі результатів суспільної праці [125].

І хоча Головне науково-експертне управління у своєму висновку на проект Закону України «Про Концепцію соціальної держави України» від 02.04.2008 року не підтримало пропозицію щодо закріплення даної Концепції у формі закону, оскільки її положення, на його думку, не мали чітко визначеного, притаманного саме для закону нормативно-правового змісту, та через відсутність чітко визначеного механізму його реалізації (з чим важко не погодитись), саме таке визначення, на нашу думку, є більш повним, об'єктивним, та в повному обсязі відображає саме загальнотеоретичний зміст стереотипного, ідеального поняття соціальної держави, що знову ж таки дуже далеке до визначення сьогочасної української соціальної держави.

Це не всі визначення поняття соціальної держави, але ті, які, на нашу думку, суттєво окреслюють напрями розроблення даної тематики. Кожна з перерахованих вище дефініцій доповнюють одне одну та сприяє розкриттю суті понятійного апарату соціальної держави. Але, знову ж таки, більшість з них не враховують національних традицій та не визначають суттєвих особливостей сучасної України. Вітчизняні автори зосереджують свою увагу на правовій суті соціальної держави, яка виражається в прийнятті на себе державою юридичних обов'язків і гарантій, проголошення відповідальності перед суспільством.

Взагалі, термін «соціальна держава» пов'язаний з державою такого типу, яка насамперед покликана здійснювати політику щодо забезпечення певного рівня добробуту громадян та підтримки соціально незахищених

верств населення. В сучасному суспільстві соціальна держава є найбільш доцільним способом поєднання владних повноважень з метою забезпечення соціальної справедливості та благополуччя суспільства.

Дослідження змісту соціальної держави неможливе без розгляду основоположних умов її існування, її характерних ознак. Різні автори виділяють різноманітний перелік таких ознак. Але, знову ж, більшість з них визначають нормативний, прескриптивний перелік ознак, які дещо різняться від правозастосовних для сучасної української держави.

Так, І.В. Яковюк, серед найбільш змістовних ознак соціальної держави виділяє такі: «1) соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії; 2) вона завжди є якісною характеристикою правової держави; 3) проголошення держави соціальною виступає важливою конституційною гарантією забезпечення і захисту соціальних прав людини; 4) оскільки як мета діяльності, так і сама діяльність (соціальна політика) цієї держави визначаються правовими рішеннями, то її функціонування передбачає наявність розвинутого соціального законодавства; 5) соціальна держава слугує забезпеченню громадянського миру і злагоди у суспільстві; 6) утвердження соціальної державності сприяє трансформації ринкової економіки у соціальну ринкову, служінню власності інтересам як власника, так і суспільства» [401, с. 39-40].

Визначаючи основні проблеми співвідношення соціальної правової держави та громадянського суспільства, С.О. Кириченко наводить доволі повний, але все ж однобічний перелік основних ознак соціальної держави. Так, до основних її характеристик автор відносить: «1) визнання людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю; 2) пріоритет прав і свобод людини і громадянина; 3) верховенство права як найвищої справедливості; 4) реальну рівність усіх перед законом; 5) наявність гарантованої системи соціального захисту вразливих верств населення; 6) визнання права приватної власності

непорушним; 7) визнання народу реальним носієм суверенітету і єдиним джерелом влади; 8) практичне дотримання принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову; 9) гарантування та державну підтримку місцевого самоврядування населення» [97, с. 9-10]. Визначаючи перелік основних ознак соціальної держави, науковець поєднує правові та економічні риси, що надзвичайно важливо для розуміння суті соціальної держави.

Визначаючи політичні передумови та чинники становлення соціальної держави, Н.Ю. Батура, до основних ознак, які притаманні соціальній державі та найповніше розкривають її сутність, відносить: «1) формування та ефективне функціонування соціально-орієнтованої ринкової економіки, що становить економічну основу соціальної держави; 2) організацію та здійснення державної влади на демократичних, правових засадах; 3) цілеспрямовану розробку та виважене здійснення соціальної політики; 4) забезпечення в суспільстві соціального миру та злагоди завдяки ефективній реалізації політики соціального партнерства; 5) досягнення в суспільстві соціальної справедливості». При цьому автор наголошує, що лише наявність всіх перелічених ознак, які становлять певну систему, дає змогу говорити про державу як про соціальну [12, с. 8].

О.С. Головащенко у найбільш загальному вигляді виділяє такі ознаки соціальної держави, як забезпечення та захист соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина; взаємна відповідальність держави та людини; забезпечення соціальної злагоди і стабільності у суспільстві; проведення соціально спрямованої політики тощо [40, с. 8].

Частина науковців, розглядаючи ознаки соціальної держави, наголошують на політичних чинниках. Л.О. Четверікова, проводячи структурно-функціональний аналіз соціальної держави, виділяє три групи, притаманних їй ознак, кожна з яких містить певний їх перелік: «1. Наявність громадянського стану суспільства та правової держави, що передбачає: 1) розвиненість інститутів громадського самоврядування; 2) постійний діалог населення з владними структурами; 3) солідаризм у формуванні відносин між

різними соціальними групами, суб'єктами політики; 4) активну поведінку громадянина під час пошуку засобів до існування та відстоювання власних інтересів; 2. Солідарна ринкова економіка, що передбачає поєднання планових та ринкових механізмів регулювання суспільного виробництва: 1) наявність приватної, державної та комунальної форм власності; 2) формування численного середнього класу; 3. Соціальна спрямованість програмних і практичних дій держави, її інститутів: 1) забезпечення рівних стартових можливостей для самореалізації особистості; 2) створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини; 3) розвинена система правових норм охорони праці й здоров'я людей та соціального захисту вразливих верств населення» [392, с. 52-53].

Тобто, як не існує єдиного загальноприйнятого визначення змісту соціальної держави, так не існує і вичерпного переліку її ознак. Інтерес українських дослідників до ідеї і практики соціальної держави багато в чому пояснюється пошуком інтеграційного початку, здатного відтворити державну єдність, основу на принципі індивідуалізму.

Результати аналітичного огляду наукової літератури з питань актуальної проблематики дослідження сутності соціальної держави та її основних ознак свідчать про те, що незважаючи на різноманіття теоретичних концептів соціальної держави у поглядах науковців, соціальна держава є закономірним етапом розвитку теорії і практики правової та демократичної держави, тобто соціальна держава може виникнути тільки на певному етапі історичного розвитку. Держава стає соціальною не в результаті прийняття певних політичних програм, законодавчих та підзаконних актів, а в результаті досягнення певного рівня правового, соціально-політичного, економічного та інтелектуального розвитку суспільства. Все це, зрештою, визначається фінансово-економічними, правовими та духовно-моральними ресурсами суспільства, політикою, заснованою на визнанні, дотриманні та гарантуванні захисту прав, свобод і законних інтересів людини і

громадянина, зрілістю громадянського суспільства, рівнем правової та духовно-моральної культури громадян.

Отже, на підставі проведеного аналізу наукових доробок з питань соціальної держави, ми пропонуємо виділити наступні нормативні ознаки соціальної держави, на основі яких маємо змогу виробити суттєві, правозастосовні ознаки, які і визначають сутність та структуру сучасної української соціальної держави. Відтак, до таких нормативних ознак ми пропонуємо віднести:

- 1) правовий розвиток держави, а також наявність у неї якостей правової держави;
- 2) соціально орієнтований характер економіки та потужний економічний потенціал;
- 3) соціально орієнтовану бюджетна політика;
- 4) існування інститутів громадянського суспільства, в рамках якого держава виступає інструментом проведення соціально орієнтованої політики;
- 5) механізм особистої відповідальності посадових осіб за соціальний стан;
- 6) наявність розвиненого соціального законодавства в якості нормативної основи проведення соціальної політики; в тому числі законодавче закріплення і реальне забезпечення основних прав людини – наявність налагодженого правового механізму їх охорони і захисту (включаючи рівень прямого конституційного захисту);
- 7) активну соціальну політику держави, яка проявляється в розробці соціальних програм та пріоритетності їх реалізації;
- 8) гарантовану державою соціальну справедливість, під якою розуміється відповідності прав і обов'язків, праці та винагороди, заслуг і їх визнання, злочину і покарання, відповідності ролі різних соціальних верств, груп та індивідів у житті суспільства та їх соціального становища в ньому;
- 9) формування державою соціального середовища, що створює умови соціальної рівності для сприятливого індивідуального розвитку

особистості, рівності стартових можливостей (а не матеріальної рівності та результатів діяльності) за допомогою державної системи просвітництва і освіти, податкової політики, регулювання ринку праці та контролю умов праці тощо;

10) наявність державних систем соціального захисту, соціального забезпечення та забезпечення зайнятості;

11) доступність державної соціальної підтримки для всіх членів суспільства;

12) гарантовану державою соціальну безпеку, яка надає можливість кожній особі претендувати на конкретний мінімум соціальних благ;

13) визнання відповідальності держави за рівень добробуту своїх громадян, тобто відносини особи і держави повинні бути побудовані на основі взаємної відповідальності: як особа відповідальна перед державою, так і держава несе відповідальність перед особою за невиконання своїх зобов'язань;

14) піднесення добробуту всього суспільства;

15) проведення державою політики соціального компромісу – вирішення всіх питань шляхом згоди та порозуміння різноманітних соціальних груп, глибокої поваги до особистості незалежно від її соціального стану, захисту від будь-якого посягання на її життя, здоров'я і особисту гідність;

16) наявність ефективних форм контролю та нагляду за здійсненням законів та інших нормативно-правових актів в соціальній сфері.

Таким чином, на основі визначних прескриптивних ознак, в рамках нормативного підходу, соціальною державою визначається держава, яка, насамперед, законодавчо закріплює і гарантує своїм громадянам певний рівень соціального і матеріального благополуччя. Під рівнем соціального і матеріального благополуччя мається на увазі доступність до систем суспільних послуг (таких як освіта, охорона здоров'я, культура тощо), рівень соціальної справедливості та захищеності, а також рівень гідного існування

та матеріального добробуту. Тобто, це певний життєвий стандарт, прийнятий в конкретному суспільстві. В якості інших константних проміжних атрибутів соціальної держави, можна виділити: правову природу держави; розвинене соціальне законодавство; гарантованість прав і свобод, що дозволяють підтримувати гідний рівень існування; відповідальність держави за якість соціального і матеріального благополуччя своїх громадян.

Інакше кажучи, наявність в Основному законі та законодавстві держави тих чи інших норм права, констатує про те, чи є вона соціальною чи ні. Але, якщо мова іде про реальну державу з багаторічними традиціями законності, права та демократії, то стереотипні, типові ознаки не можуть практично застосовуватись для її визначення. Адже, далеко не завжди держава може відповідати таким умовам. Крім того, наявність в законодавстві тієї чи іншої правової норми або закріплення принципів соціальної держави в Конституції країни не означає безпосередньо, що вони будуть мати дієвий механізм реалізації та ефективно реалізуватимуться. Адже існують декларовані норми, які «займають цілком реальні ніші в інституційному середовищі, блокуючи потенційні покращення» [400, с. 61].

Вивчення соціальної держави на основі нормативних, стереотипних ознак є здебільшого формальним і, як правило, не враховує реалій дійсності. Але, саме на їх основі, ми маємо змогу виробити суттєві, правозастосовні ознаки, які і визначають сутність та структуру сучасної української соціальної держави, та виробити сучасне визначення соціальної держави в практичних аспектах його реалізації.

Соціальна ситуація, яка склалася в Україні не відповідає уявленням про соціальну державу. Крім того, вона свідчить про вельми скептичні оцінки, щодо можливості її побудови в найближчій перспективі. Дійсно, зростання масової бідності, різке зростання рівня безробіття, дитячої безпритульності, різкого падіння рівня і якості життя більшості населення, скорочення обсягу соціальних послуг та зниження соціальних гарантій, в якості першочергового

завдання подолання кризи, ставлять вирішення проблем виживання, а не досягнення стандартів соціальної захищеності на гідному рівні.

Сучасна Україна з очевидністю демонструє відсутність неодмінних атрибутів, які становлять базові принципи будь-якої соціальної держави. Перш за все, постає питання щодо обсягів правової держави в Україні або взагалі її наявності. Але це питання неодноразово ставало предметом широких дискусій за останні десятиліття [40; 97; 332; 339; 345; 398; 405].

По-друге, сьогодні постає питання відсутності ефективно функціонуючої соціальної ринкової економіки, яка може стати економічною основою соціальної держави. Тільки на базі ефективно функціонуючої економіки можливо створити сильну систему соціального захисту населення, забезпечити рівні можливості їхнього доступу до загальнолюдських цінностей [82, с. 100; 128, с. 296].

По-третє, в Україні продовжується формування такого громадянського суспільства, яке матиме змогу вирішити питання монополістичного положення держави у сфері соціальної політики та сформувати соціальні суб'єкти, здатні ефективно впливати на цю політику. Науковцями визначається, що передумови розбудови громадянського суспільства в Україні існують, але цей процес повинен бути інтегрований в стратегію соціального та політичного розвитку нашої країни. Треба усвідомити, що громадянське суспільство є невід'ємною складовою модернізації України, але неможливо просто декларувати побудову громадянського суспільства, воно потребує атмосфери щирої зацікавленості як з боку громадян, так і з боку держави [129, с. 41]. Насамперед, Україна вимагає змін як в органах державного управління, так і в напрямі думок самого громадянського суспільства [233, с. 34]. Формою взаємодії соціальної правової держави і громадянського суспільства є демократичний політичний режим, який ґрунтується на партнерських відносинах між останньою і громадянським суспільством [97, с. 17]. С.О. Кириченко, проводячи дослідження співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в

умовах тогочасної України (2001 рік) визначав, що у міру розбудови правової держави в Україні посилюватиметься тенденція децентралізації публічної влади, і місцеве самоврядування набуде значення важливого чинника такої держави [97, с. 17]. На сьогодні, таке твердження досі є актуальним.

По-четверте, сучасне українське суспільство реструктуровано, а соціальна структура є аморфною; в суспільстві чітко виражені два життєвих рівня (багаті та бідні) та практично відсутній середній клас. Саме відсутність так званого середнього класу та широкі розбіжності соціальних потреб та можливостей двох існуючих, в сукупності складають серйозне джерело напруженості, що, викликає постійну нестабільність і, як наслідок, загрозу соціальної безпеки. Відтак, поки не буде сформований середній клас, не буде і міцного фундаменту для ринкових перетворень, зміцнення ефективного ринку і відповідних йому соціальних структур.

Сподівання влади на те, що соціальні проблеми перехідного періоду будуть пом'якшені швидким зростанням економіки, створенням державного і приватного соціальних секторів – не виправдалися. Там, де були відсутні механізми соціальної солідарності, орієнтація на індивідуальну відповідальність і опору на власні сили виявилася помилковою.

Ще одним, не менш гострим питанням постає проблема кризи соціальних цінностей і орієнтації та падіння моральних принципів. Доволі довгий період часу падав потенціал духовності української нації, а прагматизм та переважна орієнтація індивіда на особисту вигоду в міжособистому спілкуванні набувала все більшого поширення. Але, за останній час, завдяки соціально-орієнтованій політиці, прийняттю і реалізації ряду соціальних програм, ситуація починає виправлятися.

Таким чином, реальна картина сучасної України доволі неприваблива: слабка, малоефективна економіка, масова бідність, відсутність механізмів особистої відповідальності держави за рівень добробуту своїх громадян та посадових осіб за соціальний стан, відсутність ефективних форм контролю та нагляду за здійсненням законів та інших нормативно-правових актів в

соціальної сфері, та як наслідок, недовіра громадян до влади. Для подолання всіх цих недоліків, Україні належить пройти нелегкий шлях перетворення стереотипної моделі соціальної держави, заснованої на нормативах та визначеною теоретичними концепціями, до її практичної моделі.

Але все це не дає підстав стверджувати про відсутність в Україні соціальної держави. Саме об'єм притаманних їй ознак, дає нам змогу охарактеризувати стан сучасної української соціальної держави.

Нам здається очевидним, що українська держава віддає пріоритет інтересам сучасного суспільства. Безперечний факт, що воно [суспільство] в той же час задовольняє і захищає інтереси особистості, але робить це опосередковано, через задоволення суспільних потреб. Держава спрямовує свою діяльність спочатку на суспільство, а вже потім на особистість, причому ця діяльність трансформується крізь призму суспільства. Уряд формує державні завдання, виходячи з інтересів і цілей суспільства, хоча практично в більшому об'ємі враховані інтереси еліти. Таким чином, саме суспільство (та його еліта) визначають рівень, масштаб та діапазон політики України як соціальної держави. Незважаючи на те, що державна політика спрямована на досягнення певних ідеалів, таких як справедливість, гуманізм та демократія, сучасна українська держава залишається засобом узгодження інтересів різних соціальних груп, об'єднань, особистостей заради найважливішого інтересу будь-якого суспільства – соціальної стабільності.

Варто пам'ятати, що потенційний діапазон охоплення населення політикою соціальної держави різниться від реального. Потенційне охоплення вимірюється числом осіб, які формально мають право доступу до системи соціального забезпечення і тим самим захищених на випадок можливих ризиків. Що стосується реального охоплення, то він обмежується числом осіб, які реально отримують соціальну допомогу або послуги. Варто відзначити, що рівень реального охоплення майже завжди нижчий, ніж законодавчо встановлений, бо не всі громадяни, які мають право на соціальне забезпечення, користуються такою можливістю.

Процес пошуку механізмів узгодження інтересів більшості членів суспільства, гармонізація соціальної рівноваги, прав особистості і громадянської відповідальності в його рамках, знаходить свій вираз саме в соціалізації держави. І цей баланс сил має досягатися саме через багатогранність діяльності соціальної держави, в основі якої лежить перерозподіл національного доходу на користь менш забезпечених і більш вразливих верств населення, політика зайнятості та охорони праці, соціальне страхування, соціальний нагляд і піклування, підтримка сім'ї, материнства та дитинства, людей похилого віку, розвиток доступної для всіх освіти, охорони здоров'я, культури, екологічна політика тощо.

Виходячи з цього, можна визначити, що найбільш важливі особливості сучасного соціального, політичного та економічного розвитку України, які впливають на формування національної моделі соціальної держави, можна систематизувати як базисні ознаки, ознаки, які прямо чи опосередковано характеризують рівень ефективності здійснення всебічної соціальної політики та ознаки забезпечення гідного рівня соціального і матеріального благополуччя для всіх громадян.

До базисних ознак, тобто тих, на яких ґрунтується соціальна держава, відносяться: правова природа держави, розвинена економіка і громадянськість. Без цих ознак неможливе існування сучасної соціальної держави, а в самій державі неможливе ефективне функціонування всіх інших його атрибутів. Рівень втілення цих ознак на практиці, відображає стан розвитку соціальної держави. Саме через це, ці ознаки (правова природа, розвинена економіка і громадянськість) представляються нам за замовчуванням властивими соціальній державі. У зв'язку з цим, визначаючи поняття соціальної держави, не обов'язково акцентувати увагу на цих ознаках.

До ознак, які прямо чи опосередковано характеризують рівень ефективності здійснення всебічної соціальної політики, можна віднести: розвинене соціальне законодавство в якості нормативної основи проведення

всебічної соціальної політики; активна соціальна політика держави, яка, нажаль, не завжди є пріоритетною (не завжди розроблені соціальні програми знаходять своє відображення у практичній дійсності); активна політика перерозподілу благ.

До ознак забезпечення гідного рівня соціального і матеріального благополуччя для всіх громадян відносяться: наявність державних систем соціального захисту, соціального забезпечення та провідна роль держави в системі соціального забезпечення; гарантованість прав і свобод, що дозволяють підтримувати гідне існування; доступність соціальної підтримки для всіх членів суспільства; непослідовність і суперечливість процесу формування нових соціальних стандартів; гарантована державою соціальна безпека.

Говорячи про соціальний захист осіб, які не зі своєї вини не здатні нести відповідальність за свій добробут, йдеться про забезпечення гарантованого життєвого рівня соціально вразливих верств населення, тобто тих, хто втратив дохід або засоби для існування (через хворобу, інвалідність, старість, втрату годувальника, безробіття (з незалежних від них причин)), а також оплаті витрат на медичне обслуговування. В останні роки соціальний захист населення був орієнтований на адресне вирішення проблем окремих категорій громадян на заявній основі. Але такий підхід не дає довгострокового ефекту, оскільки не націлений на перспективний соціальний захист кожної людини і всього населення в цілому.

Гарантована державою соціальна безпека полягає у створенні мінімальних умов життєдіяльності соціально вразливих та незахищених верств населення та забезпеченні сталого рівня задоволення їх первинних потреб на рівні прожиткового мінімуму

З огляду на вищесказане, соціальна держава – це форма організації публічної влади, яка характеризується проведенням комплексної соціальної політики, спрямованої на забезпечення певного рівня соціального захисту

громадян з метою підтримки соціально-економічної стабільності в суспільстві.

Ми переконані, що сучасний етап становлення соціальної держави в Україні, пов'язаний не стільки із зовнішніми перетвореннями, підвищенням добробуту своїх громадян (починаючи зі збільшення розміру заробітних плат і пенсій) та переліку наданих соціальних виплат, скільки із внутрішньою зміною взаємин держави і людини та ролі держави в перетворенні суспільства.

Незаперечно, що на шляху побудови соціальної держави чимало труднощів і перешкод, але вони цілком переборні. У цьому нас переконує і зарубіжний, і вітчизняний досвід.

Сьогодні Україна переживає один з найскладніших періодів свого розвитку. З одного боку, в країні створені правові та інституційні основи ринкової економіки, з іншого – на практиці позитивні зміни поєднуються з реально існуючими проблемами, які нерідко набирають глобального характеру. Особливо ці проблеми пов'язані з самою вразливою сферою – соціальною, яка здійснює регулювання спектру суспільних відносин при здійсненні найважливіших соціально-економічних конституційних прав громадян (право на працю, право на соціальний захист та соціальне забезпечення тощо).

1.3. Етапи формування соціальної держави в Україні

Соціальна держава є особливим етапом розвитку державності в суспільстві будь-якого типу, від індустріального та постіндустріального до інформаційного. Науково-технічна революція сприяла зростанню значущості людського чинника в історичному розвитку, пом'якшення класової боротьби, демократизації суспільства і гармонізації суспільних відносин, а також зміни способів і методів експлуатації працівника. Необхідність обліку більш ширшого набору потреб людей призвело до виникнення у громадян

соціальних прав, а у держави – соціальної відповідальності. Держава прийняла на себе ряд соціальних функцій, і як зазначає Т.К.Аляб'єва, здійснила тим самим перехід від держави експлуататорської до соціальної держави [4, с. 441].

Виникнення соціальної держави пов'язане з глибокою трансформацією взаємин між суспільством, державою та особистістю, тому побудова соціальної держави – це складне конституційне, правове, філософське, економічне, державно-управлінське завдання, яке не можна редукувати тільки до правових, соціальних, економічних або політичних характеристик.

У своєму історичному розвитку соціальна держава, як в світі в цілому, так і на територіях сучасної України, переживала трансформації різної глибини, що в свою чергу викликало зміни принципів взаємодії держави і суспільства, держави й індивіда. При цьому, незважаючи на спільність цивілізаційного шляху з іншими країнами, Україна має свій історичний досвід становлення соціальної державності, свою політичну історію і шлях економічного розвитку.

Ідейна основа соціальної держави на територіях сучасної України виходить ще з додержавного періоду, коли виробляються первинні норми, в основному звичаї, спрямовані на захист кожного члена спільноти і забезпечення стабільності соціуму в умовах ворожого навколишнього середовища. Додержавна соціальна діяльність безпосередньо пов'язана з виживанням людини, та визначається соціально-психологічними механізмами моральності, почуттям співпереживання та милосердя. Додержавне право східних слов'ян регулювало широку сферу суспільних відносин, визнавалося соціумом і забезпечувалося його примусом [13, с. 50]. На цьому етапі розвитку суспільства з'являються перші окремі елементи реалізації соціальної функції. Однак, незважаючи на те, що благодійність в Україні сягає своїм корінням в язичницькі часи, значного розвитку вона отримала після Хрещення Русі Володимиром у 988 році. Основні тенденції

допомоги і підтримки в даний період пов'язані з княжої захистом і піклуванням та з церковно-монастирської підтримкою [373, с. 87].

З введенням християнства в Київській Русі з'являються і відповідні ключові ідеї нової релігії: милосердя, любов до ближнього, співчуття до всіх тих, хто не знайшов свого місця в житті через бідність, фізичні недоліки або з інших обставин [326, с. 147]. З іншою сторони, влада князя протягом кількох століть традиційно обмежувалася функціями захисту від зовнішньої агресії і підтримки внутрішнього порядку [326, с. 166]. Надання добродійної допомоги поєднувала в собі елементи випадковості й нерозбірливості.

І хоча пізніше, у XVI-XVII століттях, держава активізує свою участь у сфері соціальної допомоги та збільшується контроль уряду за системою піклування, і період княжої доби, і більш пізні періоди, аж до кінці козацької доби, стають лише періодом формування соціальних ідей та ідейних основ соціальної держави в Україні. Не дивлячись на те, що держава ніколи повністю не виключалась із практики соціальної підтримки населення, а підтримка соціально слабких верств завжди належала до одних з найважливіших підстав владарювання правителя, така діяльність здійснювалась переважно на місцевому рівні, була непостійною, залежала переважно від особистих якостей правителів та їхніх фінансових можливостей [327, с. 90]. Протягом тривалого періоду, основними суб'єктами соціальної підтримки була не держава, а муніципалітети, релігійні інституції, общини, а соціальний захист та підтримка нужденних носила стихійний характер.

Період зародження феодальних суспільно-економічних відносин став відправною точкою в розвитку відносин соціальної допомоги – держава починає втручатися в дану сферу відносин [325, с. 23]. І з посиленням могутності держави розпочинаються перші усвідомлені кроки державної влади в питаннях соціальної допомоги.

Підвищення рівня гуманізації держави проявляється і в його активності, спрямованої на підтримку традиційних і розвиток нових форм соціального захисту в суспільстві. Причому, важливо зазначити, що держава

в цей період не бере на себе соціальних функцій, але всіляко сприяє розвитку їх в суспільстві та продовжує розглядати соціальних захист лише з позиції милосердя.

З другої половини XVIII ст. по 70-ті роки XIX ст. з боку влади спостерігається зростання відповідальності за задоволення соціальних потреб усіх суспільних груп. Але ця тенденція спостерігається лише в центральній та південних частинах сучасної України, які знаходились під протекцією Російської імперії. Правові інститути Західних територій через політичні причини мають унікальні характерні особливості. Ці землі тривалий час знаходились під впливом Великого князівства Литовського, Польської корони, а пізніше Речі Посполитій (першої та другої) та Австрійської (а пізніше Австро-угорської) імперії, а ці державні утворення мало цікавив соціальний аспект щодо чужого для них, українського народу. Будь-яка соціальна поведінка на цих землях, в більшості випадків, не мала державного направлення, а носила стихійний характер на рівні приватної благодійності.

Отже, з кінця XVIII ст. в Російській імперії, складовою частиною якої в той час була більша частина України (в сучасному її вигляді), складається державно-адміністративна система громадського піклування, для якої характерні становлення інституційної системи допомоги, формування правової бази, адміністративне управління, часткове фінансування державою соціальної допомоги.

Розвиток продуктивних сил на початку XIX ст. та суспільні перетворення другої половини XIX ст. вимагали більш потужної соціальної інтеграції суспільства, яка могла бути досягнута лише через діяльність держави щодо консолідації всіх громадян на основі солідарності. При цьому відносини «держава – суспільство» і «держава – особистість» на основі збігу державних цілей і морально-етичних принципів людського співжиття, зазнали певних змін.

Зміни в соціальній політиці, пов'язані зі зміною як ролі людини на виробництві, так і відповідним прийняттям державою на себе нових

соціальних функцій, відбувалося в Україні одночасно з іншими державами (Російською імперією та європейськими країнами). До кінця XIX ст. державна підтримка бідних і соціально незахищених верств населення вперше починає набувати систематичний характер. До першої світової війни українська держава заклала основи соціально-орієнтованого законодавства [397, с. 212]. Держава визнала себе відповідальною за умови життя людей, благодійність перестала бути тільки актом віри і співчуття окремої людини і стала державною функцією. При відсутності сформовані соціальних інститутів, саме на цьому етапі зроблені перші кроки на шляху становлення соціальної держави в Україні, хоча специфічні особливості української державності (в більшому ступені ідеологічні та політичні) та її економічне становище (високі показники зубожіння населення та особливості структури соціальних інститутів) виокремлювало окрему українську модель її розвитку. Допомога починає асоціюватись з діяльністю держави, а сформульовані загальні положення теоретичних уявлень про соціальну роль держави в Україні, поєднали у собі суспільні та церковні підходи до розуміння даної функції держави.

На нашу думку, саме період з другої половини XIX ст. до революційних подій 1917 року стає першим етапом становлення соціальної держави в Україні – *етапом поширення соціальних реформ в Україні*.

Як вже визначалось, незважаючи на певну спільність цивілізаційного шляху з іншими країнами, Україна має свій історичний досвід становлення соціальної державності, великий вплив на яку має її політична історія.

Бурхливий характер подій 1914-1920 років, безумовно мав значний вплив на боротьбу за державність України в цілому, та становлення соціальної держави зокрема. Перша світова війна відіграла велику роль в історії світової цивілізації, а її результатом стало падіння чотирьох імперій та виникнення більше десятка нових держав [32, с. 17]. Уряд царської Росії не витримав всіх випробувань війни, а загострення суперечностей призвело до лютневої революції 1917 р., яка розділила українські землі, і влада перейшла

до рук Тимчасового уряду й Рад робітничих і солдатських депутатів. На території України формується декілька суттєвих політичних сил: Українська Центральна Рада в Києві (яку пізніше змінить Гетьманат, а ще пізніше – Директорія УНР); Українська Радянська Республіка (з підтриманням федеративних відносин з Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою) в Харкові та з 1918 року Західноукраїнська Народна Республіка у Львові.

Політичні системи української державності того періоду відбивали весь спектр та багатовекторність політико-правових засад їх існування, напрямки реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, орієнтири їх лідерів у складних геополітичних комбінаціях [407, с. 5].

Період до кінця 1920 року стає періодом визначних політичних змін та перетворень, що в свою чергу мало суттєвий вплив на розширення соціальних ідей та становлення соціальної держави на українських територіях.

Якщо уряди Української Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР, усвідомлюючи необхідність підтримки незахищених верств населення як власної соціальної бази, в першу чергу, намагались втілити ідейні задуми політичної платформи в практику та революційно-перетворюючі процеси, але виявилися неспроможними розв'язати проблему організації виробництва та покращити життя народу, то керівництво Української Радянської Республіки розробило власну програму соціальних перетворень, а сама держава стала домінуючим об'єктом соціальних функцій в суспільстві.

Саме з моменту свого виникнення, Радянська держава взяла на себе відповідальність за добробут громадян, забезпечила доступність соціальної підтримки для всіх членів суспільства, створила державні системи соціального забезпечення та соціального захисту, ввела бюджетне фінансування соціальних програм і нові механізми соціальної політики у вигляді державного соціального страхування. Всі ці перетворення держави

можна визначити як придбання ним нових якісних характеристик – характеристик соціальної держави. Але, всі ці перетворення не можна назвати сталими, і найчастіше вони не виконували своїх функцій в повному об'ємі (саме через політичні події та революційно-перетворюючі процеси), але стали визначальними у становленні соціальної держави в Україні.

На нашу думку, саме час політичних перетворень 1917-1920 років, визначався як *етап становлення державного патерналізму в Україні*, став провідним для становлення країни на шлях соціальної держави та визначив відповідні основи української моделі соціальної держави.

Поразка українських національно-визвольних змагань 1917-1920 років привела до ліквідації національної державності та чергової зміни політично-адміністративного устрою українських земель у 1920-1930-х роках.

І хоча більшість проголошених цілей соціальної політики радянської держави носили декларативний характер і реалізовувалися лише частково, у цей період отримала розвиток унікальна система соціального захисту людини: безкоштовна освіта та охорона здоров'я, доступність культурних установ, система пенсійної, житлово-побутової та іншої допомоги різним соціальним групам та верствам.

Зміна стратегій соціального забезпечення та системи соціальної допомоги, які привнесла нова економічна політика, заклала основи створення ринкових відносин в радянській державі зі збереженням принципу державного регулювання ключових галузей народного господарства [396, с. 17]. При цьому, створюючи систему соціального забезпечення, радянська влада намагалась створити належні умови життя для робітників. Держава стає соціально відповідальною і на основі переглянутих принципів вимагає посилення відповідальності від громадянського суспільства.

Період з 1920 до 1940 років характеризується розвитком соціального законодавства, розширенням покриття нових соціальних ризиків (зокрема, безробіття) та пошуком нових форм соціальної підтримки. Державою проводиться постійна цілеспрямована політика щодо захисту від соціальних

ризиків значимих для неї категорій – робітників, службовців та членів їх сімей, та розвитку соціального контролю та підтримки нужденних.

Доступність соціальної підтримки для всіх членів суспільства, що є базовою характеристикою соціальної держави та соціальної політики, теоретично була закладена в основу радянської соціальної держави. І хоча реальна практика соціалістичного будівництва допускала і існування різних категорій «позбавленців» [371, с. 483], відсутність соціальної допомоги «позакласових елементів» і інші соціальні обмеження, в цілому цей принцип послідовно реалізовувався в життя [97, с. 197].

Українська радянська держава прийняла на себе функції надання всіх видів соціального захисту, соціальної підтримки і регулювання праці. Крім цього, в зазначений період в повній мірі реалізується правове оформлення державної соціальної політики як на рівні кодексів, законів і постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У, так і на найвищому, конституційному рівні.

І хоча довгий час нормативні акти, що приймалися у сфері соціального захисту населення, як правило, не були економічно обґрунтованими, та відзначались ідеологічним нашаруванням, а соціальна політика вирізнялась декларативністю та показовістю, вже до середини 1930-х років радянська Україна мала основні ознаки так званої первинної соціальної держави [97, с. 96], яка характеризується появою у держави функцій соціального забезпечення, соціального захисту, охорони здоров'я та освіти та поширення даних функцій на все населення, а також наявності соціального бюджету і спеціалізованих соціальних структур. Для 1930-х років характерно постійне поліпшення життя всього українського радянського народу.

На нашу думку, саме період від ліквідації національної державності (1920 рік) до кінця 1930-х років є *етапом формування соціальної держави в Україні*. Радянська Україна стає на шлях побудови держави соціальних послуг.

Але наступні події вітчизняної історії загальмували розвиток соціальної держави в Україні. Роки Другої світової війни 1939-1945 рр. та перші післявоєнні роки стали досить напруженими і мали свої наслідки.

Сформована в радянській Україні наприкінці 1930-х років жорстко централізована соціальна політика, в період Другої світової війни стала ще більш зарегульованою. Соціальне законодавство воєнного періоду розвивалося досить інтенсивно, але було вимушено орієнтуватися на обставини. Відбулося вилучення ряду важливих соціальних норм і зниження соціальних гарантій.

Після закінчення Другої світової війни роль держави як політичного інституту, яке не втручається в справи громадянського суспільства, не змогла запобігти реальній нерівності людей, посилилася їх майнова нерівність, відбулося зниження соціальних позицій груп населення, погіршилось їх матеріальне становище.

У перші повоєнні роки держава змушена була вирішувати масу проблем, які були викликані руйнуванням господарства. Післявоєнна економічна розруха поширилася і на соціальну політику. Продовольче постачання, житлове будівництво, медичне забезпечення стали одними з пріоритетних напрямків соціальної політики. Але методи, якими здійснювалось відновлення країни та її потенціалу, досить часто були жорсткими, а подекуди і асоціальними. Особливе значення в цей період набула агітаційна політика та мотивація праці. Лише по завершенню відновлювальних процесів в країні почався процес поступового вирівнювання в соціально-економічних правах всіх соціальних груп.

Змінюються і уявлення про соціальні цілі держави і її соціальну політику. Ставиться завдання широкого надання державою соціальних послуг і підвищення рівня життя радянських людей [97, с. 210]. Відповідно до цих завдань перетворюється і система управління соціальною політикою, і у 1949 році створюється Міністерство соціального забезпечення, яке наділяється низкою нових функцій.

Якщо для більшості країн світу після Другої світової війни почався якісно новий етап у розвитку соціальної держави – його інтерпретація як особливого типу держави, то для Радянського Союзу (і для радянської України, як частини цієї спільноти) на першому щаблі стають імперські мотиви панування комуністичних радянських ідеологій та демонстрації міфічних «переваг» соціалізму перед державами Західної Європи [11, с. 160; 126]. За рахунок, в першу чергу людей, відновлюється на лише власна держава, а й держави майбутніх союзників – країни новостворюваного «соціалістичного табору».

Взагалі, соціальна політика радянської влади у післявоєнний період була вкрай суперечливою: з однієї сторони – відновлено ряд важливих соціальних норм та гарантій (стосовно режиму праці та відпочинку), а з іншої – повернення адміністративно-командних методів управління скасовувало всі досягнення соціальної політики того часу.

Саме історичні події початку 1940-х років, їх наслідки, деякі коливання пріоритетів влади при здійсненні соціальної політики в перше післявоєнне десятиліття (до середини 1950-х років) та методи управління соціальною політикою, на нашу думку дають нам змогу виділити наступний, четвертий етап розвитку соціальної держави в Україні – *адміністративно-командний етап*.

З середини 1950-х років комуністичною партією проголошено лозунг про вступ радянської держави в період розвинутого соціалізму, який характеризувався зростанням рівня економіки країни та посиленням процесу підвищення рівня життя населення [127, с. 20]. На тлі цього спостерігається тенденція збільшення витрат державних асигнувань на соціальне забезпечення та страхування, безкоштовне медичне обслуговування та освіти.

До середини 1960-х років формується єдина державна пенсійна система, а вже на кінець 1960-х років система радянського права поповнилася новим елементом – сформувалася галузь права соціального

забезпечення. Саме в цей період соціальна політика стає пріоритетною для українського уряду, а головною її метою проголошується зменшення нерівності у суспільстві (як щодо доступу до соціальних програм та послуг, так і в реальних доходах).

Розвиток законодавства про соціальне забезпечення (в тому числі і конституційне) йшло поступово в залежності від проголошуваних політичних цілей і економічних можливостей країни по шляху розвитку соціальних послуг, подолання бідності та зниження соціально-економічної нерівності. І хоча в радянському суспільстві зберігалися і суттєві недоліки, до кінця 1970-х років у Радянському Союзі, а відтак і в Українській РСР, створена передова система соціального забезпечення трудящих, а система соціальної підтримки характеризується рівністю доступу, обсягом та якістю послуг. Держава змогла підняти рівень життя населення на високий рівень та забезпечити певний життєвий стандарт, вільний доступ до певного рівня соціального захисту та користування соціальними послугами.

Таким чином, до кінця 1970-х років радянська Україна мала весь набір ознак розвиненої соціальної держави, а сам цей кульмінаційний період розвитку української соціальної держави, можна визначити як *етап рівності доступу до соціальних послуг*.

Розглядаючи процес становлення та розвитку соціальної держави в Україні слід відмітити, що він різнився із загальносвітовими тенденціями. Якщо процес модернізації країн європейського регіону характеризується тим, що кожному історичному етапу було «відпущено» достатньо часу, і це зумовлювало поступовість, органічність визрівання кожного наступного етапу в попередньому, кожної нової структури на базі старої шляхом еволюційної трансформації останньої [105, с. 67-68], то для української моделі характерна переривчастість та, подекуди, невизріваність періодів. Не вичерпуючи потенціал одного етапу, не вирішивши властиві йому протиріччя, українське суспільство змушене було шукати відповідь на завдання такого етапу суспільного розвитку. Це зумовило химерне

переплетення різних етапів історичного процесу становлення соціальної держави.

Дефіцит часу, вимушене форсування процесу розвитку загострювали соціальні конфлікти, стимулюючи нелегітимні форми протесту суспільства. Пришвидшення розвитку обумовлювало підвищену роль держави в насадженні нових структур за допомогою перетворень «згори», що не виключало зустрічного зростання нового «знизу». Саме це, на нашу думку, стає причиною того, що з кінця 1970-х років, задовго до перебудови, стали спостерігатися негативні тенденції в якості життя громадян та соціальній рівності.

Крім цього, на економіку країни вплинула світова енергетична криза, що в свою чергу призвело до скорочення соціальних видатків. Усвідомлення неможливості досягнення проголошених цілей призводить до скорочення соціальної орієнтації внутрішньої політики радянської України.

Розпад Радянського Союзу мало що змінив, хоча і став вихідною точкою нового етапу будівництва соціальної держави в Україні. Ще декілька років в українському законодавстві перехідного періоду зберігається радянська система соціальної допомоги та соціального захисту і забезпечення. Хоча невідповідність соціальної політики та економічних можливостей вимогам кардинального підвищення рівня життя стає одним з основних конфліктів. І загостренню цього конфлікту стало реальне зниження рівня життя в кінці 1980-х років – на початку 1990-х років.

Невідповідність реальних економічних можливостей України перехідного періоду і обсягів державних соціальних зобов'язань посилювалось складним економічним становищем, скороченням громадських фондів і зростанням соціально-незахищених верств населення, з одного боку, і зростанням соціальних зобов'язань держави у вигляді різних пільг і допомог, з іншого. Зниження економічних показників, складності в фінансово-бюджетній сфері призвели до падіння реальних грошових доходів населення та до стрімкого зростання безробіття.

Так, з кінця 1970-х років до середини 1990-х Українська держава зазнає кризи не лише політичну, а й соціальну, що відображає наступний, – *кризовий етап розвитку соціальної держави в Україні.*

Соціально-економічні перетворення, що проводяться в Україні починаючи з середини 1990-х років, призвели до радикальних змін у всіх сферах суспільного життя – в економіці, політиці та в соціальній структурі суспільства.

Перехід до ринкової економіки та глибоке реформування всієї системи суспільних відносин на початку 1990-х років призвели до поступової лібералізації всієї соціальної сфери. Переадаптація соціальної функції держави та коригування політики прийняття політичних рішень, активна законодавча робота та конституційне визнання України соціальною державою призвело до широкомасштабних реформ в соціальній сфері. Під кінець 1990-х років для України наступає переломний етап *«структурної перебудови» (трансформації) української соціальної держави*, який триває і по сьогодні.

Сучасний етап визначається появою нових соціальних протиріч, що виникають в рамках соціальної держави. В реалізації соціальних завдань посилюється роль неурядових організацій та громадських об'єднань. Паралельно, відмовляючись від системи пільг і допомог, та здійснюючи перехід до системи грошових компенсацій, держава скорочує соціальні видатки. Знаходячись в край несприятливих економічних умовах та в стані нової кризи, держава намагається підтримувати відносно максимальний рівень своїх соціальних зобов'язань. Таким чином відбувається звуження соціальної держави.

Зберігаючи, формально, всі ознаки соціальної держави, Україна, за багатьма параметрами, втратила реальний ефект від реалізації відповідних соціальних функцій. Український варіант соціальної державності пом'якшує становище лише найнужденніших. Хоча, при всій своєрідності української моделі соціальної держави, вона формується з дотриманням загальноновизначених принципів. Стратегічна мета сучасної соціальної

політики в Україні визначається як перехід до сталого соціального розвитку через взаємну відповідальність держави і людини. При цьому соціальні потреби продовжують зростати, а нові соціальні ризики вимагають державного втручання.

Підбивши підсумок аналізу історичного розвитку соціальної держави в Україні, варто відзначити, що вона пройшла в своєму становленні та розвитку кілька етапів, серед яких можна виділити наступні:

I – етап поширення соціальних реформ в Україні (друга половина XIX ст. – 1917 рік);

II – етап становлення державного патерналізму в Україні (1917-1920 роки);

III – етап формування соціальної держави в Україні (1920 рік – кінець 1930-х років);

IV – адміністративно-командний етап (початок 1940-х – середина 1950-х років);

V – етап рівності доступу до соціальних послуг (кінець 1950-х – кінець 1970-х років);

VI – кризовий етап розвитку соціальної держави в Україні (кінець 1970-х – середина 1990-х років);

VII – етап «структурної перебудови» (трансформації) української соціальної держави (кінець 1990-х років – до теперішнього часу).

В основі запропонованої періодизації соціальної держави в Україні лежать історичні факти і закономірності її розвитку. При цьому, специфіка генезису української соціальної державності полягає в неорганічності, певній уривчастості та розірваності цивільних та соціальних компонентів єдиного, цілісного процесу. Закономірності формування та розвитку соціальної держави в Україні полягають у позиції публічної влади до розвитку правового механізму захисту соціальних прав людини, становлення системи соціального захисту, та еволюції соціальної функції держави.

Висновки до Розділу 1

Узагальнення результатів дослідження теоретико-методологічних основ соціальної держави, дає підстави для таких висновків.

1. Підтверджено, що не дивлячись на існування найдавніших форм підтримки малозабезпечених, бідних, та громадських гарантій виживання в Україні, соціальні функції держави виникли не відразу. Установлено, що соціальні ідеї мають свої витoki у моральних засадах суспільства.

Визначено, що соціальні ідеї на окремих українських територіях різнилися через те, що частина українських земель довгий період часу знаходилися під експансією різних держав.

На основі аналізу основних тенденцій допомоги з'ясовано, що вітчизняні традиції системи підтримки та благодійності на більшій частині України (окрім її західних територій) були пов'язані з княжим захистом, піклуванням та з церковно-монастирської підтримкою, що поєднували в собі елементи випадковості й нерозбірливості. У XVI-XVII століттях держава активізувала свою участь у сфері соціальної допомоги, але здебільшого це стосувалось «служивих» людей, а основні сили державної політики були спрямовані на подолання наслідків голоду серед населення. До кінця XVII ст. піклування про бідних та нужденних мало характер приватної добродійності, і лише з посиленням могутності держави розпочалися перші усвідомлені кроки державної влади у боротьбі із жебрацтвом.

Уточнено, що законодавче закріплення в державно-організованому суспільстві питань, пов'язаних з регулюванням допомоги нужденним, до середини XIX ст. було досить рідкісним. Довгий час у питанні піклування бідних, адміністративна система підтримки залишалася в більшості випадків декларативною, малоефективною, і лише з кінця XIX ст. участь держави у справі громадського піклування набула більш зримі та виразні форми.

2. Доведено, що тенденції допомоги на окремих українських територіях різнилися. Визначено, що Велике князівство Литовське задля досягнення

власних економічних цілей вирішували мінімальні соціальні питання селян, а в той же час політика Польської Корони, в подальшому Речі Посполитої, призводили до гноблення українського селянства та максимального його зубожіння. Не змінилась ситуація під час перебування західноукраїнських земель під владою Австрійської монархії, яка проводила колоніальну політику на українських землях. Установлено, що наприкінці XIX ст. основне місце в процесах підтримки на західноукраїнських землях відігравала церква та органи місцевого самоврядування.

3. Визначено, що зміни соціально-економічної природи суспільства та зв'язків системи «держава – суспільство – особистість» спричинивши зменшення питомої ваги елементів благодійності в соціальній підтримці, призвели до появи ідей соціальної держави.

Установлено, що напередодні революційних подій 1917 року, важливою особливістю уявлень про соціальну діяльність держави в Україні, стала активна громадська думка на користь соціальних прав особистості і морального боргу суспільства. Допомога починає асоціюватися з діяльністю держави, що стає одним з перших кроків до практичної реалізації ідей соціальної держави в Україні.

4. Визначено, що соціальна держава є закономірним етапом розвитку теорії та практики правової, демократичної держави. Уточнено, що держава стає соціальною не в результаті прийняття певних політичних програм, законодавчих та підзаконних актів, а в результаті досягнення певного рівня правового, соціально-політичного, економічного та інтелектуального розвитку суспільства.

5. На підставі аналізу наукових доробок з питань соціальної держави, запропоновано виділення нормативних ознак соціальної держави, які в повному обсязі відображають загальнотеоретичний зміст стереотипного, ідеального поняття соціальної держави. Уточнено, що вивчення соціальної держави на основі нормативних ознак є здебільшого формальним і, як правило, не враховує реалій дійсності, але вони дають змогу розроблення

правозастосовних ознак, які визначають сутність та структуру сучасної української соціальної держави.

6. На основі нормативних ознак соціальної держави, виділяються правозастосовні ознаки, які визначають сутність та структуру сучасної української соціальної держави, та систематизуються як базисні ознаки; ознаки, які прямо чи опосередковано характеризують рівень ефективності здійснення соціальної політики та ознаки забезпечення гідного рівня соціального і матеріального благополуччя для всіх громадян. До базисних ознак віднесено ознаки, на яких ґрунтується соціальна держава (правова природа держави, розвинена економіка і громадянськість). До ознак, які прямо чи опосередковано характеризують рівень ефективності здійснення всебічної соціальної політики віднесено розвинене соціальне законодавство, активну державну соціальну політику, активну політику перерозподілу благ. До ознак забезпечення гідного рівня соціального і матеріального благополуччя віднесено наявність державних систем соціального захисту, соціального забезпечення, систему соціальних гарантій та доступність соціальної підтримки.

7. З врахуванням національних традицій та суттєвих особливостей розвитку України соціальна держава визначається як форма організації публічної влади, яка характеризується проведенням комплексної соціальної політики, спрямованої на забезпечення певного рівня соціального і матеріального благополуччя громадян з метою підтримки соціально-економічної стабільності в суспільстві.

8. На основі аналізу історичних, історико-правових фактів та закономірностей розвитку соціальної держави, визначено й обґрунтовано етапи її становлення та розвитку в Україні. Мотивовано виділення семи етапів: поширення соціальних реформ; становлення державного патерналізму; формування соціальної держави в Україні; адміністративно-командний етап; етап рівності доступу до соціальних послуг; кризовий етап

та етап «структурної перебудови» (трансформації) української соціальної держави.

На етапі поширення соціальних реформ відбулись зміни в соціальній політиці, пов'язані зі зміною ролі людини на виробництві, та відповідним прийняттям державою на себе нових соціальних функцій.

В період боротьби за державність України відбулись політичні зміни та перетворення, що мало суттєвий вплив на поширення соціальних ідей та становлення соціальної держави на українських територіях та зумовили виділення другого етапу – етапу становлення державного патерналізму в Україні, який визначив відправні основи української моделі соціальної держави.

Етап формування соціальної держави в Україні характеризується розвитком соціального законодавства, системи соціального захисту і соціального страхування та розширенням покриття нових соціальних ризиків.

На адміністративно-командному етапі відбувається гальмування розвитку соціальної держави. Він характеризується занадто зарегульованою централізованою соціальною політикою та жорсткими, а подекуди і асоціальними, методами державного управління.

На етапі рівності доступу до соціальних послуг спостерігається тенденція зменшення нерівності у суспільстві та підвищення рівня життя населення; формується єдина державна пенсійна система, а соціальна політика стає пріоритетною для українського уряду.

На шостому етапі під тиском несприятливих факторів починається криза соціальної держави в Україні, що призвела до проявів негативних тенденцій в якості життя громадян та соціальній рівності.

Сучасний етап розвитку соціальної держави в Україні пов'язаний з переадаптацією соціальної функції держави, активною законодавчою роботою, конституційним визнанням України соціальною державою та поступовою лібералізацією всієї соціальної сфери.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

2.1. Передумови формування соціальної держави в Україні в 1917-1920 рр.

Незважаючи на спільність цивілізаційного шляху з іншими країнами, Україна має свій історичний досвід становлення соціальної державності, свою політичну історію і шлях економічного розвитку, які визначають особливості сучасної соціальної політики. Як відомо, соціальна держава може виникнути лише на певному етапі економічного розвитку, для чого йому і потрібні певні умови і передумови.

Боротьба за державність України наприкінці 1917–1920 рр. відбувалася в умовах запеклої громадянської війни та іноземної інтервенції. На сучасному етапі розвитку України, особливо характерним є зростання інтересу до історичних коренів становлення української державності й національної духовної ідеї. Період національно-демократичної революції в Україні завжди був цікавим для істориків та політологів, як період національно-культурного відродження країни, багатий масштабністю політичних процесів та суспільним резонансом. Але не слід забувати, що політичні перетворення, які відбувались в цей період, в першу чергу впливали на суспільні та соціальні процеси.

Проблеми вітчизняної історії 1914-1920 рр. обумовлюються не лише бурхливим характером подій тієї доби, їх екстраординарною складністю та драматичним перебігом, але й надзвичайною інтелектуальною насиченістю [407, с. 12]. Як визначає Д.Б.Яневський, впродовж декількох років громадськими та політичними діячами було запропоновано та здійснено спроби до реалізації всі відомі на той момент моделі суспільно-політичного устрою: за формою – від абсолютистської монархії до самоуправління,

грунтованого на анархістських ідеях; за змістом – від крайніх ліберальних до крайніх тоталітарних [406, с. 5].

Війна 1914-1918 рр. зіграла велику роль в історії світової цивілізації, а її результатом стало падіння чотирьох імперій та виникнення більше десятка нових держав [32, с. 17] . Уряд царської Росії не витримав всіх випробувань війни, а загострення суперечностей призвело до лютневої революції 1917 р. Влада перейшла до рук Тимчасового уряду й Рад робітничих і солдатських депутатів.

Лютнева революція 1917 року в Росії, розділивши українські землі, сприяла розгортанню національно-визвольному руху в Україні. В березні 1917 року в Києві був створений представницький орган політичних і громадських організацій міста – Українська Центральна рада, яка очолила боротьбу українського народу за побудову власної держави. Це стало початком утворення Української народної республіки.

Законодавча діяльність Центральної ради складалась з двох етапів. Перший – мав політико-декларативний характер і розпочався зі створення цього представницького органу. Другий мав більш соціальне забарвлення і відзначився прийняттям законів у трудовій, соціальній та земельній сферах.

Історичною, політичною та правовою заслугою Центральної Ради було те, що вона не захищала інтереси якогось одного класу, а публічно і відкрито почала говорити від імені нації та про її потреби. Саме в цьому вбачав головне завдання цього органу М. Грушевський [361, с. 91].

Центральна рада, заснована в період серйозних соціальних катаклізмів, намагалась приділяти увагу проблемам власного народу, як соціальної бази своєї влади. Саме через це, досить важливою є діяльність Центральної Ради в сфері соціального законодавства. Так, III Універсалом від 7 листопада 1917 року проголошувалося, що Центральна рада мала виробити правові підходи до реалізації своєї компетенції «соціально орієнтованої» та «керованої» економіки [365]. Крім цього, 25 січня 1918 року ухвалений Закон «Про восьмигодинний робочий день», який не лише встановив 8-мигодинний

робочий день та 48-тигодинний робочий тиждень, а й зафіксував час відпочинку, регламентував працю жінок і неповнолітніх, встановив обмеження щодо нічної та надурочної праці та визначив види особливо шкідливих виробництв і робіт. Фактично, цей закон став своєрідним кодексом законів про працю того періоду [130, с. 26]. Крім цього, приділялась увага питанням медичного забезпечення та державного опікування населенням [114, с. 26].

Наступним кроком так званої соціальної політики Центральної Ради став прийнятий 2 (22) січня 1918 року IV Універсал. В документі вказувалось на необхідність вжиття термінових заходів щодо ліквідації безробіття, матеріального забезпечення інвалідів, сиріт, людей похилого віку і всіх скалічених і потерпілих від війни [393]. Аналогічна інформація містилась у протоколі засідання Малої Ради від 2 березня 1918 р., яким ухвалений тимчасовий статут про громадські роботи, де зазначалося, що «задня боротьби з ростом безробіття, а також задня доцільного вжитку вільних робочих рук, котрі полишилися без праці через демобілізацію промисловості й армії, видається сей статут про організацію необхідних для держави і громадянства робіт» [379, арк. 1].

Паралельно, для боротьби з безробіттям та допомоги малозабезпеченим верствам населення, створюються біржі праці, але через проблеми фінансового та матеріального характеру, їх кількість була досить мала, що не могло задовольнити всієї їх потреби [379, арк. 12].

29 квітня 1918 року Центральною Радою України був прийнятий основний Закон Української Народної Республіки «Статут про державний устрій, права і вільності УНР», який закріплював суспільний та державний устрій, основи державної політики, основні права й обов'язки громадян, систему й принципи організації та діяльності державних органів. При цьому, встановлюючи широкі політичні права і свободи громадян [369, с. 150-151], Основний закон не встановлював соціального захисту для них та не був соціально-направленим. Стає очевидним, що будучи створеною на

перехідний період становлення української державності, Конституція УНР мала тимчасовий характер.

Через історичні чинники, а саме гетьманський переворот, Конституція УНР 1918 р. не набрала чинності. Зміст Основного Закону доби Центральної Ради дає підстави стверджувати, що з точки зору права, він був недостатньо професіональним [333, с. 48-49], проте важливим, як документ свого часу. За словами В.О. Рум'янцева, «Конституція УНР 1918 року донесла до нас провідні ідеї творців української державності, що дозволяє стверджувати, що Українська Центральна Рада складалася з ліберальних, глибоко гуманних і демократичних діячів, які намагалися створити законодавчі підвалини справедливого суспільного життя в Україні» [323, с. 174].

Законодавча діяльність Центральної ради хоча і була спрямована на розв'язання найважливіших проблем в основних сферах суспільних відносин – фінансовій, земельній, захисті прав і свобод людини та громадянина тощо, але, як вважає О.В. Задорожний, на законодавчій та правозастосовній діяльності Української Центральної Ради сильно позначились «політичні пристрасті, брак досвіду, непослідовність і нерішучість у реформуванні суспільних відносин, нездатність створити ефективну владну вертикаль виконання рішень у складних тогочасних умовах» [73, с. 381].

Довгий час основними питаннями, на вирішення яких була направлена діяльність Центральної ради, були питання розбудови власних владних інституцій, національного та політичного відродження, а не вирішення гострих соціально-економічних проблем. Як зазначає В.П. Капелюшний, який довгий час займається дослідження історіографії цього періоду історії України, «необхідні теоретичні розробки проблем соціальної політики за доби Центральної Ради вже були напрацьовані, ... але не було підлагоджено механізм впровадження цієї політики в життя» [89, с. 298]. Лише III Універсал визначив соціально-політичну програму українського уряду. Але на практиці це не вирішило ні соціальні проблеми, ні аграрне, ні робітниче, ні національне питання. Саме це посилювало політичну та соціальну кризу в

країні. Селяни, не отримавши жаданої та обіцяної землі, самовільно прийняли за її переділ, що в свою чергу призвело до каральних заходів з боку уряду. Промислові підприємства не відновлювались через брак часу та коштів, що призводило до зростання безробіття і посиленню кількості невдоволених діями Центральної ради.

Саме на тлі цих подій, у грудні 1917 року, у Харкові, Рада народних комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РНК РСФРР) звернулася з маніфестом до українського народу, який містив ультимативні вимоги до Центральної Ради. Цей Ультиматум було відхилено і після проведеного в Харкові 11-12 грудня 1917 р. Першого Всеукраїнського з'їзду, Центральна рада була оголошена поза законом, а на всій території України проголошувалась радянська влада. Таким чином, в Україні виникло двовладдя, що фактично поклало початок громадянській війні.

Отже, Центральна Рада та уряд УНР виявилися неспроможними розв'язати проблему організації виробництва та вирішити робітниче питання. Хоча, незважаючи на складні політичні та соціальні умови, будуючи свою діяльність, Центральна Рада усвідомлювала необхідність підтримки незахищених верств населення як власної соціальної бази, тому робила певні кроки у напрямі покращення їх важкого становища.

Через незадоволення діяльністю Української Центральної ради як широких верств населення, так і сторін Брестського мирного договору, склалися передумови для зміни влади. 24 квітня 1918 року у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд хліборобів, який, для подолання системи суспільної кризи, закликав до відновлення старовинної національної форми правління – Гетьманату – і проголошення гетьманом України генерала Павла Скоропадського. В той же день Центральну раду було розпущено і проголошено про утворення Української держави на чолі з гетьманом.

Гетьманська держава намагалась створити власну політичну силу та проводити власну політику, хоча деякі наковці і оцінюють діяльність уряду під прямим впливом Німеччини [70, с. 612; 229, с. 17]. Загалом, найбільших

успіхів урядом Української держави досягнуто у розв'язанні територіальних питань. Шляхом військових, дипломатичних, політичних, економічних заходів, українську владу було поширено майже на всі українські етнографічні землі Східної України [73, с. 423]. При цьому, гетьманське правління, обмежуючись переважно зовнішніми, декларативними, а не внутрішніми чинниками, та не будучи самостійним з принципів питань, намагалось вирішити складні економічні питання. Ставлячи найвище інтереси держави, уряд гетьмана приділяв увагу і правам людини, надаючи цим питанням в конституційних актах та проектах Конституції Української Держави не останнє місце [71, с. 14].

Безробіття, фізична розправа та каторжні роботи в Німеччині, принизлива підневільна праця на залізницях і транспорті, голодна смерть – це принесли селянству та робітникам Австро-німецькі війська та Гетьманщина. Геноцид і терор стали нормою життя австро-німецьких військових властей і гетьманського режиму [238, с. 145]. Паралельно, важливим фактором дестабілізації гетьманського режиму стала діяльність більшовиків України.

Хоча Українській державі на чолі з П. Скоропадським і вдалося створити незалежну управлінську вертикаль, але соціально-економічна політика проводилась мляво, а іноді навіть на рівні регресу. Невдоволення широких мас населення важким соціально-економічним становищем зростало. Повернення земель поміщикам, скасування 8-мигодинного робочого дня, інші жорсткі заходи, хоча і були спричинені вимогами, які висували Німеччина та Австро-Угорщина для дотримання положень Брестського миру, негативно позначились на ставленні українців до Гетьманату. У державі назривала революційна ситуація і 13 листопада 1918 року на таємному засіданні політичних партій було створено орган для проведення антигетьманського повстання та відновлення Української Народної Республіки – Директорію.

Народна підтримка, швидке формування численної армії, авторитетні, впливові лідери та вдало обраний момент для антигетьманського повстання – всі ці фактори одночасно сприяли тому, що після військового перевороту в грудні 1918 року на переважній частині України до влади приходить Директорія, яка в основу своєї політики та політики відбудови держави, покладає так званий «трудовий принцип». 26 грудня 1918 р. Директорію оприлюднена Декларація, якою проголошено відновлення Української Народної Республіки з республіканською формою державного устрою.

Намагаючись будувати внутрішню політику на соціальному аспекті, першими кроками нової влади стало відновлення прав, які мали робітники та селяни за політики Центральної Ради. Відтак, відновлено 8-годинний робочий день, практику застосування колективних договорів, право на коаліції та страйки, а також усю повноту прав робітничих та фабричних комітетів. Скасовано всі закони й постанови колишнього уряду Гетьманату у сфері політики щодо робітників та в інших галузях, які були «направлені проти інтересів трудящих класів і шкідливих для всього громадянства» [59].

Наступним етапом проведення соціальних реформ стала заява уряду про створення нових соціальних і політичних форм. Так, було проголошено, що Директорія УНР є тимчасовою верховною владою революційного часу та передає владу, свої права й повноваження лише трудовому народу Української Народної Республіки. На тлі цих перетворень, робітникам, селянам та трудовій інтелігенції пропонувалося обрати делегатів на Конгрес трудового народу України, який матиме верховні права й повноваження щодо вирішення всіх питань соціального, економічного та політичного життя республіки. Тобто, у соціальній сфері за основу брався класовий поділ суспільства, але на відміну від радянської системи, влада в Україні мала належати працюючим класам – робітництву, селянству і трудовій інтелігенції (фактично – напівінтелігенції) [368, с. 27]. У Декларації зафіксовано ставлення й до інших, так званих «нетрудових верств суспільства», та обґрунтовано висновки щодо закономірності їх усунення від влади [59].

Але, не маючи широкої підтримки населення, та не відбиваючи інтересів усіх політичних сил, так званий «трудовий принцип» не зміг стати фундаментом для розбудови соціальної держави того часу. Він [принцип] використовувався різними політичними силами українського суспільства лише як політичний важіль в розбудові незалежної української держави [36, с. 97].

Окремо в Декларації виділялись положення щодо соціальних реформ. Так, в ній зазначалось, що «...стаючи твердо і непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними й міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія» [59]. Тобто, на першому етапі повинні були проводитись соціальні перетворення, а наступним мав стати етап власне державотворення, налагодження системи влади.

Великі економічні втрати, яких зазнало господарство України в результаті першої світової війни та революційних подій, були катастрофічними, а критичний політичний та військовий стан в країні не давав змоги налагодити управління економікою.

Всі ці події мали негативне значення та відбивалися на матеріальному становищі населення. Тисячі робітників тікали з міст у село, рятуючись від голодної смерті. Що стосується селянства, то на початку боротьби з Гетьманщиною воно підтримало Директорію, бо саме в селянстві В. Винниченко вбачав опору політичної програми та майбутнє Української держави [340, с. 250]. Але невдовзі, саме через селянство почало виявляти невдоволення такою економічною політикою. 8 січня 1919 року Директорія затвердила земельний закон про націоналізацію землі («Основний земельний закон для всіх земель Української народної республіки»), яким скасувала

право приватної власності на землю, залишаючи у користуванні дрібним господарствам лише земельні частки розміром до 15 десяти. Крім цього, 18 січня 1919 року було ухвалено закон про додаткове наділення землею козаків армії УНР, який був прийнятий не для підвищення їх майнового стану та надання їм можливості прогодувати родини в важкі часи війни та анархії, а скоріше задля заохочення добровольців вступати до українського війська. Все це призвело до посилення конфлікту між селянством та владою Директорії. Земельний закон Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений, та не став спроможним забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії УНР та розбудови Української держави [16, с. 107].

Так само і з робітниками: надаючи їм певні повноваження та скликаючи в січні 1919 р. Трудовий конгрес України, влада не надавала «представницьких повноважень» так званим «експлуаторським класам», заносячи до них не лише землевласників та промисловців, а й інтелігенцію – викладачів, лікарів, юристів та ін. Тобто соціальна база таких зборів була занадто вузькою, щоб намагатися всебічно вирішити коло соціальних питань.

Хоча, на початку 1919 року Міністерство праці Директорії і розробило проект закону про фабрично-заводські комітети та план першочергової допомоги безробітним, та готувався ряд законодавчих актів щодо поліпшення охорони праці й дотримання 8-годинного робочого дня на промислових підприємствах України, втілити ці задуми не вдалося через стрімке просування більшовицьких військ углиб України [360, с. 509]. Тобто, як відзначають науковці, Трудовий Конгрес виконав роль законодавчої гілки влади, але законодавчі напрацювання тогочасних парламентарів могли набути сили законів лише в умовах мирного часу [147, с. 204].

Отже, намагання втілити в Декларації та інших актах Директорії концепції розвитку Української Народної Республіки, хоча і стала відправним моментом якісно нового етапу національного державотворення, але не була спроможна відтворити позитивного настрою на покращення

власного життя свого народу та новим поштовхом для соціалізації української держави. Головним питанням стає втілення ідейних задумів політичної платформи в практику та революційно-перетворюючих процесів.

Резонансною подією в політичному житті України став Акт злуки на Софійському майдані у Києві – проголошене 22 січня 1919 р. об'єднання двох українських держав – Української Народної Республіки (Наддніпрянська Україна) та Західноукраїнської Народної Республіки (Галичина, Буковина і Закарпаття) в єдину соборну незалежну українську державу. Однак це об'єднання не створило єдиної держави і вони продовжували жити окремим державним життям.

Політичні та військові події того часу привертали більше уваги уряду, ніж робітниче, селянське чи взагалі соціальне питання. Намагання кожної правлячої сили від В.Винниченка до С.Петлюри на впровадження своєї політики навіть в рамках однієї правлячої сили (як Директорія УНР) привнесли в правлячі кола тенденцію розколу та занепаду. Часта зміна політичної влади зривала роботу з налагодження виробництва і країна, яка знаходилась в положенні «економічного зубожіння», несла ще більші економічні втрати.

Як вже зазначалось, революційні події 1917 року розділили українські землі та на значній її частині (в сучасному розумінні) в грудні 1917 року була утворена Українська Радянська Республіка (з підтриманням федеративних відносин з Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою). Отримавши владу над територією, нове керівництво країни розробило власну програму соціальних перетворень.

З перших місяців приймається рід нормативно-правових актів, які повинні були забезпечити покращення соціального становища основної рушійної сили – робітників – та встановлення перших засад радянської системи соціального забезпечення. До них відносяться Декрет Раднаркому від 29 жовтня 1917 року про введення восьмигодинного робочого дня на всіх підприємствах [179] (регулювались питання про робочий час та час

відпочинку, а також заборонялася нічна праця підлітків до 16 років [5, с. 96]), «Урядове повідомлення про соціальне страхування», опубліковане 13 листопада 1917 року Радою народних комісарів [204], «Положення про страхування на випадок безробіття», затверджене ВЦВК і РНК 24 грудня 1917 року [205], Декрет РНК від 21 листопада 1917 року «Про збільшення пенсій робітникам, які постраждали від нещасних випадків» [210], Декрет ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів від 4 січня 1918 року «Про страхування на випадок хвороби» [206] тощо.

Політику в сфері державного соціального забезпечення здійснював Народний комісаріат державного опікування, який в квітні 1918 року був змінений на Наркомат соціального забезпечення (НКСЗ). Дана організація та її заклади на місцях займалися питаннями надання притулку для скалічених військовослужбовців, призначення їм пенсій, видачу паїв родинам фронтовиків тощо. За для допомоги дітям створювалися спеціальні фонди, організовувалось безкоштовне харчування в школах та дитячих закладах. Пізніше почали з'являтися дитячі лікувально-профілактичні заклади, а діти з малозабезпечених сімей у віці до 16 років стали отримувати продуктові паї [320, с. 4]. За ініціативою нової влади в багатьох містах радянської України було створено безкоштовні їдальні та гуртожитки для безробітних [320, с. 3].

Рівень життя в Україні значно погіршився в період Першої світової війни. Саме тому, одним з найбільш важливих напрямків в покращенні умов життя була боротьба за підвищення рівня заробітної плати. Для цього, Постановами органів Радянської влади і профспілок, вводились більш високі ставки заробітної плати, які визначались в залежності від ділових якостей працівника та його кваліфікації [220, с. 17].

Необхідність зростання продуктивності праці при підвищенні заробітної платні розуміли і трудящі і керівництво їх професійних організацій. Це підтверджується в резолюціях і тарифних угодах, які укладались між власниками підприємств і профспілками. Саме в цей час приймається Декрет РНК від 2 липня 1918 року «Про порядок затвердження

колективних договорів (тарифів)», яким встановлювались ставки заробітної плати і умови праці та окреслювалось коло питань, що повинні були вирішуватись в колективному договорі [198; 315, с. 129].

В кінці 1918 на початку 1919 років на значній території України (крім Надзбурччя та західних областей), було встановлено радянську владу.

Одним із напрямків політики диктатури пролетаріату в період «воєнного комунізму» було встановлення продовольчої політики – політики прямого продуктообміну між містом і селом. Влада жорстко та послідовно проводила реквізиції в селах, забезпечуючи місто і реалізуючи програму продрозкладок. У той же час не припинялась боротьба за збереження радянської держави, і неспроможна використовувати всі ресурси країни нова влада, не мала можливості забезпечити все населення. Через це виникає практика порятунку одних за рахунок інших, що особливо проявилось в період голоду 1920-21 років [326, с. 338].

Більшість науковців (такі як В.А. Смолій, Я.Й. Малик, О. Мовчан, О.О. Колосова) неодноразово звертали увагу, що тогочасна Україна, будучи «колонією» Радянської Росії, була основним постачальником хліба, продовольства та сировини для «голодуючої Росії», грабуючи Україну та її не менш голодний народ. Але більшовицький уряд був не самотнім у своїх намірах, адже, ще в підписаному Брестському мирному договорі від 27 січня (9 лютого) 1918 року між Урядом Центральної Ради України та державами Четверного союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, – містилась обов'язкова норма щодо обсягів постачання з України сировини та продовольства для Німеччини та Австрії протягом квітня-липня 1918 року [73, с. 387; 217, с. 61]. Тобто, радянська Росія була непоодиноким в своїх намірах перетворити Україну не в повноправного партнера, а на сировинну колонію.

Система соціального забезпечення, започаткована в Україні з середини 1919 року, передбачала централізоване постачання до міст продовольства для трудящого населення. Однак, система пайків та натуралізації державної

допомоги всіх видів, була введена лише постановою РНК УСРР «Про безплатний відпуск населенню продовольчих продуктів» з 1921 року [251].

Про програму соціального захисту на селі взагалі не йшлося. Радянська влада довгий час вважала, що все, що селянин одержує з землі (врожай, худобу), то є його доходом і тому він [селянин] додаткового захисту не потребує. Тому селяни доволі часто потрапляли до групи «заможних» та під дію програми продрозверстки. Більшовицька продовольча політика була побудована на системі пограбування українського селянства та призвела до його занепаду. Державна соціальна політика була спрямована переважно на підтримку здатності червоноармійців воювати, а робочих промислових підприємств – працювати [326, с. 339].

Як висловився Б.І. Сташків, «влада більшовиків могла утримуватися тільки на штиках її армії» [350, с. 339], а створення та розбудова армії та матеріальне забезпечення військовослужбовців ставали першочерговим в системі забезпечення країни. Саме, заради цього, протягом перших років радянської влади було видано безліч правових актів, направлених на стабілізацію майнового та покращення соціального стану військовослужбовців [350, с. 362].

Наслідками Світової та громадянської війни стало збільшення числі інвалідів, тому одним з головних завдань радянського уряду була організація соціального захисту інвалідів. Так, «Положення про соціальне забезпечення трудящих» 1918 року встановило матеріальне забезпечення для осіб, які втратили працездатність через захворювання і каліцтво [245, с. 1249], а 28 квітня 1919 року приймається Положення РНК «Про соціальне забезпечення інвалідів-червоноармійців та їх родин» [336, с. 122].

Іншою гострою проблемою того часу, яка вимагала негайного втручання, було швидке зростання безробіття в Україні. Радянська влада найшвидше намагалася вирішити її, і вже на початку лютого 1918 року на зміну страхуванню від безробіття, що раніше проводилось по ініціативі окремих робітничих організацій, приходять страхування, яке організується

Радянською державою в широких масштабах. Але з причин гострої нестачі грошових коштів в бюджеті Радянської України, допомога по безробіттю виплачувалась державою не завжди. Саме з цієї причини певну допомогу безробітним надавали й інші органи [220, с. 18].

Паралельно, в системі працевлаштування були створені державні заклади трудового посередництва – біржі праці, а державне посередництво стало обов'язковою умовою працевлаштування. В 1918 році, з метою планомірного розподілу робочої сили за галузями народного господарства, контролю за безробітними, які отримують допомогу згідно закону про страхування від безробіття, та боротьби з безробіттям, в Україні була створена єдина система місцевих і губернських (обласних) бірж праці. Сформовані біржі праці ні по своїй суті, ні по формі не мали нічого спільного з тими біржами, які існували в Російській імперії: в тому числі і в Україні до жовтня 1917 р. Біржі праці під час Першої світової війни були органами благодійницькими, а після Лютневої революції виконували функції посередництва по пошукам роботи. Ні царський, ні Тимчасовий уряди не ставили перед біржами праці ні завдань боротьби з безробіттям, ні тим більше обліку та планомірного розподілу робочу силу [218, с. 14].

Але, маючи бюрократичне забарвлення, біржі праці активно використовувалися державою не тільки як засіб контролю за кадровим складом найманих працівників, а й для репресивного тиску на робітників, які були не задоволені політикою влади [336, с. 169].

Право на працю в радянській Україні було замінено обов'язком, згідно з яким було введено принцип примусу як головний, а по суті й єдиний, у залученні найманих працівників до праці. Примусова праця застосовувалася у вигляді трудових мобілізацій робітників та технічних фахівців [164, с. 58].

До значного дисбалансу на ринку праці та ускладнень із працевлаштуванням призводили низка політичних та економічних факторів, таких як військова демобілізація, післявоєнна господарська розруха, скасування трудової повинності, скорочення виробництва, класова політика,

яка призводила до «пролетаризації» міст, згорання приватновласницького сектора економіки, зубожіння населення внаслідок соціальних катаклізмів.

Таким чином, наприкінці 1920 р. на ринку праці оформилася тенденція до хронічного безробіття. Переважну часту безробітних становили малокваліфіковані робітники, насамперед жінки та неповнолітні. Тимчасове працевлаштування не вирішувало проблем безробітних. А брак фінансування та товарний дефіцит не давав змоги їх забезпечити на належному рівні. Проблема працевлаштування робітників призводила до того, що вони пристосовувались до життя безробітних і часто навіть переходили до становища жебраків.

Одним із головних напрямків діяльності державних органів соціального забезпечення була боротьба з дитячою безпритульністю. Цю проблему намагались вирішити шляхом пошуку шляхів соціального виховання, відкриття дитячих будинків, трудових комун, виховних колоній.

Восени 1918 року, в країні був створений Всеукраїнський фонд соціального забезпечення, порядок створення якого визначався «Положенням про соціальне забезпечення трудящих» від 31 жовтня 1918 р. [389, с. 201] і основними видами соціального забезпечення стали пенсійні виплати та система допомог. На практиці «Положення» виявилось «декларацією про наміри». Недостатнє фінансування, постійні зловживання боку чиновників та самих робітників, знецінення грошових виплат, унеможлилювали виконання цього документу в розореній країні. Соціальне та економічне становище країни не дозволяло вирішити проблему забезпечення. Саме з цих причин, самозабезпечення всіма доступними способами залишалось одним з головних джерел існування населення [326, с. 343].

Паралельно, країна, яка тільки утворилась, не маючи коштів на всебічне забезпечення свої громадян, всіляко намагалась, так званими «законними засобами», збільшити надходження і паралельно зменшити видатки на соціальне забезпечення. Так, наприклад, Декретом ВЦВК від 27 квітня 1918 р. «Про скасування спадкування» непрацездатним родичам

померлого, які не мали прожиткового мінімуму, замість спадщини дозволялось отримувати утримання з майна померлого [208].

На початку 1919 року формується первинна українська радянська система пенсійного забезпечення, яке бере свій початок з декрету РНК УСРР «Про передання пенсійних відділень у підпорядкування народного Комісаріату соціального забезпечення» від 28 лютого 1919 р., та декрету РНК УСРР від 16 квітня 1919 р. «Про врегулювання пенсійної справи», який юридично і фактично скасував діючу до цього часу структуру пенсійних установ. Останнім Декретом передбачалось запровадження трьох видів пенсій: для інвалідів, вдів, сиріт. В основі пенсійного забезпечення були покладені соціальне походження і майновий стан, заслуги перед революцією, політична діяльність та посади партійно-радянської номенклатури. При цьому, стаж, освіта, кваліфікація, а також вікові і соціально-професійні ознаки прохачів не брали до уваги при її нарахуванні [395, с. 20]. Тобто, Декретом держава проголошувала рівноправність на одержання пенсій згідно з чинним законодавством, але з врахуванням соціально-класового принципу. Виходячи з цього, дореволюційні пенсіонери, втративши пенсію, не наважувалися на її переоформлення за радянської влади [395, с. 17].

В країні тривала громадянська війна, тому пенсійне забезпечення червоноармійців та їхніх родин належало до пріоритетних напрямків діяльності органів соціального забезпечення.

Сам факт проголошення державою пенсійного забезпечення населення виконував дві важливі функції: стабілізації суспільного миру і формування у свідомості широких мас лояльного ставлення до радянської політичної системи влади.

Підсумовуючи, можемо зробити висновки, що соціальна політика радянської влади на українських землях від початку свого існування була спрямована на відбудову довоєнного рівня життя населення. Соціально-економічне положення в Україні після завершення громадянської війни було надзвичайно важким. Господарство опинилося в стані глибокої кризи, а

перші кроки радянської влади щодо стабілізації призвели до поглиблення економічної та соціальної кризи.

В цей же час, польськими військами були окуповані західні області України, і в другій половині 1919 року становище цієї частини українського населення значно змінилося. Українці повинні були ставати на облік, а переміщення обмежувалось перепустками. Через масові арешти та реквізиції унеможлиблювалася діяльність профспілок та культосвітніх установ. В максимальних об'ємах проводилась реквізиція майна населення, що призводило до повного його зубожіння, а «поміщики, які повертались до колишніх маєтків, накладали на селян контрибуцію і вивозили хліб навіть у снопах» [238, с. 178-179]. Польська окупація завдала величезних збитків на західноукраїнських територіях в економічній сфері, про що свідчать документи як радянської влади, так і місцевої адміністрації УНР [386].

Наступ денікінських військ навесні 1920 року не покращив ситуацію. Нові види терору та репресій у контексті громадянської війни не стали якимось унікальним явищем для українського народу. Масово обмежувались громадянські, національні та професійні права, матеріально-економічні тиски і здирства та моральні знущання й приниження стали нерідким явищем. Білогвардійці не допускали робітничих страйків, демонстрацій, селянських виступів, вважаючи їх по суті політичними. Хоча, в умовах громадянської війни, повністю проігнорувати інтереси робітників денікінський уряд не міг, але фактично істотно обмежив їх соціальні завоювання. Колишнім власникам повертались їхні промислові підприємства, незалежність профспілок владою не визнавалась [238, с. 170].

Така ж репресивна політика застосовувалась і щодо селянства. Аграрна політика білих генералів, зводилась до «насильного відновлення поміщицького землеволодіння та карних експедицій проти селянства» [50, с. 150]. Не новим для селян стала і політика забезпечення матеріальних та продовольчих потреб денікінської армії [238, с. 170]. Політичні та особисті репресії на селі стали основою нової денікінської політики.

У сучасній науковій літературі подекуди стверджується, що «білий терор» розпочався раніше, ніж «червоний», і був більш жорстоким [79, с. 58], хоча деякі автори з цим не погоджуються [238, с. 168].

Невизначена політична доктрина білого руху відповідно формувала його карально-репресивну політику. Офіційно вона спрямовувалася проти головних політично-військових опонентів білих – більшовиків, українців-самостійників, махновців, а насправді, її жертвами ставали широкі верстви цивільного населення, селяни та робітники. Тобто, ні про яку соціальну політику не йшлося і мови, бо на першому місці ставав політичний та національний аспект, а не соціальні проблеми суспільства.

Поразка українських національно-визвольних змагань 1917-1920 років привела до ліквідації національної державності та чергової зміни політично-адміністративного устрою українських земель у 1920-1930-х роках. Українські етнічні території в міжвоєнний період входили до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Саме політичні мотиви стали передумовами формування української моделі соціальної держави того часу.

Для радянської держави саме патерналізм щодо громадян стає найбільш характерним. Влада вважала за обов'язок турбуватися про задоволення повсякденних потреб своїх громадян. В умовах новосформованої держави змінювалася її соціальна модель. Якщо в попередні періоди, в основі соціальної допомоги була благодійність, то в новій українській моделі того часу, у системі соціальної допомоги почала домінувати держава, а церква, громадські організації та приватні особи були усунені від цієї діяльності. Це призвело до того, що багато видів допомоги були втрачені, а сама вона отримала вужчі рамки. Радянська влада в особі партії проголосила про перехід від благодійності до державного соціального забезпечення, при якому кожен нужденний, непрацездатний, але відданий радянській владі отримував державну допомогу [377, с. 185], і, як наслідок, до нового виду держави – соціалістичної соціальної держави.

На нашу думку, саме з часу політичних перетворень 1917-1920 років, Україна стає на шлях соціальної держави, застосовуючи до формування національної її моделі власний історичний досвід, свою політичну історію і шлях економічного розвитку, які визначають особливості її національної моделі.

2.2. Реалізація ідеї соціальної держави в Україні в період існування СРСР

Поразка українських національно-визвольних змагань 1917-1920 років привела до ліквідації національної державності та чергової зміни політично-адміністративного устрою українських земель у 1920-1930-х роках. Саме з 1920-х років більша частина сучасної України входить до складу Української радянської соціалістичної республіки, яка формується за радянської системи права. Не можна не зазначити той факт, що соціальна сфера радянської держави мала лідируючу світову роль, однак просування в цьому напрямку супроводжувалося істотним обмеженням духовно-політичних прав і свобод громадян, що давало справедливі приводи для зовнішньої і внутрішньої критики радянського державного ладу.

З моменту встановлення радянської влади соціальна політика набуває виключно державний характер і молода соціалістична держава приймає на себе всю сукупність соціальних функцій, стаючи єдиним суб'єктом соціальної політики. Виходячи з основних постулатів марксистського вчення про створення суспільства загальної рівності і соціальної справедливості, що спирається на ідею «вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» [150, с. 447], шлях до нього представлявся через державний (суспільний) розподіл благ з метою задоволення зростаючих потреб, що передбачало забезпечення усіх членів суспільства засобами для існування і вільного розвитку їх здібностей. Відтак, в СРСР, складовою частиною якої в

той час була Україна, був узятий послідовний курс на створення соціальної держави, яка стала позначатися як соціалістична [87, с. 195].

Соціальна політика держави протягом усього часу існування СРСР була дуже мінлива, що є наслідком як загальносвітових тенденцій розвитку суспільства, так і відображенням внутрішнього розвитку соціалістичного господарства та соціалістичних ідей.

Багатьма науковцями виділяється, що на початкових етапах свого розвитку, СРСР значно перевершував інші розвинені країни за темпами реалізації соціальної політики, властивій соціальній державі, та випереджав їх в освоєнні державних соціальних функцій і побудові ефективних соціальних механізмів [168, с. 12; 236, с. 80]. В той же час, більшість проголошених цілей соціальної політики носили декларативний характер і реалізовувалися лише частково. Стимули будівництва соціальної держави в СРСР мали не об'єктивну природу, що базується на науково-технічному прогресі і зміні характеру продуктивних сил (як у більшості європейських держав), а полягали в початкових ідеологічних установках [167, с. 143]. І як вже зазначалось, саме власний історичний досвід та ідеологія вплинули на формування національної моделі української соціальної держави.

Відтак, на початку 1920-х років введено в дію нову економічну політику (НЕП), яка суттєво змінила стратегію соціального забезпечення та внесла деякі зміни в систему соціальної допомоги. Проголошення НЕПу означало усунення воєнно-комуністичних методів управління економікою та створення ринкових відносин зі збереженням принципу державного регулювання ключових галузей народного господарства [396, с. 17].

Створюючи систему соціального забезпечення, радянська влада намагалась створити належні умови життя для робітників. Засади розвитку радянського трудового законодавства визначив перший радянський Кодекс законів про працю (КЗпП) 1918 р., а другий, ухвалений у 1922 р., пристосував його до курсу нової економічної політики [86, с. 218]. Як справедливо зазначає М. Олійник, радянське трудове законодавство не тільки

відповідало світовому рівню, а й у деяких нормах «стало прикладом для боротьби трудящих інших країн за покращання умов праці і свого життя, справило вплив на міжнародне правове регулювання трудових відносин» [218, с. 14]. Проте, як зауважують радянські правники, це законодавство випереджало індустріальний розвиток країни, а тому не забезпечувалося соціально-економічними гарантіями [329, с. 29].

Кодекс законів про працю 1922 року, як і його попередник 1918 року, встановлював загальне правило про 8-тигодинний робочий день та перелік певних категорій працівників та окремих видів праці із скороченим робочим днем. Законодавство жорстко регламентувало час відпочинку, який існував у трьох видах: щотижневий, святковий та щорічний. І якщо раніше норми надання щорічної відпустки щороку змінювались у відповідності із тимчасовими правилами, то КЗпП нарешті їх уніфікував [90, с. 23]. Право на щорічну обов'язкову відпустку стає важливим інститутом охорони праці.

В радянському трудовому законодавстві того часу з'являються прогресивні норми щодо захисту праці малолітніх, підлітків та жінок: обмежено вік на використання в роботі праці малолітніх [164, с. 17], скасовано заборону на нічну працю для жінок [250, с. 39] тощо. Хоча, на практиці ці норми не завжди дотримувались.

Після революційних подій та широких політичних перетворень, до початку 1922 р., відповідно до курсу нової економічної політики, в УСРР було сформовано страхове законодавство. Основоположним законодавчим актом, що визначив основні напрямки розвитку соціального страхування, стало положення РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. «Про соціальне забезпечення робітників і службовців на випадок тимчасової і постійної втрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника», яким передбачалось шість видів державної допомоги для найманих працівників: у разі тимчасової втрати працездатності або інвалідності, втрати членами родин годувальника, смерті (на поховання), а також медична та на випадок материнства [203].

Але, через несвоєчасну або неповну сплату підприємствами внесків до бюджету, страхові фонди не поповнювались, що в свою чергу перешкоджало розвитку страхової допомоги в цілому.

Оскільки виплата грошових допомог застрахованим в умовах фінансової та господарської кризи в країні була проблематичною, прагнучи вирішити цю проблему, уряд всіляко намагався компенсувати її обмеженість різноманітними пільгами. Так, після встановлення деяких видів пільг на оплату комунальних та інших послуг, у 1921 році, для безробітних [275; 163, с. 230; 166, с. 21], 20 жовтня 1923 року РНК УСРР поширив ці пільги на робітниць-матерів [298].

Відводячи матерям особливу соціальну роль, окрема увага в радянській Україні приділялась страхуванню материнства (забезпечення вагітних і породілля). Кожна мати-годувальниця отримувала від держави грошову допомогу, витрачання якої чітко контролювалось. Із загостренням товарного дефіциту наприкінці 1920-х рр., ці виплати за бажанням застрахованої матері дозволялося повністю або частково замінювати на натуральні [164, с. 116].

В міжвоєнний період, не менш актуальною залишається проблема організації соціального захисту інвалідів. Створена законодавча база (Декрет Раднаркому «Про соціальне забезпечення інвалідів» від 8 грудня 1921 року [202]) доповнилась тим, що на початку 1930-х років почали створюватись та розвивались різноманітні кооперативи та громадські організації людей з обмеженими фізичними можливостями. Ставлячи перед собою завдання створення артілей та кооперативів, вони вирішували питання працевлаштування інвалідів, сприяли проведенню заходів лікувального характеру для осіб з обмеженими можливостями, протезування, навчання, перенавчання і направлення на роботу [377, с. 187].

Але, через дефіцит страхових фондів і порушення страхового законодавства та господарської кризи, стандарти соціального страхування в Україні не завжди дотримувалися. Крім цього, в системі соціального

страхування були наявні політичні та класові пріоритети, існувала гендерна нерівність, а рівень страхування різних груп робітників суттєво різнився.

Стрімкими темпами відбувалось зростання безробіття. І хоча в країні діяв примус до праці (у вигляді трудових мобілізацій робітників та технічних фахівців [164, с. 58]), частина населення негативно ставилася до примусової праці і старалася ухилитися від неї. Реакцією на це, з боку держави, стало встановлення кримінальної відповідальності за невиконання трудових повинностей та заборона звільнення або переходу на інше підприємство (постанова РНК УСРР від 31 січня 1921 р. «Про трудове дезертирство і організацію боротьби з ним» [311]). Тобто, відбувається свого роду закріпачення працівників вже в рамках радянської системи права. Лише дещо пізніше, в ході реалізації нової економічної політики, було зроблено перші кроки на шляху поновлення ринку праці та визначено деякі можливості переходу з одного підприємства до іншого «за серйозними побутовими, сімейними та виробничими проблемами» [165, с. 113].

Етап нової економічної політики повернув систему працевлаштування через державні заклади трудового посередництва – біржі праці. Через бюрократичне забарвлення, безладдя та протекціонізм (особливо політичні пріоритети) з одного боку, та фіктивні дані про рівень набутої їм кваліфікації, надані безробітними – з іншого, роботодавці встановлювали мінімальний розмір оплати праці для працівників, яких направляли біржі або безпідставно відмовляли їм у працевлаштуванні [38, с. 11]. Реакцією влади на таке становище стало встановлення Наркоматом праці відповідальності наймачів за необґрунтовану відмову в прийомі робітників, надісланої біржами.

Крім цього, рівень страхової допомоги був настільки низьким, що навіть не гарантував прожиткового мінімуму безробітним [164, с. 84].

Врешті решт, будучи органом державного посередництва, біржі не мали можливості ефективно працювати та виконувати покладені на їх функції. Наслідками порушення паритетних стосунків між найманими робітниками й роботодавцями на користь перших, біржі праці з органів

регулювання ринку праці перетворювалися в органи соціальної допомоги. Відтак, монополія державного трудового посередництва на ринку праці виявилася неефективною і в 1925 р. її було скасовано.

Прагнучи знизити фінансове навантаження, держава, окрім грошової, намагалася надавати безробітним й іншу різноманітну допомогу – налагоджено безкоштовне громадське харчування безробітних [384], безробітних намагалися забезпечити житлом і безкоштовним медичним обслуговуванням. Однак, можливості держави були мізерними.

Індустріалізація промисловості, яка була започаткована у другій половині 1920-х рр., погіршувала становище на ринку праці, активізувавши попит на кваліфіковану робочу силу, та знизивши її на некваліфікованих робітників. За таких умов з ініціативи професійних спілок із 1922 р. почали організовуватися громадські роботи з благоустрою міст, які стали основним видом трудової допомоги безробітним. Але, умови праці не регламентувались трудовим законодавством, а це призводило до того, що безробітні ухилялися від участі в них, за що Наркомат праці застосовував каральні методи [200]. Як наслідок, в березні 1927 р. Наркомат праці скасував принцип добровільного залучення безробітних до громадських робіт [136, с. 25-26].

З 1923 року, з власної ініціативи профспілок та на власні кошти, для допомоги своїм членам, які втратили роботу, для допомоги безробітним та задля навчальної мети, створюються так звані трудові колективи безробітних [140, с. 18].

Таким чином, на ринку праці у 1920-ті рр. оформилася тенденція до хронічного безробіття. Переважну часту безробітних становили малокваліфіковані робітники, насамперед, жінки та неповнолітні. Тимчасове працевлаштування на громадських роботах і в артілях не вирішувало проблем безробітних, а брак фінансування та товарний дефіцит не давав змоги їх забезпечити на належному рівні.

З найперших днів існування, радянська влада змушена була вирішувати гостру продовольчу проблему. Необхідно було будь-якими засобами дати хліб голодуючому міському населенню та нагодувати армію. Державна соціальна політика була спрямована переважно на підтримку здатності червоноармійців воювати, а робочих промислових підприємств – працювати [326, с. 339].

Вкрай важке становище відзначалось на селі. Основою соціальної політики на місцях стає система селянської взаємодопомоги [74, с. 98]. Крім того, на сільськогосподарських робітників не поширювались загальні правила соціального страхування (до 1927 року), селянство було викинуто з системи пенсійного забезпечення та позбавлене багатьох видів соціальної допомоги [91, с. 76].

Запровадження на селі системи соціального страхування розпочалось з прийняттям постанови ЦВК та РНК СРСР від 26 жовтня 1927 р. «Про соціальне страхування осіб, зайнятих по найму в селянських господарствах». В подальшому, протягом 1927-29 рр. був розроблений єдиний кодифікований акт «Правила про соціальне страхування осіб, що працюють у наймах по селянських господарствах», який передбачав надання застрахованим різних видів соціальних допомог [158, с. 21-22], а із проголошенням владою курсу на суцільну колективізацію, робота по охопленню соціальним страхуванням сільських робітників посилилася [43, с. 93]. Особливо це стосувалось заможних селянських господарств, для яких були встановлені більш диференційовані розміри страхових внесків [131, с. 12]. Але, із завершенням колективізації, соціальне страхування сільськогосподарських робітників, як невід'ємна складова боротьби влади проти селян-власників, утратило свою політичну актуальність.

З часом, формується адміністративна система радянського соціального забезпечення. Робота НКСЗ здійснювалася у напрямках охорони матері та дитини, роботи у дитячих будинках, діяльності із забезпечення

неповнолітніх, роздавання продовольчих пайків, забезпечення скалічених воїнів, надання медичної допомоги тощо [98, с. 46].

Характеризуючи систему соціальної допомоги того часу, В. Поліщук та О. Янкович звертають увагу на наслідки так званого «розкуркулювання» та голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Вони акцентують увагу на тому, що великою помилкою було намагання влади зосередити всю діяльність із соціальної допомоги та соціального забезпечення виключно на державі, згорнувши роботу громадських, благодійних організацій та приватних осіб. Відмова від засад благодійності та намагання здійснити заходи із соціального забезпечення та соціального захисту виключно за рахунок державних коштів та виключення з цього кола громадських та приватних благодійників, поставило політику соціального забезпечення в вузькі рамки. Країна, яка намагалась вийти з багаторічної кризи не мала ні фінансових, ні матеріальних, ні кадрових можливостей для реалізації цього, тим самим обмежуючи допомогу населенню [240, с. 159].

Радянська влада прагнула якнайшвидших радикальних соціальних перетворень відповідно до соціалістичною ідеологією. Спроба відразу ж впровадити соціальне забезпечення виявилася невдалою, бо в основних своїх принципах суперечила історичним умовам. Надалі, держава розробила нові, більш адекватні підходи до соціального захисту та обслуговування, узгоджуючи їх із власними економічними можливостями. Поступово вводяться нові форми допомоги, розширюється коло осіб, які мають право на забезпечення та обсяг соціальних послуг. Потреби людей задовольняються із громадських фондів споживання і за рахунок держави. З точки зору ідеології, радянське державне соціальне забезпечення стало втіленням класової солідарності. У реальності, соціальна політика була набагато більш суперечливою. Громадська система, спочатку заснована на явній соціальній диференціації населення за різними критеріями, незмінно зберігала і підтримувала приховане ранжування соціальних груп. Ті ж підходи застосовувалися і до реципієнтів соціальних благ і послуг [326, с. 337-338].

Радянська система соціального забезпечення, що формувалася з кінця 1917 року, протягом 1920-1930-х років мала суперечливий характер. Влада бажала швидко вирішити складні соціальні проблеми, зокрема забезпечення соціальною допомогою всіх нужденних, але необхідні фінансові кошти та економічні ресурси були відсутні.

Новим кроком становлення соціального захисту та соціального забезпечення в Україні стало прийняття в 1929 році Конституції УРСР, яка оголошувала необхідність введення в життя повного соціального страхування для всіх видів найманої праці та для усіх видів втрати працездатності.

У сфері соціального забезпечення держава була зорієнтована в основному на потреби міста та робочого класу, як соціальної бази влади [320, с. 5]. Перші пенсії за віком були встановлені у 1928 році працівникам текстильної промисловості. Вже через рік, 15 травня 1929 року, постановою Центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів «Про забезпечення соціального страхування на випадок старіння», пенсійне забезпечення вводиться і для працівників таких галузей промисловості, як гірнична, металургійна, електротехнічна, та працівників транспорту [246, с. 140].

Отже, у 1920-1930-х роках, радянською владою формуються основні засади системи соціального забезпечення населення України. Протягом цього періоду було утворено Всеукраїнський фонд соціального забезпечення, прийнято основні закони стосовно страхування на випадок хвороби, безробіття, допомоги молодим матерям тощо. Влада робила все, для максимального одержавлення системи соціального забезпечення та соціальної сфери в цілому. Позитивним моментом є введення системи соціального страхування. Негативною рисою цього періоду було вирішення проблем одних груп населення за рахунок інших. Становище в країні ускладнювали насильницькі та примусові заходи, що проводились переважно по відношенню до сільського населення.

Потерпає змін система пенсійного забезпечення. Реалізація пенсійного забезпечення у голодні 1921–1922 рр. та пізніше, відбувалася дуже мляво і незадовільно, а пенсії були мізерними, навіть символічними. Лише у лютому 1930 р. ВЦВК затвердив положення про пенсії й допомогу по соціальному страхуванню, за яким встановлювались гарантії щодо мінімального рівня соціального захисту більшої частини літніх громадян [9, с. 12].

Але, як вже зазначалось, сам факт проголошення державою пенсійного забезпечення населення був досить важливим, хоча і мав свою специфіку. В.Г. Шарпаций відзначає, що «пенсійне забезпечення та статус радянського пенсіонера був для багатьох соціальних груп своєрідною охоронною грамотою, доказом їхньої лояльності та політичної благонадійності» [396, с. 29].

З ініціативи професійних спілок, органи охорони здоров'я намагалися організувати пільгову систему медичного обслуговування робітників, але через кризовий стан промисловості та відсутність належного фінансування, спроба створення системи страхової робітничої медицини у першій половині 1920-х рр. не увінчалася успіхом. Хоча, незважаючи на певні недоліки, в УСРР вдалося створити самостійну мережу лікувальних та профілактичних закладів, які забезпечували застрахованих медичною допомогою. Однак, із згортанням НЕПу, органи робітничої медицини були ліквідовані. Крім цього, ліквідація зрівнялівки у медичному забезпеченні, та надання переваги робітникам провідних галузей промисловості [374, с. 18-19], негативно позначилося на якості медичних послуг для робітників та службовців.

Ще одним важелем в соціальній системі стала житлова політика, яка усвідомлено використовувалася радянською владою як потужний і ефективний засіб управління людьми, зокрема, як засіб дисциплінарного впливу на «непрацюючих» або «тих, хто працює погано». Для цього влада цілеспрямовано здійснила певні дії: 1) привласнила собі (в результаті насильницької муніципалізації) все багатоквартирне багатопверхове міське житло [209]; 2) заборонила всі форми здобуття житла, крім його державного

розподілу [183; 185]; 3) проголосила принцип – житло тільки для тих, хто працює [184].

Соціально-економічні процеси початку ХХ ст. не могли не відбитися на добробуті робітників. Загальна економічна криза та голод в країні, житлова криза, важкі умови праці, закриття промислових підприємств, безробіття, поставили трудящих на межу голодної смерті.

Прагнучи зберегти владу, більшовики вдалися до запровадження нової економічної політики, але її введення в Україні було пов'язана з певними соціальним, економічними та національними труднощами. Голод, що охопив райони Півдня України в 1921-1922 рр., віддаляли нормалізацію ситуації в сільському господарстві.

Нова економічна політика принесла невеликі позитивні зрушення, але не досягла поставленої владою мети. Низька оплата праці стримувала мобільність робітників та підживляла їх зацікавленість у такій праці.

Однак, в цілому, НЕП зіграв важливу роль у розвитку сільського господарства, а денационалізація підприємств промисловості України дозволила швидко наситити ринок товарами і відновити промисловість, тим самим створивши нові робочі місця та вививши країну на новий етап соціального захисту. Були досягнуті високі економічні темпи розвитку країни та у найкоротші терміни відновлене господарство країни, що призвело до стрімкого росту рівня життя населення.

З середини 1920-х років взято курс на індустріалізацію.

Науковцями неодноразово зазначалось, що в першій половині ХХ ст. СРСР, частиною якого була радянська Україна, значно випереджав інші розвинені країни по набору соціальних функцій і темпам розвитку державної соціальної політики [88, с. 24]. Але, довгий час нормативні акти, що приймалися у сфері соціального захисту населення, як правило, не були економічно обґрунтованими, крім того вони відзначались декларативністю та ідеологічним нашаруванням.

Найбільш слабкими ланцюгами соціального страхування були пенсійна справа та страхування у разі безробіття, бо цими видами допомоги забезпечувалися переважно кваліфіковані робітники. Хоча, допомога на випадок тимчасової непрацездатності та материнства стала більш прогресивною, покращився рівень медичного обслуговування робітників, стан здоров'я яких внаслідок воєн, революцій і голоду різко погіршився. Медицина була безкоштовною, але через брак коштів та нерозвинуту систему поліклінік та лікарень, не всі могли отримати її своєчасно.

Але, при всій декларативності та показовості, вже до середини 1930-х років радянська Україна вже мала основні ознаки так званої первинної соціальної держави [87, с. 96], яка характеризується появою у держави функцій соціального забезпечення, соціального захисту, охорони здоров'я та освіти та поширення даних функцій на все населення, а також наявності соціального бюджету і спеціалізованих соціальних структур. Радянська Україна стає на шлях побудови держави соціальних послуг.

Нові завдання в галузі регулювання праці з метою підвищення її ефективності на благо радянської держави, призвели до змін в політиці соціального захисту та забезпечення.

Законодавчо врегульовано питання щодо зменшення тривалості робочого дня для працівників промисловості та транспорту та регламентовано систему вихідних на більшості підприємств і установ, які працювали за безперервним робочим тижнем. Однак, досить жорсткою постають питання щодо зміцнення трудової дисципліни, для врегулювання якої влада вдається до жорстких санкцій (Постановою ВЦВК і РНК УСРР від 22 листопада 1932 р., за неявку на роботу без поважних причин передбачено звільнення з роботи [211]). І черговим заходом влади щодо посилення контролю за робітничим середовищем стало запровадження у 1938 році трудових книжок [47, с. 57].

Паралельно, вживаються заходи щодо морального та матеріального стимулювання працівників: вводяться додаткові надбавки за стаж

безперервної роботи на одному підприємстві або установі (Постанова Раднаркому СРСР, ЦК ВКП (б) і ВЦРПС від 28 грудня 1938 року «Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьби зі зловживаннями в цій справі» [191]), звання Героя Соціалістичної Праці, медалі «За трудову доблесть» та «За трудову відзнаку» [80, с. 326].

У 1940 році і на початку 1941 року у трудовому законодавстві було прийнято ряд законів, які науковці називають «драконівськими» [47, с. 57]. 26 червня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств та установ [197]. Додатково до Указу, встановлюються нові норми регулювання часу відпочинку, та на підприємствах, які працюють у три зміни, встановлюється тривалість нічної зміни в 7 годин. На тлі цих перетворень, Постановою РНК СРСР «Про підвищення норм виробітку та зниження розцінок у зв'язку з переходом на 8-годинний робочий день», ухвалено збереження без змін існуючих денних тарифних ставок та місячних окладів робітників і службовців; підвищення норми виробітку та зниження розцінок праці пропорційно до збільшення тривалості робочого дня [193]. Крім цього, скасовано низку обмежень за віком, що існували на виробництві [197].

Але при всьому намаганні влади збільшити продуктивність праці за рахунок посилення дисципліни праці за допомогою жорстких, репресивних заходів, не вирішували економічних підвалин кризи, проблем товарного дефіциту та нестачі продуктів харчування. Все це призвело до посилення соціальної напруги в суспільстві.

Взявши напрямок на індустріалізацію, країні були необхідні кадри та робочі руки. Завдання вирішувалася комплексом дій: з одного боку, масово створювалися ремісничі училища та школи фабрично-заводського навчання, з іншого – з 1 вересня 1940 року, всупереч діючої конституційної норми (ст. 120 Конституції УСРР 1937 року), навчання в 8-10 класах середніх шкіл,

технікумах, училищах та інших спеціальних середніх та вищих начальних закладах стало платним [214]. Ці заходи призвели до загострення у суспільстві відчуття соціальної несправедливості.

У Конституції УРСР 1937 року, на відміну від Конституції УСРР 1929 року, були докладно розроблені головні гарантії забезпечення основних прав і свобод українського радянського громадянина. При цьому, на перший план висувалися матеріальні та соціально-політичні гарантії. Конституція 1937 року закріпила і гарантувала соціальні права громадян. Так, Розділ X Конституції «Основні права й обов'язки громадян» закріпив право на працю, тобто право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці у відповідності з її кількістю і якістю (ст. 117), право на відпочинок (ст. 118), право на матеріальне забезпечення в старості, а також в разі хвороби і втрати працездатності (ст. 119) та гарантував законом свободу зборів і мітингів та свободу вуличних походів і демонстрацій (ст. 124) [120]. Однак, на практиці, права і свободи громадян істотно звужувались. Так, як вже зазначалось, незабаром, шляхом закріплення робітників і службовців за певним підприємством чи установою, було обмежено право на працю [193].

Більшовицька влада пов'язувала побудову соціалізму з переходом селянства на шлях колективного виробництва. Задля цього, На XV з'їзді ВКП(б) в 1927 році був проголошений курс на колективізацію сільського господарства.

Одним з найстрашніших наслідків колективізації в Україні став голодомор 1932-1933 років. Науковці, розглядаючи причини, які спричинили голод, виділяють групу домінуючих чинників, від національно-політичних [3; 155; 156; 417] і соціально-економічних [30; 58; 76; 151; 152], до синтетичного підходу, який об'єднує перші дві групи [56; 57; 93; 132]. На нашу думку, основними причинами голоду в Україні було виконання плану хлібозаготівель за рахунок вилучення значної частини посівного фонду та повна конфіскація зерна та продовольства в ході хлібозаготівельної кампанії у колгоспів. Положення селян погіршилася із введенням у грудні 1932 року

паспортного режиму [213] і так званого закону про «п'ять колосків», що передбачав за крадіжку колгоспної чи соціалістичної власності розстріл або 10 років в концентраційному таборі з конфіскацією майна [290].

Отже, з самого початку встановлення радянської держави в Україні, індустріальний робітничий клас був проголошений авангардом революції. Саме через це реальна соціальна політика радянської держави з самого початку була спрямована на підтримку міст, в яких були зосереджені промислові підприємства. Міське населення, більшість якого становили робітники, стало головним об'єктом соціальної підтримки з боку влади. Робочий клас, як офіційно головний оплот держави, в перші роки Радянської влади мав певні привілеї перед службовцями та міською інтелігенцією. Згодом, рівень забезпечення різних класів вирівнявся, а в «епоху розвиненого соціалізму», доступ до соціальних благ (охорона здоров'я, відпочинок, закриті розподільники тощо) державних службовців та трудової інтелігенції помітно перевершив соціальне забезпечення робітників [326, с. 334].

Війна, революції, голод, що викликали масові міграції з села в місто і назад, підірвали підвалини сільської громади, а колективізація остаточно покінчила з традиційним способом життя селян. Досить довгий час, селяни виявилися поза дією соціального законодавства. Сільська біднота – опора радянської влади – в складні періоди виявилася викинутою із системи державного постачання та розподілу на догоду промислового робітничого класу. Селяни до і після колективізації повинні були забезпечувати себе самі за допомогою організації взаємодопомоги (всіляких соціальних фондів і кас взаємодопомоги).

Політика колективізації ліквідувала ринкове господарство селян, знижуючи мотивацію до праці, знищила найбільш працьовиту верству; відсутність економічних стимулів розвитку зруйнувало продуктивні сили на селі, що в свою чергу обумовило глибоку кризу в сільському господарстві. Відбулося фактичне закріпачення селянства. Насильницьке насадження колгоспів, політика розселяннювання і хлібозаготівель призвели до

національної трагедії – голодомору 1932-1933 років. Але мету колективізації, які ставив ЦК ВКП(б), було досягнуто – відбулося забезпечення джерел для розвитку індустрії та військово-промислового комплексу.

Незабаром, зведений бюджет соціального страхування став частиною єдиного державного бюджету СРСР. І вже в передвоєнний період формальне соціальне страхування фактично набуває характеру соціального забезпечення [326, с. 347].

Але, не треба забувати, що українські етнічні території в міжвоєнний період входили до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії, і українськими вони стали лише напередодні Другої світової війни. Тому і соціальна політика на цих землях відрізнялась від радянської.

Так, після ліквідації Західноукраїнської Народної Республіки в 1919 році (ЗУНР) і завершення радянсько-польської війни в 1920 році, східногалицькі та західноволинські землі ввійшли до складу II Речі Посполитої. І першим кроком польської влади на окупованих територіях стало залякування українського населення [238, с. 548].

Концентрація і централізація виробництва відбувалася на основі промислового перевороту, що почався в Галичині після скасування кріпосного права [28, с. 11]. Але розвиток промисловості здійснювався загалом повільно та нерівномірно, на що впливали як загальна розруха краю, так і зміни, які відбувалися на ринку праці. Великі масштаби прихованого і відкритого безробіття вкрай негативно позначалися на заробітній платі робітників. Здійснюючи раціоналізацію виробництва, власники не дбали про охорону праці [27, с. 101]. Паралельно з цим, вкрай нестерпимим стає і положення робітників, які опинилися поза фабричною брамою. Не всі безробітні користувалися обмеженими правами закону від 18 липня 1924 р. про страхування по безробіттю [61]. Крім цього, характеризуючи становище робітників, не можна обійти їх тяжких житлових умов [419, с. 539]. А із зростанням безробіття серед робітників та інших категорій найбільшого населення, масового характеру набули бездомність і бродяжництво.

Погіршенню умов життя і праці робітників великою мірою сприяло державне законодавство з робітничого питання. А під час санаційного режиму пілсудчиків, які провели через сейм ряд антисоціальних законів, становище робітників вкрай погіршилось [62]. Економічна експлуатація та соціальний гніт, яких зазнавали робітники, гостре аграрне перенаселення та ряд інших факторів прискорювали темпи зубожіння населення Західної України. Фінансово-економічна політика уряду Польщі стояла на сторожі інтересів власних монополій [28, с. 22]. Державно-правовий статус Східної Галичини і Західної Волині визначався жорсткими засобами окупаційної влади, що мали забезпечити колонізацію краю.

Польща не здійснювала ніяких соціальних перетворень на території анексованої нею України. Намагаючись жорсткими засобами придушити появу національної ідеї, не могло й бути мови про державну соціальну функцію на цій території.

Після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, значна частина українських земель була окупована Румунією. Режим, встановлений Румунією на окупованих українських територіях Північної Буковини та Бессарабії, виявився ще нестерпнішим, ніж польський. Протягом 1919-1928 рр. тут тривав воєнний стан, який супроводжувався жорстоким терором.

На поширення дискримінації українського населення вплинула ідеологія фашизму, яка поширювалась на території Румунії на початку 1930-х років. Прийняття закону «Про захист національної праці» в 1938 році поглибило кризу в трудових відносинах, вимагаючи витіснення на підприємствах та в установах представників корінного населення румунським елементом.

Колоніальна політика румунського окупаційного режиму яскраво проявлялася в економічному житті. Українські території були лише джерелом сировини і робочої сили, тому промисловість та сільське господарство знаходились на низькому рівні розвитку.

Окупувавши Північну Буковину, уряд Румунії встановив військово-жандармський режим жорстокого соціального і національного гноблення, що супроводжувався запровадженням величезних податків та збільшенням тривалості робочого дня до 12-14 годин.

В умовах румунського панування особливо відчутно гальмувався розвиток сільського господарства. До 1937 року румунське законодавство взагалі не регулювало використання праці в сільському господарстві, не говорячи вже про її соціальний аспект та соціальний захист [416, с. 199]. Система соціального захисту для працівників сільського господарства була введена лише законом від 18 жовтня 1938 року, але через брак коштів його дію були призупинено вже через рік [414, с. 264-267].

Але, при всій низці нормативного регулювання праці та її охорони, а ні Конституція Румунії 1923 року [321; 413], ані інші закони, наприклад, Закон «Про систему охорони здоров'я» від 14 липня 1930 року (який містив широке коло положень щодо медико-санітарної допомоги), не поширювалась на українське населення [29, с. 91].

Рівень безробіття серед українського населення Північної Буковини складав майже половину. Але, характерними рисами політики Румунії були форсована, жорстка асиміляція українського населення, яка здійснювалась методами економічної, політичної, культурно-освітньої та ідеологічної дискримінації. Колоніальна експлуатація та гальмування економічного розвитку, призвело до зубожіння населення та тотальної економічної кризи на цій території. Про політику соціального захисту взагалі не йшлося.

Найсприятливіша соціальна ситуація складалась на території Закарпаття, яка у 1919 році ввійшло до складу Чехословацької республіки (ЧСР) і цьому краю гарантувався автономний статус.

Можна цілком погодитися з висновком С. Віднянського, який найбільш вагомим результатом перебування Закарпаття в складі Чехословаччини називає його суспільно-політичний і національно-культурний розвиток, відмінними рисами якого було «становлення в краї елементів громадянського

суспільства, національно-культурне відродження та формування національної самосвідомості закарпатських українців, усвідомлення ними національної належності до великого українського народу та прагнення з'єднатися з ним» [33, с. 41]. Проте деякі науковці (М. Вегеш, В. Гиря, І.Король) справедливо вказують на те, що празький уряд постійно зводив з виконанням своїх обіцянок щодо надання автономії Підкарпатській Русі, мотивуючи це тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя [29, с. 93].

Хоча, економічне становище Підкарпатської Русі і надалі залишалося важким. Фактично, Закарпаття перетворилося в аграрний придаток Чехословаччини, а проведена урядом аграрна реформа прискорила розорення бідняцьких господарств. Саме важке соціальне становище закарпатців, створювали умови для розгортання руху протесту. А після протестів 1932 року, Уряд заборонив діяльність чехословацьких відділень Міжнародної робітничої допомоги, Червоної допомоги, Центральної ради профспілок, Союзу працюючого селянства та Товариства освіти трудящих та інших.

Становище населення Підкарпатської Русі в період світової економічної кризи було настільки важким, що в 1932 році в Празі було створено «Комітет порятунку трудящих Підкарпатської Русі» при Чехословацькій секції «Міжнародної робітничої допомоги», який надавав певну гуманітарну допомогу для голодуючих робітників і селян Закарпаття [376, с. 90].

Отже, в 1920-30-ті роки західні українці в результаті окупації українських земель, проживали на своїх етнічних територіях у складі Польщі, Чехословаччини, Угорщини і Румунії. Соціально-економічне становище цих територій було складним, їх економічний розвиток був загальмований, вони зазнавали всіляких утисків і перешкод у національному розвитку, перебували на становищі другорядної нації. Західноукраїнські землі розглядалися як джерело сировини і дешевої робочої сили. Особливо складним було становище українських земель у складі Румунії, де злиденне становище краю

поєднувалося з жорстким ставленням уряду. Саме тому, дуже важко говорити про виконання соціальних функцій держав щодо українського населення, а політика націоналізації, яку проводили держави, носила лише політичний характер.

Восени 1939 року війська СРСР вторглися до Польщі, у ході чого відбулась окупація Західної України, та захоплення регіонів Галичини і Волині [48, с. 342], а наслідком, стало приєднання цих територій до радянської України [300]. Дещо пізніше, влітку 1940 року, і Буковини та Бессарабія ввійшли до складу УРСР [226, с. 112]. Українці плекали надії на радикальні позитивні зміни свого національного і соціального статусу та покращання матеріальних умов життя [48, с. 346]. І на початку, радянська влада робила спроби завоювати лояльність та повагу місцевого українського населення. Про це свідчать ряд Директив, які забороняли конфіскацію продовольства у населення [285] та дотримання повної поваги до місцевих і національних звичаїв [77, с. 402-405; 207]. В цілому, було значно покращено систему охорони здоров'я на селі.

Але, приєднавши Західноукраїнські землі до УРСР, радянська влада почала проводити на них політику колективізації, що в значній мірі погіршувало положення селян-одноосібників [353, с. 455-457]. Щоб ізолювати селян-власників напередодні проведення кампанії з колективізації, 2 березня 1940 р. РНК УРСР ухвалено постанову про виселення їх в райони Казахської РСР [216]. Взагалі, в період з лютого 1940 по травень 1941 років проведено чотири етапи виселення «антирадянських елементів» із Західної України та Західної Білорусії [178].

Отже, утвердження радянського режиму в Західній Україні супроводжувалося масовими репресіями (звільненням з роботи, ув'язненням, депортаціями тощо), які зачепили всі соціальні і національні групи населення. Депортації торкнулися самих різних мешканців західних областей Білорусії та України – поляків, білорусів, українців, росіян, католиків,

уніатів, протестантів, православних, іудеїв, мусульман тощо. Більшість з репресій стосувалось політичних та національних діячів [172, с. 12]

Одним із визначально трагічних моментів вітчизняної історії став період Другої світової війни 1939-1945 рр., коли Україна зазнала жахливих демографічних і матеріальних втрат, а мільйонне населення країни пережило нелюдські поневіряння та опинилось в нестерпних злиднях [171, с. 3]. Соціальні завдання держави в цей період підпорядковувались надзвичайним обставинам. Це стосувалось насамперед евакуації і пов'язаних з нею питань (потоки біженців, надання тимчасового житла, організація харчування, працевлаштування, видача товарів повсякденного попиту, виплата допомог і пенсій) та мобілізації робочої сили і розподілу матеріальних ресурсів.

Але, варто відзначити, що соціальна політика на території України та стосовно українського населення в роки Другої світової війни різнилась. Різним було становище українського населення, яке не потрапило під окупацію (наприклад, було евакуйоване або військовослужбовців), під окупаційним режимом та жителів на визволеній частині (після відступу німецьких військ).

Як вже було зазначено, з перших днів війни, промислові підприємства та кваліфіковані спеціалісти підлягали евакуації в тиллові райони СРСР. Захоплення вермахтом значних територій та військові мобілізації гранично загострили проблему забезпечення радянської економіки трудовими ресурсами, насамперед для потреб оборонної промисловості та важкої індустрії. У воєнний час рівень матеріального забезпечення працюючих знизився, а умови праці вкрай погіршились, тому утримати робітників на їх робочих місцях стало дедалі складніше. Для збереження кадрів, уряд вдався до посилення репресивних санкцій [192]. Але, єдиним дієвим механізмом регулювання, залишався принцип залякування – для всіх мобілізованих, включаючи підлітків і дітей, порушення трудової дисципліни загрожувало тюремним ув'язненням [231, с. 484].

Воєнний час вимагав жорсткого регулювання продуктивності праці, а одним із таких факторів стало збільшення робочого дня для дорослих до 11 годин при 6-денному робочому тижні із застосуванням обов'язкової понаднормової роботи тривалістю від 1 до 3 годин на день [201]. Як наслідок, робочий день нерідко тривав до 12-14 годин [366, с. 9]. Не рідко, до праці залучались військовополонені, умови праці яких були майже нестерпними. Основою оплати праці ставала не грошова форма, а продуктові картки, які мали головну цінність [75, с. 166].

З метою забезпечення населення та збройних сил продовольством та сировиною, вносилися зміни в колгоспне право. Так, Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1942 року, на час війни, для кожного працездатного працівника колгоспів був підвищений обов'язковий мінімум трудоднів (до 150) та встановлено мінімум 50 трудоднів для дітей членів колгоспів у віці 12-16 років [196].

Хоча, здебільшого робітники розуміли жорсткість таких методів, а їх праця була заснована на трудовому ентузіазмі, важливим джерелом інтенсифікації виробництва стало посилення експлуатації робочої сили через збільшення норм виробітку та збільшення тривалості робочого дня.

В спеціальному порядку, законодавство захищало права військовослужбовців і їх сімей.

27 червня 1941 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна», яка визначила стратегію радянської евакуаційної політики [195]. Науковці неодноразово зазначали, що під час вивезення «людських контингентів» перевагу надавали представникам елітарних верств радянського суспільства – державним чиновникам, інтелігенції, фаховим робітникам, а також молоді, яка могла бути мобілізована в майбутньому [231, с. 488]. Залишаючи на окупованій території переважну більшість місцевих мешканців, радянська влада намагалась знищити всі матеріальні цінності та продукти харчування,

що не могли бути евакуйовані. Ці заходи, у разі їх реалізації у повному обсязі, прирікали місцеве населення на злидні [231, с. 489].

Війна та її наслідки вимагали вжиття спектру соціальних заходів щодо охорони материнства, допомоги дітям, влаштування дітей-сиріт, тому досить активно розвивається інститут усиновлення, опіки та піклування [39, с. 31; 68; 215]. Проте реальні кроки влади і населення по допомозі дітям-сиротам не відповідали масштабам цього соціального явища, тому проблема сирітства та дитячої бездоглядності та безпритульності у початковий період Другої світової війни не була вирішена та залишалась досить гострою.

Взагалі, необхідно відзначити, що радянське законодавство воєнного періоду розвивалося досить інтенсивно, але було вимушено орієнтуватися на обставини, які змінювались швидкими темпами. Радянське право воєнного часу виявляє тенденцію до розширення надзвичайних правових норм, що було продиктовано надзвичайно важкими військовими умовами, в яких опинилося населення України та більшої частини СРСР.

До жовтня 1941 року територія УРСР була практично повністю окупована німецькими військами і становище людей, які опинилось під окупаційним режимом, стало вкрай нестерпним. Відповідно до нацистських стратегічних планів економічної експлуатації окупованих областей Східної Європи, Україна повинна була стати головним постачальником продовольства та джерелом робочої сили [81, с. 377]. Основою політики Німеччини на окупованих територіях України було використання наявних на ній трудових та матеріальних ресурсів [1, с. 189; 85, с. 285; 170, с. 150].

Спрямованість соціальної політики німецької влади визначалась рисовими настановами правлячої націонал-соціалістичної партії. Як визначає Д.Г.Севрюков, під час формування соціальної політики націонал-соціалісти керувались не міркуваннями гуманізму або альтруїзму, а здоров'ям нації, в нацистському розумінні з відповідними наслідками для певних національностей та категорій населення, так званих зайвих «соціальних» елементів [327, с. 135]. Саме ця нацистська доктрина расової винятковості

німців ставила українців, як і будь-яку іншу націю, у принизливе становище безсловесних і покірних рабів [317, с. 106]. Критерієм існування для більшої частини населення окупованої України стала боротьба за виживання.

Восени 1941 року міста й села України заповнили маси біженців, які в результаті швидкого просування німецьких військ не встигли евакуюватися на схід. Тисячі самотніх престарілих людей, сиріт та інвалідів, залишившись без засобів до існування, потребували матеріальної допомоги й соціальної підтримки. На окупованих територіях при міських і районних управах існували відділи соціальної опіки (піклування), які мали надавати допомогу соціально незахищеним верствам населення. Але, фінансові можливості допоміжної української адміністрації були вкрай обмеженими і незначна матеріальна допомога надавалася лише найбільш нужденним на думку німецької влади: сім'ям репресованих радянською владою, дітям-сиротам тощо. Пенсійні фонди міських управ формувалися майже виключно за рахунок добровільних пожертв населення та прибутків від підсобних підприємств. В кожному місті нужденні отримували допомогу лише в межах можливостей міських управ.

Як визначає Г. Голиш, одним з провідних напрямків нацистської політики антиукраїнського етноциду, стало теоретично «обґрунтоване» і цинічно сплановане дітовбивство, що набуло масового і повсюдного характеру [39, с. 77]. Командування Німеччини ставило за мету використання місцевого населення як робочої сили, тому непрацездатні, в тому числі і діти, досить часто підлягали знищенню [60; 142, с. 111; 381].

Отже, в період німецької окупації не існувало єдиної системи соціального захисту. Допомогу соціально незахищеним верствам населення надавали районні й міські управи допоміжної української адміністрації, виходячи з власної ініціативи і в межах дозволеного окупаційною владою. Розмір цієї допомоги залежав від обмежених фінансових можливостей та ініціативи керівництва та працівників управ. Майже всі дитячі установи були знищені, а ті що продовжували своє існування, не могли змоги виконувати

першочергові завдання з надання допомоги дітям-сиротам, безпритульним та бездоглядним.

У найгіршому становищі знаходилися радянські військовополонені, бо опіка Міжнародного Червоного Хреста на них не поширювалась [95, с. 287; 176, с. 99], а нацистське керівництво у своїх директивах і наказах сформулювало програму їх фізичного знищення [161, с. 24-25]. Доля військовополонених, які перебували на окупованій території Української республіки, цілком залежала від окупаційної політики. Тяжкі нелюдські умови утримання, голод, холод, щоденне фізичне знищення, призводили до численних людських втрат. Мінімальна опіка щодо них здійснювалась лише місцевим населенням та місцевими органами при місцевих управах .

Початок 1943 року став переломним в ході Другої світової війни. Окупаційні війська потребували коштів та продуктів харчування. Навіть незначні кошти українських органів самоврядування були забрані для потреб Третього рейху. У зв'язку з цим, відділи піклування (опіки) місцевих управ були ліквідовані. Таким чином, починаючи з весни 1943 року, соціальним захистом населення займалися виключно добровільні благодійні товариства, організаторами яких виступала Українська православна церква та нечисленна національно свідомі інтелігенція.

В своїх дослідженнях І. Спудка, розглядаючи питання соціального забезпечення населення під час Німецької окупації та аналізуючи соціальну політику окупаційної влади на території рейхскомісаріату «Україна», вказує на її яскраво виражений пропагандистський характер [346, с. 12]. Всі заходи проводились владою з метою налагодження мінімального забезпечення тієї частини населення, робота якої мала безпосереднє значення для задоволення потреб Третього рейху [141, с. 37].

Німецька влада була зацікавлена у максимальному використанні ресурсів українських земель для потреб фронту і своєї держави. Економічна та соціальна політика Німеччини на окупованій території носила відверто грабіжницький та антигуманний характер. Складовою частиною діяльності

окупаційного режиму була жорстка політика примусової праці. Використання людського потенціалу здійснювалося шляхом насильницького залучення до робіт безпосередньо в окупаційних зонах та вивезення населення на примусові роботи до рейху [355, с. 112-113].

Соціальна політика окупаційної в Україні цілковито підпорядковувалася кінцевій меті – «очищенню земель на Сході для майбутнього поселення німецьких колоністів» [231, с. 188]. Позбавлені будь-яких громадянських прав і соціальних свобод, мешканці України були обмежені в праві пересування, праві власності, праві зборів, друку, заснування товариств і організацій тощо. Мінімальні норми соціального забезпечення населення були встановлені лише щодо тих осіб, які працювали в інтересах Німеччини, і виражались у вигляді заробітної плати та продовольчого пайка. При цьому, вирішення всіх соціальних питань «працюючих», окупаційна влада поклала на місцеві українські адміністрації та керівників підприємств. Але, маючи надзвичайно обмежені повноваження і доволі скромні фінансові ресурси, здійснити в достатньому обсязі вони цього не мали змоги.

Реалізуючи власну економічну політику, німецька влада абсолютно не переймалася питаннями забезпечення життєвих і соціальних потреб населення України. Соціальне становище населення та його повсякденне життя неймовірно погіршилося під час окупації. Соціальна політика окупаційної влади щодо українського населення була спрямована на забезпечення максимальної його експлуатації й повної залежності від окупаційних інстанцій. В умовах встановленого окупантами режиму, соціального пригнічення, селянство взагалі було позбавлене більшості суспільних свобод і громадянських прав, зведене до стану безправних рабів.

За період окупації більшість об'єктів соціальної інфраструктури української республіки було повністю знищено або зруйновано. Унаслідок цілеспрямованої руйнації медичних закладів та ліквідації довоєнної системи охорони здоров'я, переважна більшість мешканців міст та сіл була

позбавлена медичної допомоги, що спричиняло зростання захворюваності та смертності.

Здійснювана окупантами освітня політика, маючи дискримінаційний й антиукраїнський характер, була спрямована на формування дешевої робочої сили для нацистського Рейху.

Унаслідок знищення й руйнування житлового фонду мільйони мешканців міст і сіл залишилися без житла й тривалий час вимушені були проживати в антисанітарних умовах.

У результаті безконтрольних і надмірних заготівель окупантами сільськогосподарської продукції та високих ставок натуральних податків, напівголодне існування, котре нерідко межувало з голодом, було неодмінним супутником повсякдення багатьох мешканців республіки.

Значні труднощі у повсякденному житті спричиняли зруйновані мережі закладів побутового обслуговування й торгівлі, періодична заборона вільної торгівлі продуктами, гостра нестача продовольчих і промислових товарів першої необхідності, особливо одягу і взуття. Та найтрагічнішим соціальним наслідком нацистської окупації стала загибель мільйонів мешканців республіки унаслідок фізичного терору нацистів, хвороб, голоду, трудової експлуатації в Рейху та інших злочинних дій окупаційної влади.

Після визволення України та повернення на її територію радянської влади, розпочиналася робота щодо здійснення невідкладних заходів по відновленню соціально-побутової інфраструктури, почалась відбудова промисловості та сільського господарства. Першочергові завдання цього періоду були визначені Постановою ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 року «Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації», яка наголошувала на необхідності всенародної участі у ліквідації наслідків війни [113, с. 194].

Для поліпшення побутових умов вкрай розореної країни, на звільнених територіях почалась відбудова житлового фонду. Широко практикувалася така форма участі громадськості у відбудовних роботах, як метод народної

відбудови власними силами, матеріалами, інструментами й безоплатно [63]. Але, в першу чергу підлягали відбудові приміщення обласних комітетів партії та управлінь наркомату Державної безпеки [317, с. 264], а не приміщень соціальної сфери. Тобто, на першому місці залишались політичні ідеали, а не людській фактор.

Не кращою ситуація складалась і не селі, де з перших днів після відновлення радянської влади, як і за часів німецької окупації, запровадили примусову працю. До збирання решток урожаю, який не встигли знищити або вивезти німці, було залучене все населення країни. Робочих рук і сільськогосподарської техніки катастрофічно не вистачало, тому частину робіт колгоспники, головним чином жінки й підлітки, виконували вручну. До робіт залучали навіть учнів початкових класів [64]. Влада не надавала ніякої реальної допомоги працівникам села, натомість посилилась діяльність агітаторів та пропагандистів. І все ж «підневільна» праця в колгоспах не давала бажаних наслідків. Для підвищення продуктивності праці та боротьби з невиходами на роботу в колгоспах, керівники місцевих обкомів КП(б)У вдавались до карних методів [317, с. 258].

В деяких районах України були запроваджені своєрідні колгоспні каси взаємодопомоги, куди колгоспники вносили зерно, городину та продукцію тваринництва. Але мета їх створення не полягала в допомозі нужденним жителям села (як це було ще з часів формування благодійності, починаючи з Київської Русі), а в допомозі сім'ям фронтовиків [39, с. 179].

Ще одним засобом залучення робочих рук стало відновлення трудової мобілізації населення. На відбудові мостів, шляхів та промислових підприємств люди працювали цілодобово, без перепочинку і вихідних. Активними учасниками відбудовних робіт ставали підлітки та діти, які були мобілізовані через дитячі і юнацькі організації та освітні установи. В цей час робота підлітків використовувалась і в важких та шкідливих виробництвах, й понаднормово [380; 385].

Матеріальне і побутове становище населення України, як і в часи німецької окупації, залишалося вкрай тяжким. Після падіння окупаційного режиму на всіх визволених територіях у містах і робітничих селищах встановлюється карткова система, яка фактично могла забезпечити лише найнижчий прожитковий мінімум населення. Державне постачання було диференційованим: на оборонних підприємствах – кращим, на інших – гіршим [65]. Проте, навіть мінімальних норм не завжди дотримувались і доволі часто спостерігались перебої в забезпеченні населення хлібом. Селяни взагалі позбавлялись будь-якого державного забезпечення.

За такого критичного стану економіки, важливу роль відіграли союзницькі поставки сировини, техніки, промислового обладнання та продовольства, які здійснювалися з серпня 1941 року [231, с. 501]. Але більша їх частина була направлена на нарощування військово-економічного потенціалу СРСР, а не на забезпечення соціальних потреб населення країни.

Країна вела воєнні дії, тому це не могло не позначитись не прерогативах державної соціальної політики. Одним з основних її напрямків була турбота про сім'ї військовослужбовців. Саме тому, у дещо кращому матеріальному та побутовому становищі перебували сім'ї фронтовиків, інваліди та діти-сироти, якими опікувалися спеціально створені при виконках місцевих рад відділи з їх матеріального забезпечення та побутового обслуговування [108, с. 127].

Але «красиві» та вкрай завищені статистичні дані, які подавались партійним керівництвом районів до центральних органів про дію соціальних програм, не відповідали рівню фактичної допомоги родинам військовослужбовців. Допомога була менш адекватною, особливо дивлячись та вкрай тяжкий майновий стан цих родин.

Першочергові питання, пов'язані з наданням невідкладної медичної допомоги населенню та поліпшенням санітарно-епідеміологічного стану, дозволяла вирішувати спільна робота військових медико-санітарних підрозділів Червоної армії та цивільних органів охорони здоров'я, які були

відновлені на визволених територіях. Однак, вирішити питання щодо повного та на належному рівні, медичного забезпечення, та надання кваліфікованої медичної допомоги, ці органи не могли.

Відсутність необхідних коштів та державних асигнувань, недостатнє матеріально-технічне та кадрове забезпечення, стримували відбудову медичній сфері в умовах ще триваючої війни. Єдиною надією стало залучення коштів населення та використання громадської форми допомоги. Для додаткового залучення коштів від населення, радянською владою введено державні воєнні позики, розміщення яких визначалося директивним шляхом із Москви, і взагалі, не враховувало злиденного матеріального становища населення тільки-но звільнених від німецької окупації районів. Для більшості населення України такі «позики» були примусовими.

Роки Другої світової війни та перші роки після неї стали не аби яким випробування людяності та природного патріотизму людей, яких спіткало спільне лихо – війна. Неймовірно важкі умови життя та побуту та спільне бажання допомогти у боротьбі з ворогом, згуртовували більшість населення та допомагали їм вижити у часи воєнного лихоліття. Країна відбудовувалась силами власного населення на основі їх сумлінності.

Важливим напрямом соціальної політики у відбудовний період були широкомасштабні заходи у сфері охорони дитинства, метою яких, насамперед, була мінімізація тяжких наслідків війни для дітей та підлітків. Основні напрямки державної політики у сфері допомоги дітям, що втратили батьків, було визначено постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи замучені й розстріляні фашистськими загарбниками», ухваленою 27 березня 1943 року [322, с. 344], яка зобов'язувала облвиконкоми рад депутатів трудящих і обкоми партії забезпечити виявлення та облік дітей-сиріт, створити пункти і кімнати прийому та розподілу бездоглядних (приймальники-розподільники), якнайшвидше розгорнути мережу дитбудинків та будинків дитини, а також проводити роботу з патронування

цієї категорії неповнолітніх, улаштування під опіку, піклування та усиновлення [337, с. 341-342].

Розглядаючи становище неповнолітніх в Україні в 1941–1945 роках, Г.Голиш, визначає однією з підстав збільшення кількості дітей, позбавлених родинного піклування, й радянську репресивну систему. Адже чимало неповнолітніх громадян часом ставали безпритульними з причин незаконних арештів і заслання їх батьків у віддалені райони СРСР як «ворогів народу» [39, с. 189]. Через це, специфічним контингентом відзначалися дитбудинки для дітей «ворогів народу», де утримувалися безпритульні з репресованих радянською владою сімей [35, с. 10].

Можна стверджувати про досить активну розпорядчу діяльність та організаторську роботу владних партійно-радянських структур у сфері охорони дитинства. Однак, вона не завжди увінчувалася належними результатами. В силу низки об'єктивних та суб'єктивних причин, соціальна політика української радянської держави не змогла повною мірою забезпечити всеосяжний і належний захист цієї категорії населення країни.

Взагалі, становище дітей на завершальному періоді війни визначалося новими умовами та викликами того часу. Неповнолітні та малолітні були досить широко задіяні у відбудовних роботах. Вони залучалися до них через систему дитячих та юнацьких комуністичних організацій, часом примусово-мобілізаційними методами, але переважав мотив патріотизму та природне прагнення юних громадян допомагати дорослим у скрутний для країни період.

Більшість частина населення України у час війни і в перші повоєнні роки жила в неймовірних злиднях. Але існувала і інша, привілейована частина – правляча комуністична номенклатура. Вона не відчувала нестатків ні в побутовому, ні в матеріальному плані, користувалася окремими закритими розподільниками та їдальнями, де товари і продукти продавалися за твердими державними цінами, у декілька разів нижчими за ринкові,

періодично отримувала дотації на харчування в закритих їдальнях, дотації у грошовій формі на «покращення побутових умов» тощо [317, с. 266] .

Отже, після визволення на території країни відразу розпочалася робота по відбудові соціально-побутової інфраструктури. Зусилля насамперед спрямовувалися на відбудову житла, медичних та освітніх закладів. На початковому етапі, обсяги і темпи відбудовних робіт у соціальній сфері були далекими від реальних потреб, що зумовлювалося неспроможністю держави в умовах війни здійснити необхідне фінансування, пріоритетністю відбудови об'єктів промисловості та сільського господарства, відсутністю будівельних матеріалів, обмеженістю трудових ресурсів. За таких умов, ремонт зруйнованих і будівництво нових об'єктів соціального призначення здійснювалися силами самого населення та громадськості. Більш сприятливі умови для відбудови об'єктів соціально-побутового призначення склалися після закінчення війни, коли збільшилося державне фінансування та кредитування, виділялися фонди будівельних матеріалів, готувалися кадри будівельників, створювалися спеціальні будівельні бригади.

Як вже зазначалось, радянське законодавство, орієнтуючись на обставини воєнного часу, розвивалося досить інтенсивно. Радянське право воєнного та повоєнного періоду виявляє тенденцію до розширення надзвичайних правових норм, що продиктовано надзвичайно важкими військовими умовами, в яких опинилося населення України. Однак зазначимо, що більшість радикально жорстких нормативно-правових актів, в мирний час не практикувались та втратили силу після закінчення воєнних дій та відновлення економіки країни.

Друга світова війна призвела до небаченого руйнування економіки України, що потребувало здійснення негайних кроків для її відбудови. Як вже зазначалось, відновленню в першу чергу підлягали промислові потужності та енергетика, а соціальна сфера практично нехтувалась.

Виснажене війною населення України змушене було працювати на межі фізичних можливостей. Надзвичайно велика роль відводилась ні

соціальним аспектам праці, а її ідеологічному заохоченню, що знаходило свій вияв у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах – соціалістичних змаганнях, рухах передовиків і новаторів.

Мінімальні норми захисту менш захищених верств населення, які приймалися керівництвом країни, не могли вирішити існуючих соціальних проблем. Основною з таких проблем став голод, який призвів до зростання числа хворих на дистрофію та підвищення рівня смертності в країні [11, с. 155-156]. Вищим політичним керівництвом республіки та Міністерством охорони здоров'я було прийнято ряд заходів та низку спеціальних постанов та рішень щодо запобігання голоду [42, с. 178]. Однак, ні розгортання мережі спеціальних їдалень громадського харчування, ні продаж комерційного хліба на селі, ні інші заходи, не змогли знизити рівень смертності населення від голоду.

Особливо важким залишалось становище селян. Отримуючи мізерну оплату за свою працю, на них не поширювались пенсійне законодавство, виплати за тимчасовою непрацездатністю та соціальні гарантії. Крім того, до загальної паспортизації села в 1960-ті роки, вони залишались в становищі закріпачених, будучи обмеженими у пересуванні, та не маючи можливості вільного вибору роботи в інших галузях народного господарства. Багато селян намагались втекти від голоду до західних областей України. Для боротьби з явищем «біженства» влада застосовувала не соціальні норми, а пропагандистські, насаджуючи суспільству думку про «недобросовісних і несумлінних працівників», «шкідників», «ворогів народу» та «українських націоналістів», яки винні у всіх бідах» [11, с. 159].

Радянська влада як і раніше використовувала село як «донора» для відбудови економіки та відновлення військово-промислового комплексу. Крім цього, створюючи так звані «резерви зерна», влада використовувала їх не для забезпечення продовольством населення власної країни, а в якості поставок хліба майбутнім союзникам – країнам новостворюваного «соціалістичного табору». Тим самим, вона [влада] переслідувала імперські

цілі, демонструючи міфічні «переваги» соціалізму перед державами Західної Європи[126; 141, с. 9].

Здійснення репресивної хлібозаготівельної та податкової політики, насильницькі зверхнадмірні зернопоставки, тотальне вилучення хліба із знесиленої посухою України, призвело до масового голоду і смерті понад мільйона осіб. Багато науковців визначають цей голодомор в Україні як такий, який був запрограмований сталінським режимом [31, с. 120; 238, с. 710].

Для інтенсифікації праці колгоспників, радянською владою запроваджувались примусові та репресивні методи [181]. Колективізація сільського господарства відбувалася з нехтуванням принципів добровільності та численними порушеннями законності. Пряме насильство та жорстокі репресії були головними методами забезпечення розвитку сільського господарства.

Паралельно, для подолання проблеми трудових ресурсів, збільшення кількості кваліфікаційних кадрів та робочої сили в цілому, органи влади розпочали чергову трудову мобілізацію, яка подекуди мала примусовий характер.

В грудні 1947 року, з метою стабілізації фінансової системи, радянською владою було проведено грошову реформу, яка носила відверто конфіскаційний характер та, ставлячи за мету боротьбу зі спекулянтами, зводила нанівець особисті заощадження громадян. Водночас, вилучення в процесі реформи значної кількості грошових коштів у населення справило оздоровлюючий ефект на повоєнну радянську економіку, в тому числі і економіку України. Саме обмеження загальної купівельної спроможності населення створювало потенційні можливості для зниження цін на товари, що в свою чергу дало змогу, наприкінці 1947 року Постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) скасувати картки на продовольчі та промислові товари та перехід до продажу їх у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Однак, відміна карткової системи та

проведена грошова реформа, в кінцевому результаті призвели до підвищення цін на всі види продуктів та промислових товарів. Склалася парадоксальна ситуація, коли повоєнні прилавки ломилися від делікатесів (ікра, риба, м'ясопродукти тощо), але ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було.

Соціальна політика радянської влади у післявоєнний період була вкрай суперечливою: з однієї сторони, введення 8-годинного робочого дня, відміна обов'язкових надурочних робіт та відновлення основних та додаткових відпусток (указ ВР СРСР від 30 червня 1945 року) підвищувало рівень соціального забезпечення населення, а з іншої – повернення адміністративно-командних методів управління, таких як закріплення робітників за підприємствами [193], необґрунтоване збільшення норм виробітку [196], урізання розмірів присадибних ділянок для селян та посилення щодо них податкового тиску, скасовувало всі досягнення соціальної політики того часу.

Війна і послідуєча повоєнна розруха спричинили катастрофічне падіння рівня життя населення. На низький життєвий рівень населення в першу чергу негативно впливали такі притаманні адміністративно-командній економіці риси, як деформований та уповільнений розвиток легкої та харчової промисловості, непропорційно низька частка заробітної плати робітників і службовців у національному доході, нееквівалентний обмін між містом і селом (ціни на продукцію сільського господарства свідомо занижувалися) тощо [20, с. 497]. Але, на вирішення соціальних проблем, таких як житлові, проблеми щодо безпритульних дітей та злочинності, за планом четвертої п'ятирічки виділялись незначні ресурси. А відбудова народного господарства не призвела до зростання життєвого рівня населення.

Події Другої світової війни негативно відзначились на системі охорони здоров'я, материнства й дитинства в УРСР, яку не тільки було майже зруйновано, а й переорієнтовано на потреби воєнного часу. Процес відновлення цієї системи відбувався різними напрямками, від реформування пронаталістської політики держави до санітарно-профілактичної роботи з

матерями через засоби масової інформації [34]. І хоча в умовах швидкісної відбудови галузі в післявоєнні роки і намічене зростання, але якість медичного обслуговування залишалась на низькому рівні.

Одним із найтяжчих, породжених війною, соціальних наслідків була масова дитяча бездоглядність і безпритульність. Мережа дитячих будинків та будинків дитини, яка існувала на той період, не була здатна розмістити всіх безпритульних дітей, тому спостерігалася надзвичайна переповненість цих закладів [382]. Крім цього, переважно з об'єктивних причин, в дитячих установах не забезпечувалися належні умови утримання вихованців, катастрофічно не вистачало одягу, взуття, меблів, інвентарю тощо [383]. Голод та незбалансоване харчування неповнолітніх, мало катастрофічні наслідки для їхнього здоров'я та фізичного розвитку. Але подолати цю проблему країна, яка щойно пережила війну, не могла. Вирішити проблему з безпритульністю та бездоглядністю, на думку влади, повинні були дитячі приймальники-розподільники та дитячі кімнати міліції.

Одним із наслідків перемоги СРСР в Другій світовій війні стало розширення його кордонів. Це нове розмежування кордонів супроводжувалося масовим насильством щодо мирного населення, та стало причиною масових міграційних процесів із західних регіонів України до Польщі та в зворотному напрямку.

Відразу після Другої світової війни, радянський уряд зосередив основну увагу на наданні допомоги безпосередньо жертвам війни – інвалідам, вдовам і сиротам. Цілий комплекс заходів щодо соціального захисту таких категорій населення був передбачений Постановами Ради Міністрів УРСР від 21 вересня 1945 року № 2436 «Про заходи щодо надання допомоги демобілізованим, сім'ям загиблих воїнів, інвалідам Вітчизняної війни та сім'ям військовослужбовців» [187]. У перші повоєнні роки держава була змушена вирішувати масу проблем, викликаними руйнуванням господарства. Продовольче постачання, житлове будівництво, медичне забезпечення, стали одними з пріоритетних напрямків соціальної політики.

По завершенню відновлювальних процесів в країні, розпочався процес поступового вирівнювання в соціально-економічних правах всіх соціальних груп.

Закінчення Другої світової війни однозначно пов'язуються з надзвичайно тяжкими соціально-демографічними, медико-санітарними та психологічними наслідками для українського народу. Серед величезних втрат, пов'язаних з роками воєнного лихоліття, були демографічні. Війна й окупація призвели до різкого, катастрофічного зменшення кількості населення та значних деформацій у його статевому, віковому й професійному складі. Спостерігалось різке падіння рівня народжуваності, що зумовлювалося, насамперед, масовою загибеллю дітородного населення, руйнацією мережі пологових будинків, відсутністю елементарних побутових умов. Значне зменшення чисельності населення республіки, виснаження її трудових ресурсів, негативно вплинули на стан відбудови та розвитку післявоєнної промисловості, сільського господарства та соціальної сфери.

Період Хрущовської «відлиги» (друга половина 1950-х р. – початок 1960-х р.) приніс стабілізацією рівня життя, яке забезпечувалось державою шляхом стримування інфляційних тенденцій, а деяке подорожчання життя компенсувалося збільшенням заробітної плати. Суттєве значення в бюджеті сімей мали виплати та пільги із суспільних фондів споживання – безкоштовне медичне обслуговування, безкоштовне навчання, різні види пенсій та допомог [173, с. 537]. Але, в цілому, рівень життя населення залишався низьким.

Взагалі, в післясталінське десятиліття урядом було чимало зроблено для поліпшення життєвого рівня трудящих, пенсіонерів та колгоспників, а соціальна сфера відрізнялася своєю динамічністю.

Відновлення народного господарства, яке відбувалось шаленими темпами, дозволило провести реформу соціального забезпечення. Періоду з 1945 по 1977 роки властиве вдосконалення правових норм, пов'язаних із соціальним страхуванням та забезпеченням. Основними нормативними

актами, які закріпили нові умови соціального страхування та надання пенсій, стали: Закон СРСР від 14 липня 1956 р. «Про державні пенсії» [182]; Положення «Про порядок призначення та виплати допомоги по державному соціальному страхуванню» від 5 лютого 1955 р. [243]; Постанова ЦК КПРС від 14 січня 1960 р. № 58 «Про заходи щодо подальшого поліпшення медичного обслуговування і охорони здоров'я населення СРСР» [186]; Постанова РМ СРСР від 25 жовтня 1963 р. № 1108 «Про виплату допомоги на дітей військовослужбовців строкової служби» [180]; Закон СРСР від 15 липня 1964 р. «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» [297] та інші.

З 1955 по 1958 рік спостерігається тенденція збільшення витрат державних асигнувань на соціальне забезпечення та страхування, що було пов'язано з проголошенням КПРС лозунгу про вступ радянської держави в період розвинутого соціалізму, який характеризувався зростанням рівня економіки країни та посиленням процесу підвищення рівня життя населення. На цьому фоні продовжується подальший розвиток законодавства про соціальне забезпечення [127, с. 20]. Протягом 1955-1961 років були прийняті закони соціального характеру, що поліпшили правове становище міського населення, і в першу чергу індустріальних робітників.

Формування єдиної державної пенсійної системи практично завершилося лише влітку 1964 року, коли 15 липня 1964 року було прийнято Закон «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» [297]. І хоча законом встановлювались мізерний розмір пенсій для колгоспників, це стає істотним кроком для розвитку пенсійного забезпечення зокрема та становлення радянської держави як соціальної, в цілому.

З роками вдосконалювалась і система безкоштовної охорони здоров'я, збільшувалась кількість медичних вузів, лікувальні установи насичувались новим обладнанням. На усіх громадян України, як і СРСР, поширювалося безкоштовне медичне обслуговування, хоч, як і раніше, воно було зовсім неоднакової якості для усіх громадян.

Поряд з безперечним підйомом в соціальній сфері, в 60-ті роки ХХ ст. в радянському суспільстві зберігалися і суттєві недоліки. Рівень життя значно відрізнявся по різних регіонах країни, відставала соціальна сфера села, існував дефіцит товарів високої якості, а сфера побутового обслуговування була істотно нижчою за європейську.

На кінець 60-х років ХХ ст., після проведення пенсійної реформи (прийняття ряду законів в 50-60-х роках), система радянського права поповнилася новим елементом – сформувалася галузь права соціального забезпечення – зі своїми предметом (особливим видом відносин, що виникають між громадянами, державою та соціальними організаціями), методом (соціально-аліментарний способом розподілу соціальних благ і послуг), принципами (такими як, загальність і доступність соціального забезпечення, всебічність і різноманіття видів соціального забезпечення, справедливість, забезпечення за рахунок держави і громадських коштів без вирахувань із заробітної плати працівників тощо), видами і формами (пенсії, допомоги, обслуговування, забезпечення) [326, с. 335].

В 60-ті роки ХХ ст. соціальна політика стає пріоритетною для радянського уряду, і саме в цей період досягнення в галузі житлового будівництва, медичного, соціального забезпечення та освіти, забезпечили СРСР лідируючі світові позиції за темпами зростання і обсягу послуг. До середини 70-х років ХХ ст., у період свого розквіту, радянський уряд створив одну з найбільш просунутих в світі систем соціальної підтримки щодо рівності доступу, обсягу та якості послуг.

До кінця 1960-х років в країні завершилося формування наступних організаційно-правових форм соціального забезпечення: державне соціальне страхування робітників, службовців, членів кооперативів та деяких інших осіб; соціальне страхування колгоспників; соціальне забезпечення колгоспників за рахунок централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспників; соціальне забезпечення за рахунок прямих асигнувань з державного бюджету; забезпечення за рахунок спеціальних

фондів громадських організацій (художнього, літературного, музичного фондів і фонду Спілки кінематографістів) [154, с. 90-91].

Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 26 вересня 1967 року «Про заходи щодо подальшого підвищення добробуту радянського народу» були збільшені розміри пенсій, розширено коло осіб, які мають право на пільгове пенсійне забезпечення, та введений новий вид допомоги інвалідам з дитинства 1-ої та 2-ої груп, які досягли 16-річного віку [190]. Пізніше, це коло осіб було розширено за рахунок віднесення до них всіх дітей-інвалідів з відповідною різницею в розмірах забезпечення [212]. Дані допомоги дозволили компенсувати певну частину видатків сімей та скоротили різницю в життєвому рівні сімей зі здоровими та хворими дітьми [127, с. 22].

У 1969 році прийняті Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я [223], а в 1970 році Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю (15 липня 1970 року) [224]. Більшість встановлених норм поліпшили становище працівників і обмежили права адміністрації (збільшення тривалості оплачуваної відпустки, заборона необгрунтованої відмови в прийомі на роботу тощо).

На початку 1970-х років оновлення законодавства з питань державного соціального страхування було направлено на подальше підвищення рівня забезпечення працівників та службовців та вдосконалення правил надання допомог.

10 грудня 1971 року прийнято Кодекс законів про працю Української РСР, який відображав підсумок розвитку радянського законодавства про соціальні гарантії та захист, та завершував певний етап становлення системи допомог (наприклад, родинам з дітьми) [109]. Кодекс акумулював норми, які були направлені на підвищення продуктивності праці, захист трудових прав робітників, зміцнення трудової та виробничої дисципліни, містив гарантії трудових та соціальних прав громадян.

Кодекс 1971 року розширив поняття права на працю, включивши до нього право на вибір професії, роду занять та праці у відповідності з

призваним, здібностями, професійною підготовкою, освітою, із врахуванням також громадських потреб. Він передбачав гарантії трудових прав робітників, які, за наявності певних умов, виражались в праві робітників на неповний робочий день або неповний робочий тиждень, зі збереженням трудових і соціальних прав та гарантій; право на додаткові відпустки та пільги для жінок та молоді тощо.

Показовим є те, що основні трудові та соціальні права та гарантії громадян були послідовно підтверджені прийнятою пізніше Конституцією Української РСР 1978 року.

Розвиток законодавства про соціальне забезпечення йшло поступово в залежності від проголошуваних політичних цілей і економічних можливостей країни по шляху утворення єдиної системи норм про пенсійне забезпечення, зближення умов призначення і виплати пенсій для різних груп населення, періодичного підвищення розмірів пенсій, упорядкування обчислення безперервного трудового стажу, вдосконалення правил визначення середнього заробітку для призначення пенсій та допомог, поліпшення законодавства про медичне обслуговування та лікування, про державну допомогу сім'ям в утриманні та вихованні дітей тощо.

В кінці 1970-х років державна система соціального забезпечення робітників, службовців і колгоспників та державна система охорони здоров'я були вже визнані і конституційно закріплені. Загальнонародною радянська держава офіційно було проголошена в Конституції 1977 року та підтверджена в Конституції Української РСР 1978 року [119]. В цей період в Українській РСР декларувалися основні засади соціального забезпечення, такі як: загальність соціального забезпечення; різноманітність видів обслуговування; забезпечення громадян різними видами соціальної допомоги за рахунок державних і громадських коштів тощо [377, с. 191].

У Конституції Української РСР 1978 року відбувається закріплення правового статусу людини і громадянина. В Основному законі 1978 року виділяється глава 6 «Основні права, свободи і обов'язки громадян

Української РСР» (ст. 37-67). Конституція проголошувала, що громадяни Української РСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечував розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян по мірі виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку. При цьому, в Конституції підкреслювалося, що використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян. Тобто, фактично, права особистості, завжди розглядалися через призму інтересів держави [119]. В Конституція 1978 року висвітлюються і загальновизнані міжнародні принципи прав і свобод людини і громадянина. Це пов'язано з тим, що СРСР стає учасником ряду міжнародних Конвенцій.

Відповідно до норм Основного закону Української РСР 1978 року, громадяни мали право на: працю; відпочинок; охорону здоров'я; матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника; житло. З метою зміцнення і розвитку соціалістичного ладу, громадянам Української РСР гарантувались свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (ст.48). Відповідно до цілей комуністичного будівництва громадяни Української РСР мали право об'єднуватися в громадські організації, які повинні були сприяти розвиткові політичної активності і самодіяльності, задоволенню їх різноманітних інтересів (ст. 49 Конституції 1978 року).

Але, механізми надання соціальних гарантій у радянській Україні, як в Радянському Союзі, були пов'язані із зайнятістю. Тобто, праця вважалась обов'язком кожного здатного до праці громадянина і справою честі [119, ст. 58]. Саме зайнятість становила не тільки гарантію отримання доходів, але й усіх інших соціальних благ: соціального забезпечення на випадок втрати працездатності (хвороби, інвалідності та похилого віку), надання житла, послуг охорони здоров'я, відпочинку і санаторно-курортного лікування тощо.

Ці всі заходи доповнювалися державною політикою, яка гарантувала певні грошові виплати та субсидувала ціни, переважно на продукти харчування, житло та комунальні послуги [356, с. 101].

Д.І. Суховий визначає, що система соціальних гарантій того часу виконувала передусім економічну функцію, яка полягала у створенні сприятливих умов для забезпечення високих темпів економічного зростання. Такій функції відповідав механізм централізовано регульованих соціальних нормативів, гарантій, пільг, які забезпечували мінімальні соціальні стандарти. Це в свою чергу дозволяло соціалістичній державі, економлячи на споживанні, спрямовувати всі наявні ресурси в інвестиційний сектор економіки [357, с. 50].

Підводячи підсумки розвитку українського радянського суспільства за 20-25 післявоєнних років, необхідно відзначити, що у Радянському Союзі, а відтак і в УРСР, була створена передова система соціального забезпечення трудящих. Життєвий рівень населення наближався до рівня життя середніх верств розвинених на той час капіталістичних країн. Радянський народ, подолавши післявоєнні руйнування і створивши сучасну індустрію, до 1970-их років отримав можливість повніше відчувати переваги соціалістичного ладу. І хоча СРСР втратив випереджальну роль в розбудові соціальної держави, залишився одним з лідерів цього процесу.

Але, вже з кінця 1970-х років, коли Радянський Союз вступив у нову, найбільш жорстку фазу холодної війни, в період погіршення світової кон'юнктури цін на енергоносії – основної статті експорту – основні слабкості соціальної політики, її орієнтирів та інституційної структури, стали поступово проявлятися все з більшою силою. Уже в цей період, задовго до перебудови, стали спостерігатися негативні тенденції в якості життя радянських громадян [408, с. 23-24].

На початку 1980-х років починається етап вдосконалення законодавства щодо гарантій та допомог. У відповідності з «Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1981-1985 роки та

на період до 1990 року» були прийняті заходи по вдосконаленню системи державних гарантій та допомог, покращено пенсійне забезпечення колгоспників, матеріально-побутові умови учасників Другої світової війни, інвалідів війни I і II груп, підвищено матеріальне забезпечення інвалідів з дитинства [153, с. 176]. З цією метою приймається ряд постанов, таких як Постанова ЦК КПРС від 22 січня 1981 року № 235 «Про заходи по посиленню державної допомоги сім'ям, які мають дітей» (внесено певні зміни, пов'язані з виплатою страхових допомог при народженні дитини, а також підвищено розмір державної допомоги самотнім матерям) [188]; Постанова Ради Міністрів та ВЦРПС від 23 лютого 1984 року № 191 «Про допомогу по державному соціальному страхуванню» (якою затверджено основні умови забезпечення допомогою з державного соціального страхування) [199]. В розвиток останньої Постанови РМ було прийнято Положення про порядок забезпечення допомогою по державному соціальному страхуванню, затверджене Президією ВЦРПС 12 листопада 1984 року [244], який став першим нормативно-правовим актом, який систематизував основні види, порядок та умови призначення та виплати допомог по державному соціальному страхуванню, став базою для подальшого вдосконалення законодавства щодо допомог, виплат та гарантій.

З кодифікацією житлового законодавства в 1983 році розпочинається новий етап розвитку житлових прав громадян. На Основі житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1981 року) приймається Житловий кодекс УРСР (30 червня 1983 року), який визначив порядок надання громадянам житлової площі, підстави для поліпшення житлових умов); врегулював питання управління житловим фондом центральними і місцевими органами влади; передбачав відповідальність службових осіб і громадян за неналежне використання житлового фонду та інші порушення житлового законодавства тощо [359, с. 179].

Значних змін у зазначений період зазнає законодавство із захисту материнства та допомоги дітям [188; 189; 194], покращено соціальне

становище інвалідів з дитинства [78]. З 1 січня 1985 року вводиться новий вид допомоги – тимчасова щомісячна допомога на неповнолітніх дітей в період розшуку їх батьків, які ухиляються від сплати аліментів [177].

Взагалі, до середини 1980-х років система соціальних допомог громадянам, які мають дітей, була цілком сформована. Підставами надання допомоги став широкий перелік юридичних фактів: вагітність і пологи, народження дитини, догляд за хворою дитиною, догляд за новонародженою дитиною, багатодітність сім'ї, виховання дитини одинокою матір'ю, малозабезпеченість сімей з дітьми, наявність в родині дітей-інвалідів та інвалідів з дитинства, проходження батьком військової служби за призовом, ухилення батьків від сплати аліментів тощо.

Однак, при всіх позитивних аспектах, законодавству про допомогу сім'ям з дітьми цього періоду були притаманні певні недоліки: 1) воно представляло собою несистематизовану сукупність нормативних актів, різних за юридичною силою (переважно підзаконного характеру) і потребувало кодифікації; 2) система соціальних допомог на дітей була внутрішньо суперечливою та містила в собі як прогресивні, так і застарілі форми матеріальної підтримки сімей; 3) допомоги хоча і мали загальне цільове призначення, але в ряді випадків містили об'єктивно необумовлені відмінності при встановленні розмірів і визначенні термінів їх виплати, відрізняючись нетривалістю виплат і низькими розмірами; 4) не всі родини, які потребували такої допомоги, отримували її.

Наступництво (спадкоємність) радянської системи допомоги громадянам, які мають дітей, з її перевагами та недоліками, збереглася в українському законодавстві перехідного періоду.

В концепції економічних перетворень, восени 1986 року, було прийнято рішення про підготовку нового закону про пенсійне забезпечення громадян в радянському Союзі і нарешті, 15 травня 1990 року, був прийнятий Закон СРСР «Про пенсійне забезпечення громадян в СРСР», що встановив єдині умови пенсійного забезпечення всіх громадян, включаючи громадян

радянської України [293]. З прийняттям закону «Про пенсійне забезпечення громадян в СРСР», в 1990 році практично завершився процес створення єдиної системи пенсійного забезпечення. Фактично ця система, поєднавши принципи соціального страхування і соціальної допомоги, та передбачивши відокремлення пенсійної системи від державного бюджету, заклала страхові основи пенсійного забезпечення. Джерелом коштів для виплати пенсій ставав не Державний бюджет, як раніше, а Пенсійний фонд, який формувався за рахунок відрахувань підприємств, установ та організацій з фонду оплати праці та страхових внесків громадян.

Але, незважаючи на різні надбавки і компенсації, рівень пенсійного забезпечення в Українській РСР залишався низьким, причому навіть у порівнянні з іншими соціалістичними країнами [415, с. 137]. У законодавстві не був закріплений порядок індексації пенсійних виплат у разі підвищення вартості життя або випереджаючого зростання зарплати. Також не був прописаний і механізм зміни максимального та мінімального розміру пенсії.

Проблеми в українському радянському пенсійному забезпеченні з'явилися ще до початку економічних перетворень в країні. Число пенсіонерів стрімко збільшувалася, а тарифи відрахувань для підприємств залишалися практично незмінними, тому частка держави у фінансуванні пенсій зростала. Таким чином, проблеми української радянської пенсійної системи стали очевидні уже наприкінці 1980-х років.

В середині 1980-х років у Радянському Союзі, і в Українській РСР зокрема, загальне економічне становище країни значно погіршилось, що в свою чергу призвело до радикальних перетворень у політичній та соціально-економічній організації суспільного життя. Пенсійні витрати, як і частина інших соціальних витрат, стали надмірним навантаженням для державного бюджету, тому для країни виникла проблема пошуку позабюджетних джерел їх фінансування.

Як засвідчив досвід функціонування пенсійних систем інших країн, який вивчався з цією метою, найефективнішим фінансовим механізмом у

солідарній пенсійній системі виявився механізм пенсійного страхування – персоніфікований розподіл через суспільні страхові фонди надходжень від працездатної частини населення на користь пенсіонерів.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що українська система соціального забезпечення, як частина великої країни «соціалістичного добробуту», була побудована на засадах повної (або соціальної) зайнятості населення, дотацій на ціни на споживчі товари та послуги (включаючи житло), суспільної системи охорони здоров'я, послуги, якої надавались безплатно або за номінальними цінами, рівності з надання допомоги із соціального страхування, яке охоплювало майже 100 відсотків зайнятого населення та рівноправності отримання різноманітних натуральних та грошових соціальних допомог через державні підприємства, включаючи і колгоспи.

Отже, соціальна політика в Радянській Україні, як і на території всього Радянського Союзу, виконувала ідеологічну функцію, яка насамперед полягала в демонстрації переваг соціалістичної системи перед капіталістичною, наданні соціальних гарантій на працю, на безоплатне житло, на освіту, на охорону здоров'я, знімала потенційно високу соціальну напругу, що виникала в результаті зрівняльного розподілу і низької оплати праці, тим самим усуваючи політичні перешкоди на шляху економічного розвитку [377, с. 192]. При цьому соціальна захищеність українського населення була невисокою.

Як визначає Б.Є. Кваснюк, на певних етапах розвитку Радянського Союзу, його економічні результати були вражаючі. Були вирішені величезні завдання модернізації суспільства, одним з яких стало формування індустріальної економіки та відповідної їй соціальної структури [319, с. 164]. При цьому, необхідно зазначити, що населення радянської України (як і всього Радянського Союзу) мало гарантовану систему соціального забезпечення і, з позицій захисту від соціальних ризиків, ця система була ефективною. Економічний комплекс відносин планового господарства,

частиною якого була соціальна політика держави, передбачав розробку державних нормативів, впровадження яких здійснювалося через підприємства, установи, організації та представлені їх професійними спілками [409, с. 22].

УРСР, як частина радянського союзу, на певних етапах свого розвитку, значно швидше освоювала державні соціальні функції, ніж країни Західної Європи та США. Однак, це було наслідком не еволюційного, а революційного і адміністративного прийняття державою на себе певних функцій, яка давала можливість визначення об'єктивних і суб'єктивних передумов, вихідних цілей і механізмів їх реалізації. Українська радянська держава від початку брала на себе функції нормування заробітної плати; обліку та розподілу робочої сили; встановлення загальних норм пенсії та допомог; охорони материнства і дитинства; забезпечення інвалідів війни; медичного забезпечення; соціального страхування робітників.

Не можна заперечувати той факт, що саме в Радянському Союзі було побудовано більш-менш цілісну соціальну державу, нехай і на явно недостатній матеріальній основі. В Радянському Союзі вперше була створена вертикально інтегрована, розподілена на нижньому рівні, цілісна система державної соціальної політики, декларовані основні атрибути соціальної держави. Дана система та атрибути, в значній більшості, поширювались і на УРСР.

Як вже зазначалось, до середини 1930-х років радянська Україна мала основні ознаки так званої первинної соціальної держави [87, с. 96], яка характеризується появою у держави функцій соціального забезпечення, соціального захисту, охорони здоров'я та освіти та поширення даних функцій на все населення, а також наявності соціального бюджету і спеціалізованих соціальних структур. Радянська Україна стає на шлях побудови держави соціальних послуг. Соціальна політика радянської України з політики соціального забезпечення ставала політикою загального соціального захисту та соціальних гарантій.

Сформована в УРСР до початку 1940-х рр. жорстко централізована соціальна політика в період Другої світової війни стала ще більш регульованою. Відбулися вилучення ряду важливих соціальних норм та зниження соціальних гарантій. Разом з тим, в післявоєнний період виникли якісні зміни в соціальних очікуваннях людей, що виникли на основі розвитку уявлень про стандарти життя.

До початку 1950-х рр., в цілому, відбулося повернення до довоєнних показників соціальної політики: відновлений 8-годинний робочий день; повернено систему відпусток; скасовані понаднормові роботи; скасована карткова система на продовольчі та промислові товари, введена в роки війни. Особливе значення стали надавати мотивації праці [375]. Змінюються і уявлення про соціальні цілі держави і його соціальну політику. Ставиться завдання широкого надання державою соціальних послуг та підвищення рівня життя населення країни. І це досягається до 1970-х років, коли основними принципами соціального забезпечення стають: загальність соціального забезпечення; різноманіття видів обслуговування; забезпечення громадян різними видами соціальної допомоги [119].

До початку 1970-х рр. УРСР мала весь набір ознак розвиненої соціальної держави і успішно, одночасно з СРСР та розвиненими країнами Заходу, приступила до чергового етапу розвитку соціальної політики – етапу надання державою соціальних послуг.

Таким чином, становлення соціальної політики та соціальної держави в УРСР в цілому протікали в руслі загальносвітових тенденцій культурно-історичного розвитку. Проте, соціальна політика радянської України мала цілий ряд специфічних особливостей, обумовлених національними та ідеологічними відмінностями. До кінця своєї епохи СРСР підійшов з масштабною і всеосяжною системою державного соціального забезпечення, але з масою складних проблем всередині кожної з її складових [326, с. 351]. Наступництво (спадкоємність) радянської системи соціальної допомоги та

соціального захисту і забезпечення, з її перевагами та недоліками, збереглася в українському законодавстві перехідного періоду.

2.3. Розвиток соціальної держави в пострадянській Україні

Розпад Радянського Союзу, частиною якого був УРСР, спричинив кардинальні зміни політичних, економічних та соціальних основ, та став вихідною точкою нового етапу будівництва соціальної держави в Україні. Одним з основних соціальних конфліктів в цей час стала невідповідність соціальної політики та економічних можливостей вимогам кардинального підвищення рівня життя. Бажання жити «як на Заході» поряд з прагненнями до громадянських свобод, стало визначальним мотивом залучення широких мас в перебудову.

У зв'язку з цим, від початку, виникло протиріччя, що стало каменем спотикання всієї соціальної політики України до сьогодні. На тлі економічної розрухи, масового безробіття і значного скорочення дохідної частини державного бюджету, законодавчо визначені соціальні гарантії, не тільки не знизилися, а й постійно збільшуються.

Як вже зазначалось, становлення соціальної політики та соціальної держави в Україні, протягом всього часу її існування, протікала в руслі загальносвітових тенденцій культурно-історичного розвитку, але завжди мала цілий ряд специфічних особливостей, обумовлених національними та ідеологічними відмінностями.

На етапі перебудови загострилась та поглибилась системна криза радянського соціалізму, розпочався прогресуючий розпад цілісності соціуму, який підготував наприкінці 1991 року відкриття нового перехідного періоду. Його змістом стали постсоціалістична модернізація країни, підготовка передумов для становлення української моделі змішаного поліформічного суспільства.

У 1991 році Україна здобула державну незалежність, але, як вже зазначалось, уникнути глибокої соціально-економічної кризи перехідного періоду, не змогла. Перетворення 1990-х років знизили рівень життя більшості населення. Мільйони людей опинились за межею бідності. Доходи багатьох не дозволяли задовольняти навіть базові потреби. Майнова диференціація і соціальна нерівність досягли таких масштабів, що фактично суспільство розділилося на дві нерівні частини: багатих та бідних. Як зазначають В.О. Медведєв, М.К. Горшков та Ю.О. Красін, суспільство ніби розпалося на два «стани» – вищий і нижчий, які розділені не тільки розмірами доходів та доступу до власності і влади, а й способом життя, світосприйняттям, мовою і нормами поведінки. Останні формуються на базі альтернативних форм виховання та освіти, для отримання якого діти і молодь «вищого» стану відправляються в закордонні навчальні заклади. Крім багатих і дуже багатих, в цей стан входять політична еліта і верхівка чиновництва, які часто не знають, а часом і не хочуть знати, в яких умовах живе більшість населення [343, с. 81]. Тобто, пострадянська Україна перетворилась в «націю багатих і бідних», а повсюдне порушення принципів соціальної солідарності та справедливості породжувало проблему соціального відчуження і апатії.

Через істотне зниження якості життя, бідність для багатьох верств населення стала нормою. Незадовільні житлові умови, обмежений доступ до послуг соціальної сфери та різні аспекти майнових позбавлень, стали основними проявами депривації в Україні. Внаслідок цього, частина населення, втративши соціальні орієнтири та опинившись в стані постійної фрустрації, випала з найбільш важливих суспільних практик. Крім цього, в суспільстві відбувся розрив соціальних зв'язків, відтак не всі потрапили в сімейні або дружні спільноти взаємодопомоги, а на серйозну допомогу з боку держави або ще не сформованого громадянського суспільства, розраховувати не доводилося. Багато з таких людей змирилися і зневірилися в можливості вийти зі стану злиднів. Маргінальна бідність призвела до люмпенізації,

десоціалізації і деградації значної частини суспільства. Крім того, серед низки істотних проблем, які стали відчутними для України, науковці виділяють масовий міграційний відтік працездатного населення і вкрай низьку народжуваність [326, с. 385-386].

Корінні соціально-економічні зміни кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст., викликані вступом України на капіталістичний шлях розвитку, зумовили трансформацію в українській системі соціальних допомог та соціального захисту в перехідний до ринкової економіки період. Перехід від планового до ринкового господарства кардинально змінив характер і зміст державного управління, а це в свою чергу призвело до зміни механізму управління державними соціальними гарантіями та допомогою, який був пов'язаний безпосередньо з кожним підприємством, не міг діяти надалі. Крім наявних старих, ще радянських, соціальних ризиків, ринкові перетворення зумовили появу нових, таких як безробіття, заборгованості із виплати заробітної плати, інфляційні процеси, які призводили до зниження реальних доходів та втрати заощаджень. Підприємства втратили здатність надавати соціальні послуги та більше не забезпечували доступ до них.

Трансформаційні процеси, які відбувались в Україні, призвели до обвалу економіки та виявили дві головні соціальні проблеми: зниження зайнятості та рівня доходів населення. Рівень життя населення стрімко знизився, що відбувалось насамперед за рахунок низького рівня реальних доходів громадян (порівняно з європейськими країнами з перехідною економікою, та навіть порівняно з Росією та Білорусією) та високих показників диференціації населення за рівнем добробуту і значних масштабів незареєстрованих доходів [148, с. 112; 390, с. 117].

Але труднощі щодо забезпечення гідного рівня життя громадян в українському суспільстві не можна вважати наслідком переходу до ринку. Це відбувалось, насамперед, через те, що держава, через ресурсні та організаційні причини, залишила соціальну сферу без необхідного регулювання та підтримки, а самі ринкові відносини не набули

цивілізованого характеру. Саме низький рівень доходів від зайнятості визначив особливості постсоціалістичної соціальної політики, а соціальна сфера стала певним гальмом для проведення важливих економічних реформ та економічного зростання.

Різке падіння рівня життя більшості населення та стрибок споживчих цін у 1992 році, призвели до різкої диференціації доходів різних груп населення, та як вже зазначалось, до соціального розшарування та розколу суспільств. На початку 1990-х років держава фактично зняла з себе зобов'язання щодо забезпечення конституційних гарантій, тому більша частина тих, хто потребував допомоги держави, залишились без державної підтримки. Рівень матеріального добробуту переважної більшості населення різко впав, і у відповідь на це з'явилися передумови для наростання «застійної» бідності.

Не маючи підготовленої науково-теоретичної бази перебудови, стабільного законодавства в галузі економіки та соціальної політики та ефективної системи державного управління, Україна ввійшла в тривалу соціально-економічної кризи. При цьому, реформування національної економіки супроводжувалося значною втратою державою своїх регулятивних функцій. Однак, розглядаючи нову, постсоціалістичну, соціальну політику, А.М. Гриненко визначив і позитивні її риси: зміну ролі держави у здійсненні соціальної політики та скорочення масштабів державного втручання у соціально-економічну сферу; зміну соціальної позиції особистості стосовно держави, збільшення частки її соціальної функції та відповідальності, формування недержавних інститутів, що беруть участь у здійсненні соціальної політики; перерозподіл повноважень в управлінні соціальною сферою у бік регіональних і місцевих органів влади, зміну структури і функцій соціальних відомств. А найбільш позитивним моментом виділив поступове правове врегулювання соціальної сфери [49, с. 88].

У цих умовах необхідно було створювати повноцінну нормативну правову базу, при підготовці якої необхідно було враховувати положення міжнародних актів.

Протягом 1990-х років розвиток законодавства щодо соціального забезпечення та обов'язкового соціального страхування відбувався шляхом прийняття різними органами (законодавчої та виконавчої влади) численних різноманітних за юридичною силою нормативних правових актів – законів і постанов Верховної Ради УРСР, а пізніше і незалежної України, постанов Ради Міністрів, указів Президента тощо. Все це свідчить про їх безсистемність, а в окремих випадках і про вимушений характер їх прийняття на політичному підґрунті.

Така практика ще більш заплутала і без того складну систему соціальних допомог, що існувала раніше. Рішення про ці виплати і збільшенні їх розмірів приймалися в різний час, різними органами (як законодавчої, так і виконавчої влади), котрі переслідували в кожен конкретний період різні цілі, найчастіше без урахування заходів, які вже проводилися: допомоги вводилися, зникали і знову з'являлися під тією ж назвою, а деякі постійно видозмінювалися.

Суттєві зміни відбулися в пенсійному законодавстві. Це, насамперед, стосувалось зміни джерела фінансування пенсій з державного бюджету на самостійну фінансову систему у вигляді Пенсійного фонду, який формувався за рахунок страхових внесків не лише підприємств, а й громадян. Саме сплата страхових внесків до новоствореного Пенсійного фонду стає однією з умов одержання права на трудову пенсію.

Розпочавши у 1992 році перехід пенсійного забезпечення, успадкованого від радянських часів, до побудови пенсійної системи, заснованої на страхових принципах, Постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. № 39 на базі Українського республіканського відділення Пенсійного фонду СРСР утворений Пенсійний фонд України [54, с. 57; 309].

З перших днів свого існування вітчизняна пенсійна система допускала перерозподіл частини коштів Пенсійного фонду на користь пенсіонерів з числа пільгових категорій працівників, не забезпечуючи соціальної справедливості в захисті прав всіх громадян похилого віку, і тим самим створюючи невідповідності основним принципам соціально орієнтованої ринкової економіки. Фінансова стабільність тогочасної системи пенсійного забезпечення визначалась головним чином співвідношенням між кількістю пенсіонерів і платників страхових пенсійних внесків. І на цей показник не абияк впливала зайнятість населення, рівень оплати праці та демографічні фактори, тобто загальна економічна ситуація в країні. У 1990-х роках українська держава не могла запобігати бідності серед людей похилого віку, бо із виходом на пенсію громадянин втрачав, в більшості випадків, дві третини свого заробітку, тобто не відбувалось адекватного заміщення заробітної плати пенсією.

Виходячи з цього, стало очевидним, що, закладений в основу нової пенсійної системи страховий принцип, носить лише адміністративно-розподільний характер, не забезпечуючи залежності розміру пенсії від розміру сплачених внесків. Існуюча пенсійна система була соціально недосконалою, особливо по відношенню до найбільш вразливих верств населення, чим викликала незадоволення як серед пенсіонерів, так і серед платників страхових пенсійних внесків. Саме низький рівень пенсії змусив багатьох людей продовжувати трудову діяльність. Але, Закон України «Про пенсійне забезпечення», практично скасовував існуючі обмеження максимального розміру пенсій та градації розміру пенсій працюючих пенсіонерів (розмір трудових пенсій практично не залежав від трудового стажу і сплачених пенсійних внесків) [295].

Всі ці обставини призвели до зниження зацікавленості як роботодавців так і працівників у сплаті пенсійних внесків. Крім цього, не існувало прямої залежності між розмірами сплачених внесків та розміром пенсії, а у разі передчасної смерті платників вказаних внесків, така виплата не гарантувала

сім'ям належного розміру пенсії (наприклад, пенсія, яка призначалася у разі втрати годувальника, не була співставною із сумою сплачених внесків).

Необхідно пам'ятати, що рівень пенсійного забезпечення, як і рівень соціального захисту, залежать насамперед від стану національної економіки та державного регулювання соціальних процесів. Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року заклав основу пенсійної системи вже незалежної України, але при цьому збереглися положення радянського законодавства щодо державного забезпечення пенсіонерів [94]. Це в свою чергу зумовлювало необхідність проведення в Україні пенсійної реформи. Указ Президента від 13 квітня 1998 року № 291/98 «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні» розпочав пенсійну реформу в Україні [286].

Запроваджене в 2004 році загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, стає основою сучасної пенсійної системи. На думку розробників законопроекту, її запровадження мало істотно збільшити рівень доходів осіб пенсійного віку, забезпечити максимальну залежність пенсійних виплат від персоніфікованих страхових внесків застрахованих осіб, посилити стимули до праці та зростання заробітної плати, диверсифікувати джерела фінансування пенсій шляхом поєднання внесків на соціальне страхування та обов'язкових і добровільних накопичень [394, с. 8].

Відтак, Законом України від 9 липня 2003 р. «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», з 2004 року законодавчо введена трирівнева система пенсійного забезпечення: перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового пенсійного страхування, другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового пенсійного страхування, третій рівень – добровільне, недержавне пенсійне забезпечення [266]. Одночасно, законом України від 9 липня 2003 року «Про недержавне пенсійне забезпечення», закладено законодавчу базу й для недержавного пенсійного страхування [283]. В країні започатковано зміни солідарної пенсійної системи на солідарно-накопичувальну.

Необхідність пенсійної реформи була очевидною. В існуючих демографічних і економічних умовах єдина солідарна пенсійна система була не здатною виконати своє пряме призначення, та стала вкрай обтяжливою для суспільства та держави. Солідарна система була неспроможною попередити бідність серед осіб похилого віку. Обов'язкові накопичувальні і приватні добровільні пенсійні заощадження повинні були знизити тиск на бюджет і працююче населення та забезпечити достойний рівень життя для осіб похилого віку. Але навіть на сьогоднішній день, до практичного втілення в життя всієї пенсійної реформи ще далеко і фактично вона (в частині другого та третього рівня) ще залишається лише теорією [326, с. 389].

Тому, погоджуючись з більшістю науковців, слід зазначити, що існуюча пенсійна система потребує подальшого реформування. Але не можна не зазначити, що запровадження з 2004 року нової системи пенсійного страхування стало одним із основним проявів намагання держави забезпечити належний рівень життя особливо незахищеним верствам свого населення – особам похилого віку та певним категоріям непрацездатних осіб.

Останнім часом активно проводиться робота з реформування пенсійного забезпечення. Ці процеси викликані як внутрішнім положенням пенсійної системи в країні, так і під впливом зовнішніх чинників.

В 2011 році кардинально змінено умови виходу на пенсію (вік та страховий стаж), порядок виплати «спеціальних» пенсій та знижено відсоток їх обчислення, змінено показники обчислення середньої заробітної плати для розрахунку призначеної пенсії тощо [274].

Розглядаючи постсоціалістичне українське соціальне право, необхідно визначити, що воно доповнилося приватною складовою, яка змінила образ сучасної системи соціального захисту України. Соціальний захист населення вже не є винятковою функцією держави, а імперативний метод правового регулювання перестав бути єдино вірним способом гарантування соціальних прав. У структуру соціального захисту входять соціальне забезпечення,

соціальне страхування, безкоштовна освіта, медична допомога, забезпечення соціальним житлом, соціальне партнерство [326, с. 387].

Характер змін в системі соціальних допомог протягом перехідного періоду відбивав весь спектр соціально-економічних проблем, властивих даному етапу розвитку Української держави. Різке падіння реальних доходів всього населення і безпрецедентне зростання диференціації в рівні добробуту, не виплата заробітної плати і приховане безробіття, зростання бідності та соціальна напруженість, неплатоспроможність підприємств і убогість державного бюджету – все це безпосередньо впливало на формування і функціонування системи соціального захисту та соціальних гарантій в країні. Прагнення держави уніфікувати рівень соціальних гарантій, стикається з великою кількістю проблем: з одного боку, успадкованих від складного перехідного періоду, а з іншого – супутних системі соціального захисту навіть у найблагополучніших країнах.

Вже не одноразово зазначалось, що діяльність щодо соціального захисту населення є обов'язковою складовою будь-якої сучасної держави, і особливо це стосується держав, які на конституційному рівні визнали себе соціальними (якою і є Україна). Повертаючись до соціально-захисної діяльності держави у загальному її розумінні, необхідно визначити коло її пріоритетів, які стосуються, насамперед, сфери матеріального забезпечення і надання соціальних послуг непрацездатним особам.

В умовах соціально-економічної кризи, яка накрила новостворену українську державу на початку 1990-х років, особливого захисту потребували соціально слабкі та вразливі верстви населення, до яких насамперед, відносяться неповні та багатодітні родини, інваліди, пенсіонери, безробітні та працюючі бідні. Саме такі умови, коли при зменшенні економічних можливостей держави, підвищується кількість тих, хто потребує її підтримки, формування державної соціальної політики та соціалізація держави є актуальною проблемою суспільства.

Пройшовши декілька етапів становлення та розвитку, від простої добродійності, суспільного піклування, через державне опікування та соціальне забезпечення, соціальний захист формується на початку 1990-х років на основі переходу країни до нових принципів діяльності держави в соціальній сфері. Рівень життя переважної більшості населення знизився і система соціального забезпечення радянського зразка перестала відповідати економічним, суспільним, політичним та соціальним реаліям. Саме це зумовило перехід від загального соціального забезпечення до соціального захисту окремих верств населення, процес реорганізації якої розпочався створенням протягом 1991-1992 рр. принципово нової структури – Фонду соціального страхування України [312] та нової організаційної структури на місцях – територіальних центрів обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян (відповідно до Наказу Міністерства соціального забезпечення від 15 травня 1991 року № 60 «Про затвердження типового положення про територіальний центр обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян і відділення соціальної допомоги на дому системи соціального забезпечення Української РСР») [335, с. 224]. Восени 1992 року Указом Президента України від 13 листопада 1992 року № 566/92 створено Міністерство соціального захисту населення України [276].

У наступному, 1993 році, Верховною Радою України було схвалено Концепцію соціального забезпечення населення України, яка мала здебільшого декларативний характер [124], бо фактичні (реальні) зміни щодо соціального захисту можна констатувати лише зі створенням в 1995 році програм адресної соціальної допомоги, які спрямовувались на захист найбільш нужденних верств населення. Так, адресний підхід було закладено до першої програми житлових субсидій (яка дійсно стала соціально орієнтованою програмою ринкового типу) [281], до Постанови Кабінету Міністрів «Про запровадження адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям» від 22 лютого 1999 року № 238 [271], яка вийшла для реалізації «Основних напрямків соціальної політики на 1997 – 2000 рр.»

(передбачала реформування системи соціального захисту шляхом переходу від соціального забезпечення «для всіх», до надання адресної соціальної допомоги) [287]. Черговим етапом такого впровадження став Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», прийнятий Верховною Радою України 1 червня 2000 року, який закріпив і відбив подальший розвиток запровадженої урядом системи адресної соціальної підтримки малозабезпечених верств населення [260].

Влітку 1997 року, на базі Міністерства праці України та Міністерства соціального захисту населення України, відповідно до Указу Президента України від 25 липня 1997 року № 705/97, створено Міністерство праці та соціальної політики України. Поряд з виконанням функцій у сфері соціального захисту населення, до повноважень новоствореного міністерства відносились питання щодо зайнятості населення та регулювання ринку праці; регулювання рівня життя населення; соціальних гарантій, оплати та нормування праці; регулювання соціально-трудових відносин, умов і охорони праці; пенсійного забезпечення, співробітництва з іноземними державами і міжнародними організаціями тощо [313; 335, с. 226].

Поряд із загальною трансформацією та реструктуризацією системи соціального захисту населення в цілому, окрема увага приділялась її найважливішим складовим – пенсійному забезпеченню та соціальному страхуванню. Відтак, впродовж 1998-2001 років, Верховною Радою України приймається ряд так званих «рамкових» законів. У січні 1998 року – Закон України «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [221], у вересні 1999 року – Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [267], в січні 2001 року – Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням» (яким визначено Фонд соціального страхування з тимчасової

втрати працездатності правонаступником Фонду соціального страхування України) [269]. Необхідність правового регулювання питань соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням, забезпечення соціального захисту громадян, що потерпіли від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, була очевидною. Країна вже була конституційно визначена «соціальною» і законодавство потребувало вдосконалення в питаннях захисту незахищених верств населення.

Протягом наступних років прийнято ще декілька нормативних актів, що мали істотне значення для визначення основ реалізації соціальної політики в Україні. Так, 19 червня 2003 року ухвалено Закон України «Про соціальні послуги», який визначив основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги [306]. Одним з важливих аспектів, Закон відзначив можливість залучення до надання соціальних послуг волонтерів. Саме волонтерський рух, який з'явився в Україні на початку 1990-х років (зі створення служби «Телефону довіри») [364], відзначився як суб'єкт надання соціальних послуг в 2003 році (постановою Кабінету Міністрів від 10 грудня 2003 року №1895 [273]) та законодавчо закріпився в 2011 році (Закон України «Про волонтерську діяльність» [256]), став в майбутньому (в період гуртування українського народу) чи не основою громадянської активності, та на сучасному етапі сприяє залученню широких верств населення до процесів самоорганізації на місцевому рівні, і, відповідно сприяє розвитку в Україні громадянського суспільства. Але залучення волонтерських організацій до здійснення соціальних послуг мало на меті не лише сприяти формуванню інститутів громадянського суспільства в Україні, а й насамперед, зменшити навантаження (головним чином, фінансове) на державні організації та установи щодо надання послуг найбільш незахищеним категоріям громадян.

Крім зазначених в Законі соціальних послуг, які надаються за рахунок державного та місцевих бюджетів в обсягах, визначених державними стандартами, або зі встановленням диференційованої плати залежно від доходу осіб, які потребують надання таких послуг, законодавством в 2004 році передбачено ще ряд платних соціальних послуг щодо осіб, які, наприклад, хоча і не здатні до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою чи інвалідністю, але мають родичів, які повинні забезпечити їм догляд і допомогу, або ті, які хоча і перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, але їх сукупний дохід перевищує прожитковий мінімум і на думку органів соціального захисту вони мають можливість оплачувати ці послуги (Постанова Кабінету Міністрів «Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку» від 14 січня 2004 року № 12 [299]).

Таким чином, створюючи певні матеріальні обмеження щодо надання соціальних послуг на безоплатній основі (так, як, наприклад, сукупний дохід), держава не намагалася встановити мінімальні норми прожиткового мінімуму на рівні, який б забезпечував достойний рівень життя свого населення, та забезпечити необхідним всіх нужденних, а намагалася лише зняти з себе певний фінансовий тягар, перекладаючи обов'язок догляду на родичів або на самих осіб. Але, нажаль, це відбувалось і на початку ХХ століття, і відбувається і зараз. В 2012 році, в доповнення до цього, на законодавчому рівні змінюється визначення «соціальної послуги», які відтепер повинні надаватись не всім «соціальним групам чи громадянам, які потребують сторонньої допомоги», а лише тим, хто, перебуваючи у складних життєвих обставинах, «не може самостійно їх подолати» [253].

Отже, розглядаючи систему соціальних послуг, можна зробити висновки, що вона [система] є частиною багатогранного складного процесу, який потребує ефективних механізмів та інструментів державного управління, виваженої та послідовної державної політики з реалізації соціального захисту щодо громадян, які опинились в складних життєвих

обставинах та чіткої і послідовної взаємодії центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадського сектору, які мають забезпечити доступність, ефективність та якість діяльності системи надання соціальних послуг в Україні.

Наприкінці 2014 року відбулося об'єднання Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності та Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві у єдиний Фонд соціального страхування України (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» від 28 грудня 2014 року № 77 [254]). Але всі ці зміни носять скоріше теоретичний характер и мало змінюють ситуацію з соціальним захистом та соціальним забезпеченням в країні. Оцінюючи сучасний стан соціального захисту в країні, можна констатувати, що принциповий перехід від соціального забезпечення радянського зразку до соціального захисту, від універсальності та забезпечення «всіх» до індивідуальності та адресної допомоги відбувається лише зараз.

Крім цього, Українська держава намагається створити умови для розвитку медичного страхування, маючи досвід роботи лікарняних закладів в умовах становлення ринку, створення і розвитку медичного страхування у добровільній формі завдяки страховим компаніям, лікарняним касам, благодійним організаціям і фондам. Але реформи, які проводяться в галузі медицини, не мають системного характеру та послідовної політики. Сучасний стан системи охорони здоров'я не дозволяє забезпечити право громадян на медичну допомогу на належному рівні, передбаченому міжнародними стандартами. Існуюча система фінансування закладів охорони здоров'я потребує корінних змін. Саме тому на сьогодні одним з найважливіших питань надання соціальних послуг має стати готовність страхових організацій забезпечити реально ефективну систему медичного страхування.

Сучасна система охорони здоров'я вимагає істотного реформування і послідовних дій, спрямованих на створення концептуально нової системи охорони громадського здоров'я і підвищення індивідуальної відповідальності за власне здоров'я на противагу домінуючій в Україні системі медичної компетенції за здоров'я громадян, коли всі очікування здоров'я пов'язані з системою медичного обслуговування.

Україна є демократичною державою, метою державотворення якої, а також всіх економічних і соціальних реформ, що проводяться останнім часом, є поліпшення умов і рівня життя населення. В сучасних умовах загострилися безліч протиріч економічного і соціального характеру, що призвело до серйозних змін якості життя населення. Це виявляється, перш за все, у економічному становищі населення та у зростанні соціально-економічної нерівності. Посилюються такі негативні тенденції, як безробіття, низький рівень оплати праці, збільшення диференціації та певних диспропорцій доходів різних груп населення, погіршення соціальної захищеності, соціальна деградація частини населення, погіршення фізичного здоров'я, скорочення середньої тривалості життя тощо.

Забезпеченню добробуту населення повинні сприяти системи послуг закладами соціальної сфери.

Необхідно відзначити, що система соціального захисту будується на таких основних принципах, як загальність, гарантованість з боку держави та відповідність міжнародним стандартам, а перелік соціальних ризиків, закріплений в законодавстві України, відповідає нормам міжнародного права. При цьому, кожен вид соціального ризику передбачає конкретні форми соціального захисту особи і порядок реалізації права цієї особи на конкретний вид соціального забезпечення в рамках соціально-страхових правовідносин, відносин державного соціального забезпечення і відносин щодо державної соціальної допомоги [144, с. 514]. Система соціального захисту країни має певні цілі, до яких, насамперед, слід віднести забезпечення гідного рівня життя людині, мінімізацію та компенсування

наслідків соціальних ризиків та сприяння інтеграції (і реінтеграції) в життя соціуму.

Сьогодні в Україні існують такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування: від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; на випадок безробіття; у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; пенсійне страхування; медичне страхування та інші види страхування, передбачені законами України [221]. Системою загальнообов'язкового соціального страхування державою передбачено надання соціального захисту населення.

Механізмом реалізації страхування ризиків в Україні займаються спеціалізовані некомерційні самоврядні організації:

– Фонд соціального страхування в Україні, який здійснює керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням, забезпечує фінансування виплат за цими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування [267], та відповідно до цього регулює виплати по державному соціальному страхуванню у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності [267, ст. 20]) та загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності [267, ст. 36];

– Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, який здійснює управління страхуванням на випадок безробіття, виплати забезпечення та надання соціальних послуг, контроль за використанням коштів [268, ст. 8] та відповідно до цього регулює питання матеріального забезпечення та соціальних послуг у разі безробіття [268];

– Пенсійний фонд України, який здійснює керівництво та управління солідарною системою, призначає пенсії та підготовлює документи для її виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, здійснює контроль за цільовим

використанням коштів Пенсійного фонду [266, ст. 58], та відповідно до цього призначає та регулює виплати пенсій за віком; пенсій по інвалідності внаслідок загального захворювання; пенсій у зв'язку з втратою годувальника; довічних пенсій або одноразової виплати за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування.

Крім перелічених, суб'єктами державного соціального захисту є Міністерство соціальної політики України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Департаменти соціального захисту населення обласних державних адміністрацій, Управління соціального захисту населення районної, районної у м. Києві та м. Севастополі державної адміністрації, територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян та відділення соціальної допомоги вдома, Державна служба зайнятості, Державна Служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, Комітет у справах ветеранів, учасників бойових дій, учасників антитерористичної операції та людей з інвалідністю, Фонд соціального захисту інвалідів та інші.

Важливу роль у справі соціального захисту населення відіграють органи місцевого самоврядування. За рахунок місцевих бюджетів здійснюється досить суттєва кількість виплат: допомоги особам, які не мають права на пенсію, доплати до пенсій, одноразові допомоги особам, які постраждали від стихійного лиха. Органи місцевого самоврядування зобов'язані організовувати медичну допомогу населенню, вживати заходів щодо поліпшення житлових і матеріальних умов життя інвалідів, людей похилого віку, багатодітних сімей, вживати заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю тощо. Виконавчі комітети місцевих рад здійснюють управління і матеріально-фінансове забезпечення закладів соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо [326, с. 393].

Державна допомога і обслуговування населення займає важливе місце в системі соціального захисту. Держава здійснює виплати допомоги малозабезпеченим верствам населення, призначає пільги і забезпечує

соціальним обслуговуванням. Державні соціальні допомоги не пов'язані із загальнообов'язковим соціальним страхуванням. Вони мають так званий адресний характер і їх розмір, зазвичай, визначається як різниця між доходами громадянина або сукупним доходом його родини та прожитковим мінімумом, встановленим на відповідний період для відповідної вікової та соціальної групи. Право на державну соціальну допомогу мають громадяни, які не застраховані в системі загальнообов'язкового соціального страхування, а також особи, які хоча і є застрахованими, але їх доходи, внаслідок об'єктивних причин, знизилися нижче прожиткового мінімуму [249, с. 397].

Перелік державних соціальних допомог змінюється із року в рік, починаючи ще з перших років Перебудови. На сучасному етапі (у 2016 році), до державних соціальних допомог належать: допомога сім'ям з дітьми (допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; допомога при народженні дитини (у вигляді одноразової та щомісячних виплат); допомога до досягнення дитиною трирічного віку; допомога на дітей одиноким матерям; допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; тимчасова державна допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів; державна соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування), державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам, щомісячна грошова допомога особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, біженцям, житлові субсидії, допомоги на поховання тощо.

Додатковими видами соціального забезпечення в Україні залишаються пільги та субсидії. Їх перелік, як і перелік соціальних допомог, змінювався із року в рік. Сьогодні, право на отримання пільг мають ветерани війни і праці, пенсіонери, інваліди, особи, які мають особливі заслуги перед державою, члени багатодітних сімей, особи, які постраждали від Чорнобильської катастрофи (пільги повернено з 1 січня 2017 року), діти-сироти, діти-інваліди, реабілітовані особи тощо. Чинне законодавство передбачає різноманітні види

соціальних пільг: пільги на житлово-комунальні послуги (звільнення або зниження оплати, забезпечення житлом осіб, які потребують поліпшення житлових умов, надання державних кредитів на індивідуальне житлове будівництво); медичні реабілітаційні пільги (право на безкоштовне або пільгове придбання ліків, санаторно-курортне лікування та виплата компенсацій за невикористане право на пільгове лікування); пільги в сфері транспортного обслуговування (право безкоштовного проїзду всіма видами пасажирського і приміського транспорту); соціально-трудова (позаконкурсний вступ до вищих навчальних закладів, позачергове працевлаштування за спеціальністю, підвищений розмір виплати допомоги в разі тимчасової непрацездатності тощо); соціально-побутові пільги тощо [326, с. 389-390]. Окреме місце займають житлові субсидії на оплату житла та комунальних послуг. Але всі ці пільги та субсидії не вирішуються соціальних проблем, а лише відсувають їх вирішення.

Нинішній стан системи соціального захисту в Україні свідчить про необхідність її суттєвого вдосконалення.

З початку 1990-х років, коли відродилася приватна і громадська благодійна діяльність, активізували свою діяльність різні волонтерські організації, держава, як одну з основних своїх завдань, декларувала саме боротьбу з бідністю, прагнучи досягнення достойного життєвого рівня для свого населення. У той же час, стан безвиході, в якому знаходились и досі знаходяться деякі соціальні групи, викликають неприємні емоційні відгуки через свою власну пасивність, інертність, самоізоляцію, утриманські настрої та намагання перекласти відповідальності за власну долю на інших (в тому числі, на ту ж державу). Бідність викликає співчуття, як в масовій свідомості, так і в установах політичних рухів, чим останні не нехтують користуватись. Бідність частини населення окремих соціальних груп стає не соціальною, а політичною категорією.

Не можна забувати, що права людини в соціальній сфері не даруються на безоплатній та безповоротній основі державою (в особі державного

апарату для досягнення якихось своїх цілей), вони є виразом усвідомленої кожним індивідом окремо і суспільством в цілому, потреби в розвитку людського потенціалу та виконанням морального обов'язку сильнішими членами суспільства перед слабкими і вразливими.

Розглядаючи динаміку соціальної політики з 1991 року, можна виділити кілька вузлових моментів, важливих для розуміння ситуації зі становленням соціальної держави в Україні.

Одним з таких моментів стало створення ряду нових механізмів соціальної політики. Такими нововведеннями стали функція захисту безробітних через службу і фонд зайнятості (на випадок безробіття); передача соціального страхування від профспілок до державі та створення Фонду соціального страхування. Важливою особливістю цих фондів, включаючи і створений Пенсійний фонд, стало їх відносне відокремлення від державного бюджету і формування їх доходної частини цільовими внесками від фондів оплати праці.

Іншим важливим моментом у становленні соціальної держави стало прийняття в 1996 році нової Конституції, яка статтею 1 проголосила, що Україна є соціальною, правовою державою [123, ст. 1]. Після прийняття Конституції, урядом приймається ряд законів, удосконалюється пенсійна система, розвивається законодавство про зайнятість, приймаються закони щодо адресної соціальної допомоги тощо. З іншого боку, посилюється практична діяльність держави щодо реалізації своїх соціальних функцій – створення системи соціальної підтримки населення, введення адресної соціальної допомоги, забезпечення своєчасності виплати заробітної плати та пенсій, розвиток системи соціальних послуг тощо.

Паралельно, урядом ведеться розробка ряду широкомасштабних програм соціальної політики, покликаних реалізувати цілісну систему взаємопов'язаних заходів, що мають забезпечити підвищення ефективності діяльності держави щодо забезпечення соціальних цілей. Однак,

українському уряду не вдалося досягти поставлених цілей і призупинити подальше зубожіння населення.

Таким чином, глибока соціально-економічна криза, в якій опинилася Україна після 1991 року, значно трансформувала як окремі структурні елементи соціальної держави, що склалися за часів радянської України та СРСР, так і його типологічні характеристики. Радянську українську соціальну державу, що становила розвинену державу соціальних послуг, було зруйновано, а основний перелік соціальних функцій не втілювався в життя.

Формально, Україна зберегла всі ознаки соціальної держави соціальних послуг, але значно знизила, а за багатьма параметрами втратила реальний ефект від реалізації відповідних функцій, соціальні функції стали імітацією. Тобто, відбувається звуження соціальної держави в Україні. Український варіант соціальної державності пом'якшує становище лише найбідніших верств, щодо яких держава має намір бути в якійсь мірі субсидіарною. Що стосується інших верств, то нею [державою] передбачається лише ряд превентивних заходів. При всіх особливостях та своєрідності українського шляху до сучасної соціальної держави, тут також діють загальні принципи її зародження і формування, дотримання яких є необхідною умовою реалізації заявлених цілей.

Стратегічна мета нової соціальної політики в Україні сьогодні визначається як перехід до сталого соціального розвитку через взаємну відповідальність держави і людини.

Висновки до Розділу 2

Узагальнена характеристика становлення та розвитку соціальної держави в Україні дає підстави для таких висновків.

1. Уточнено, що період боротьби за державність України наприкінці 1917–1920 рр. визначається надзвичайною насиченістю в політичному та суспільному житті.

2. Встановлено, що соціальна політика національних урядів, які здійснювали управління на українських територіях в період національно-демократичної революції, мала свої особливості, відрізнялась обсягом охоплення реципієнтних груп та соціальних ризиків.

Створення Центральної Ради призвело до спроби впровадження нових соціальних перетворень в Україні. Наступне укладення Брестського миру, введення німецьких та австрійських військ в Україну й відновлення Гетьманату П.Скоропадського, призвели до їх придушення. Уряд відновленої пізніше Української Народної Республіки (Директорія), намагаючись будувати внутрішню політику на соціальному аспекті, не спромігся відтворити позитивного настрою на покращення життя народу. Наступна громадянська війна 1918-20 років призвела до другої Руїни, негативно позначилась на економічному та майновому становищі селян, робітників, на розвитку соціального законодавства.

Національні уряди вдавалися до спроб створення окремих законодавчих актів в сфері праці та соціального захисту, але ті носили непослідовний та фрагментарний характер. Це пояснюється двома причинами. По-перше, як основний напрям діяльності урядів виділяється розвиток національних відносин (особливо на світовій політичній арені), а соціально-економічним проблемам приділялась мінімальна увага. По-друге, не маючі адміністративних можливостей та чітко встановлених владних структур, особливо на місцях, вони не були спроможні проводити всебічну політику в сфері соціального забезпечення.

3. Деталізовано положення, щодо лідируючого становища радянської системи соціального захисту та соціального забезпечення на фоні загальносвітових тенденцій розвитку суспільства. Набули окремого уточнення положення щодо декларативності проголошених цілей соціальної політики в радянській Україні на тлі визначених високих темпів реалізації соціальної політики та побудови ефективних соціальних механізмів. Визначено, що стимули будівництва соціальної держави в радянській Україні

полягали в початкових ідеологічних установках, хоча, саме історичний досвід та власна ідеологія вплинули на формування національної моделі української соціальної держави.

4. Визначено, що в УРСР, як частині Радянського Союзу, вперше в світі була створена цілісна система державної соціальної політики та декларовані основні атрибути соціальної держави.

Обґрунтовано еволюційний шлях соціальної політики УРСР від політики соціального забезпечення, політики загального соціального захисту, соціальних гарантій до надання державою соціальних послуг.

5. Розвинуто уявлення про те, що розпад Радянського Союзу, спричинивши кардинальні зміни політичних, економічних та соціальних основ, став вихідною точкою нового етапу розвитку соціальної держави в Україні.

Обґрунтовано, що одним з основних соціальних конфліктів під час Перебудови стала невідповідність соціальної політики та економічних можливостей вимогам кардинального підвищення рівня життя. Загостренню конфлікту сприяло реальне зниження рівня життя населення наприкінці 1980-х рр., зниження соціальних орієнтирів, підвищення орієнтації населення на західні соціально-економічні та духовно-політичні стандарти життя.

6. Деталізовано положення щодо спадкоємності радянської системи соціальної допомоги, соціального захисту та забезпечення (з її перевагами та недоліками) в українському законодавстві перехідного періоду.

Уточнено положення щодо розвитку сучасної системи соціального захисту, пенсійного забезпечення та відзначається впровадження нових засад пенсійної реформи, соціального захисту, соціального забезпечення, системи охорони здоров'я, створення нових механізмів соціальної політики, розробку ряду широкомасштабних програм соціальної політики, покликаних реалізувати цілісну систему взаємопов'язаних заходів щодо забезпечення соціальних цілей.

РОЗДІЛ 3

НОРМАТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНИ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Реалізація концепції соціальної держави в конституційному законодавстві України

Соціальна держава – це багатоаспектне явище, що охоплює дуже широке коло суспільних відносин. Якщо для багатьох державах світу правові механізми, технології соціального захисту людей вже відпрацьовані та накопичено досвід практичної реалізації принципів соціальної держави, то для України, через певні політичні та національні особливості її розвитку, ця сфера залишається новою. Це пояснюється, насамперед, змінами соціально-економічної природи суспільства та зв'язків системи «держава – суспільство» та «держава – індивід».

Побудова соціальної держави стає одним з головних пріоритетів розвитку національної державності сучасної України. Активно здійснюються заходи щодо реформування національної моделі соціальної політики, що, в свою чергу, вимагає звернення до конституційних основ соціальної держави.

Норми про соціальну державу закріплені в конституціях багатьох країн світу. Кожна з них по-різному відображають ідею соціальної державності. В одних випадках ця ідея розкривається через загальні формулювання (Конституція Російської Федерації [121, с. 407]), в інших – через набір принципів (Конституція Ірландії [115, с. 814]) та завдань соціальної держави (Союзна конституція Швейцарської Конфедерації [116, с. 69], Конституція Італії [116, с. 93]). При цьому, по різному визначаючи ступінь пріоритетності соціальних зобов'язань, держави приймають на себе різний їх обсяг. Конституції ряду держав взагалі не містять положень ні про соціальні цілі, ні про соціально-економічні права, але це не заважає їм називатися «соціальними». В даний час всі розвинені країни світу, незалежно від

наявності або відсутності відповідних положень в їх Основних законах, в більшій чи меншій мірі *de facto* є соціальними державами.

Вже тривалий час соціальна держава є об'єктом дослідження зарубіжних вчених, але в українських дослідженнях цьому питанню не приділялось достатньо уваги аж до періоду Перебудови. Якщо питання щодо визначення України незалежною демократичною правовою державою не були дискусійними і знайшли своє відображення ще у змінах до ст. 68 Конституції 1978 року в лютому 1992 року [255], то перші рекомендації щодо визначення України соціальною державою, знайшовши відображення у Проекті нової Конституції України, затвердженій Постановою Верховної Ради України 1 липня 1992 року [301], віднайшли своє відтворення лише після прийняття нової Конституції незалежної України 28 червня 1996 року [103, с. 275; 123].

Відтак, статтею 1 Конституції 1996 року Україна визначила себе соціальною державою [123, ст. 1].

Проголошення соціального характеру держави передбачає її активну участь в житті суспільства та особистості в духовній, культурній, економічній сферах. Соціальна держава передбачає такий тип взаємодії держави з особистістю, при якому людина є об'єктом державної політики та її суб'єктом (активним учасником), тобто забезпечення соціального характеру держави неможливо шляхом прикладання зусиль лише з боку держави. Свій «внесок» у формування соціальної держави повинні внести суспільство і окрема людина.

Якщо порівнювати Конституцію України із зарубіжними конституціями в об'ємі вираження принципів соціальної держави, то можна відзначити, що при вирішенні цього питання спостерігаються загальносвітові тенденції конституційного розвитку. Положення про соціальну державу сформульовано в Конституції України лаконічно, з мінімумом декларативних програмних норм.

Соціальна держава нерозривно пов'язана із закріпленням на

конституційному рівні соціальних прав особистості, бо саме через реалізацію даних прав забезпечується певний рівень життя громадян, задоволення їх матеріальних та духовних потреб.

Згідно із Конституцією України, в нашій державі охороняється праця, відпочинок, здоров'я людей, житло, встановлений гарантований мінімальний розмір оплати праці, розвивається система соціального захисту, встановлюються державні пенсії, допомоги та інші гарантії соціального захисту, здійснюються заходи щодо забезпечення достатнього життєвого рівня. З цього випливає, що Україна конституційно проголошує один з основоположних принципів діяльності сучасної демократичної держави.

Як вже відзначалось, проголосивши себе «соціальною», держава реалізує свою соціальну орієнтацію, перш за все, через надання індивідам соціальних прав. Їх перелік, обсяг, гарантії, засоби і методи захисту є основним критерієм та показником ступеня «соціальності» держави.

Сучасний перелік соціальних прав, зафіксований в Конституції України, є результатом тривалого історичного становлення еталонів і стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства. Постійне розширення цих прав і свобод стає важливою закономірністю розвитку суспільства. Основний закон містить норми щодо захисту основних соціальних прав, до яких міжнародна практика відносить: право на працю (ст. 43 Конституції України); право на відпочинок (ст. 45 Конституції України); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 Конституції України); право на соціальний захист (ст. 46 Конституції України); право на житло (ст. 47 Конституції України); право на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції України); право (для працюючих) на страйк (ст. 44 Конституції України); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України) [123].

Здійснення соціальною державою своїх функцій направлено на забезпечення умов реалізації соціальних прав і свобод людини і громадянина, які діють не лише по відношенню до соціально незахищених громадян, а на

всіх членів суспільства. Соціальні права реалізуються через отримання від держави певних благ в сфері соціального забезпечення, охорони здоров'я, житлових відносин. Реалізація соціальних прав безпосередньо пов'язана з перерозподільною діяльністю держави. І якщо природа соціальної держави означає її обов'язок надавати соціальні послуги населенню, що конституційно закріплено в нашій країні, то це, насамперед, виражається в створенні сприятливих правових та організаційних можливостей, щоб громадяни своїми зусиллями досягали матеріального достатку для себе та для своєї родини.

Так, свобода праці та пов'язані з нею права, закріплені в статті 43 Конституції України та конкретизуються і розвиваються в Кодексі законів про працю [109]. Проголошення праці вільною, визначає право працювати або не працювати, самостійно обирати рід трудової діяльності або професії, заборону примусової праці. При цьому, створюючи умови для повного здійснення громадянами права на працю, держава не має обов'язку працевлаштовувати всіх бажаючих. Найважливішим правом працівника при цьому є винагорода за працю, яка не може бути меншою щомісячної мінімальної допустимої винагороди.

Стаття 95 Кодексу законів про працю та стаття 3 Закону України «Про оплату праці» визначають мінімальну заробітну плату як державну соціальну гарантію, яка не може бути менша прожиткового мінімуму [109; 284], який відповідно до статті 1 Закону України від 15 липня 1999 року № 966-XIV «Про прожитковий мінімум» означає вартісну величину достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [302, ст. 1], що розраховуються на душу населення і для чотирьох соціально-демографічних груп: працездатних, пенсіонерів, дітей віком до 6-ти років та дітей віком від 6 до 18 років. Отже, це мінімально допустима межа

біологічного існування або фізіологічний мінімум життя людини. Питання щодо адекватності розміру прожиткового мінімуму та споживчого кошика (від якого і розраховується перший показник [272]) на сьогодні є досить гострим для українського народу та «болючим» для українського бюджету, тому його вирішення відкладається з року в рік. Тобто, державою гарантується соціальне право на працю та її оплату не нижче певного рівня, але цей мінімальний рівень фактично не відображає мінімально допустиму межу біологічного та фізіологічного існування людини.

Найважливішими трудовими соціальними правами людини, закріпленими в Конституції, є також право для працюючих на страйк (для захисту своїх економічних і соціальних інтересів) (стаття 44 Конституції України) та право на відпочинок (стаття 45 Конституції України). Закріплення у Конституції України права на страйк є відтворенням положень ст. 6 Європейської соціальної хартії [69, ст. 6] та ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [162, ст. 8]. При істотному загостренні ситуації в царині праці, страйк стає крайньою формою вирішення колективних трудових спорів. При цьому, законодавець встановлює гарантії при проведенні страйків і для працівників, і для роботодавців.

Право на відпочинок є одним з основоположних прав людини і громадянина та гарантоване як міжнародними правовими актами, так і національними. Так, стаття 24 Загальної декларації прав людини проголошує: «Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку» [72, ст. 24]. Крім цього, право на відпочинок передбачено п. d статті 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [162, ст. 7] та Європейською соціальною хартією (переглянутою) [69]. Ці положення більш широко було розвинуто в статті 45 Конституції та в трудовому законодавстві України. Конституцією визначено, що право на відпочинок забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і

виробництв та скороченої тривалості роботи у нічний час [123]. Більш детально питання щодо часу відпочинку регламентовано КЗпП та іншими нормативно-правовими актами в галузі трудового законодавства.

Наступним соціальним правом, закріпленим в тексті Конституції, є право на соціальний захист, до якого Основний закон включає право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Соціальний захист є конституційною гарантією надання державою допомоги в грошовій (пенсії, соціальні виплати допомоги) і натуральній формі (заклади для догляду за непрацездатними).

Правовою основою цього конституційного права є загальнообов'язкове соціальне страхування. На сучасному етапі, в Україні існують такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування: від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; на випадок безробіття; у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; пенсійне страхування; медичне страхування та інші види страхування, передбачені законами України [221, ст. 4]. Через таку систему загальнообов'язкового соціального страхування державою передбачено надання соціального захисту населення.

Зміст права на соціальний захист має комплексний характер, оскільки його утворюють кілька прав. По перше, це право на пенсійне забезпечення, яке є основою підтримання матеріального забезпечення та задоволення базових життєвих потреб особам пенсійного віку. По друге, це право на соціальне забезпечення, частиною якого є право на отримання соціальних допомог, призначення яких полягає в компенсації втраченого заробітку у зв'язку з вагітністю, материнством, втратою працездатності, безробіттям та іншими соціальними ризиками.

В цілому, Конституція України і чинне законодавство закріплюють право громадян на соціальний захист від усіх відомих світовій практиці видів

соціального ризику, тобто ризику втрати (неодержання) заробітку або його недостатності з об'єктивних причин [280].

Важливо відзначити, що сучасна українська соціальна держава орієнтує законодавство і практику на всебічний розвиток недержавних форм соціального забезпечення, заохочує добровільне соціальне страхування, створення додаткових форм соціального забезпечення і добродійність. Це дійсно дуже перспективний напрямок щодо забезпечення соціальних прав громадян, який сприяє створенню багаторівневої системи соціального захисту, що включає в себе виплати від держави, від підприємств та організацій, в порядку особистого страхування та з інших приватних джерел. Однак, на сучасному етапі, частка недержавних форм соціального забезпечення громадян залишається незначною.

Відповідно до частини 1 статті 47 Конституції України кожен має право на житло. Визнання цього права не зобов'язує державу надавати житлові приміщення всім бажаючим, держава лише створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду [123, ст. 47].

В сучасних умовах, кожний, хто потребує поліпшення житлових умов, здійснюють це право, в основному самостійно. Надання житла гарантується тільки громадянам, які потребують соціального захисту (малозабезпеченим та окремим категоріям громадян), або на безоплатній основі, або за доступну плату. І хоча більшість населення України підпадають під дію конституційної гарантії [344], по суті, реалізованість цього права залежить від наявних у держави фінансово-економічних та інших можливостей. Зрозуміло, що у держави ніколи не було (і не буде) коштів, необхідних для задоволення потреб усього населення в житлі, саме тому, законодавець визначає коло осіб, які мають право розраховувати на державну допомогу. Житлова проблема була і залишається однією з найбільш актуальних.

Наступною соціальною нормою, закріпленою в Конституції є право особи на достатній життєвий рівень для себе і членів своєї родини, що

включає достатнє харчування, одяг і житло (ст. 48 Конституції України). Саме створення умов, що забезпечують гідне життя людини, є політикою соціальної держави. Дана норма частково відповідає нормам статті 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, в якому проголошено не лише визнання для кожного індивіда права на достатній життєвий рівень, а й на неухильне поліпшення умов життя [162, ст. 11]. Хоча конституційно держава закріплює це право, в даний час існують певні труднощі в реалізації цих зобов'язань, пов'язані з національними соціально-економічними та соціально-політичними проблемами. Але дану норму треба сприймати як мету на шляху до розвитку національної моделі соціальної держави, певне спонукання до дій.

Одним з найважливіших соціальних прав людини є право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. При цьому, встановлена ст. 49 конституційна норма передбачає створення умов, необхідних для її здійснення та забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм [123, ст. 49]. Проведені в грудні 2015 року Парламентські слухання на тему «Про реформу охорони здоров'я в Україні» встановили, що у відповідності зі Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 [310], реформу охорони здоров'я визначено одним із пріоритетних напрямів державної політики, метою якої є кардинальне та комплексне реформування цієї сфери, спрямоване на створення системи охорони здоров'я, орієнтованої на пацієнта, спроможної забезпечити медичне обслуговування всіх громадян України на рівні розвинутих європейських держав [304]. Але досягнення цієї мети головним чином залежать від самої держави: загальноприйняті в правовій і соціальній державі стандарти та цінності зобов'язують публічну владу належним чином охороняти здоров'я людей та прагнути до максимального соціального ефекту в цій галузі.

Крім цього, необхідно відмітити, що незважаючи на конституційно деклароване право людини на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, реальне забезпечення цих прав в країні знаходиться на дуже низькому рівні і являє собою одну з найскладніших та найгостріших соціальних проблем. Реалізація конституційного права громадян на охорону здоров'я ускладнена відсутністю спеціальних законів про права пацієнтів і про державні гарантії медичної допомоги.

До прав на охорону здоров'я можна віднести, встановлене ст. 50 Конституції України право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Дана норма дублюється Цивільним кодексом України [388, ст. 293], Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [291, ст. 9] та іншими нормативно-правовими актами в галузі екологічного законодавства, законодавства про охорону праці та законодавства про стандартизацію та сертифікацію. Паралельно, діючим законодавством України передбачено низку способів захисту права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля. При цьому, важко не погодитись з думкою провідного юрисконсульта відділу нормотворчої діяльності Юридичного департаменту Міністерства охорони навколишнього природного середовища України М.Г.Герасько, який відзначає, що для поліпшення ситуації та вдосконалення процедури захисту прав, закріплених Конституцією України, треба вдосконалювати шляхи захисту на практиці, виховувати в суспільстві любов до природи та екологічну мораль з дитинства [37, с. 112].

Важливо підкреслити, що всі права і свободи людини і громадянина, в тому числі і соціальні права, закріплені в Конституції України, гарантуються державою (стаття 22 Конституції України).

Розглянувши зміст соціальних прав людини і громадянина, визначених Конституцією України, не важко зрозуміти, що основна проблема, пов'язана з соціальними правами людини, це проблема їх реалізації та реального забезпечення.

Потреби розвитку соціальної держави обумовлюють суттєве реформування соціального законодавства. Реалізація концепції соціальної держави вимагає якісно іншого рівня нормативного правового регулювання, через те, що дана сфера носить комплексний, інтеграційний характер і має області суміжного регулювання з багатьма галузями права.

Необхідно відзначити, що прийняття в 1996 році Конституції, яка проголосила Україну соціальною державою, стало важливим етапом вдосконалення законодавства в галузі соціальної політики. У зв'язку з цим концепція сучасної соціальної держави перейшла з категорії теоретичних розробок в площину практичної реалізації. Закріплення в статті 1 Конституції України норми про соціальну державу є закономірним і прогресивним етапом розвитку української державності, обумовленим об'єктивними суспільними потребами. Хоча, на жаль, конституційне визначення соціального характеру української державності в значній мірі розглядається в якості мети державного розвитку, існуючи *de jure* і залишаючись не реалізованою в деяких її аспектах.

Специфіка регулювання Конституцією України основ соціальної державності полягає також в тому, що багато конституційних норм не є нормами прямої дії. Іноді їх визначають як норми-принципи та норми-зобов'язання, які виступають в якості політико-правових орієнтирів в загальній системі регулювання соціальних відносин.

При цьому, включення до конституційного тексту соціальних цілей, хоча і не вирішує проблем добробуту суспільства, але збільшує ефективність соціальної політики держави. Наявність в Конституції положень про соціальний характер держави автоматично не призводить до реалізації цієї характеристики на практиці, а є програмно-декларативним положенням, яке визначаючи перспективи розвитку суспільства, відіграє певну виховну роль.

Виходячи з аналізу Конституції України можна впевнено сказати, що основні соціальні права людини і громадянина (як основа соціальної держави), сформульовані і закріплені в міжнародних документах, досить

повно відображені і зафіксовані в Конституції України, в інших нормативно-правових актах і відповідають світовим стандартам.

Процес формування соціальної держави має спиратися на розроблену вченими і практиками теоретичну базу. А конституційно-правова природа соціальної держави розкривається саме в загальному характері турботи про людину. Соціальною може бути визнано державу, яка дбає не тільки про окремі категорії громадян, а про все населення в цілому, забезпечуючи кожній людині умови гідного життя і створюючи рівні умови для розвитку морального, фізичного та інтелектуального потенціалу особистості. При цьому, в основі соціальної держави повинні перебувати ідеї соціального партнерства, співпраці різних верств суспільства з метою прогресу країни на основі принципів, встановлених Конституцією.

3.2. Юридичні гарантії соціальної держави за українським законодавством

Провідна роль у вирішенні соціальних проблем, безумовно, належить державі. Тільки держава своїми активними діями визначає відповідні точки розвитку соціальної сфери, розставляє акценти і задає напрямок реформування будь-яких правовідносин у даній сфері. Держава здійснює управління соціальною сферою, забезпечує і гарантує соціальні права громадян, здійснює нормотворчу діяльність, регулює соціальні відносини, тобто межі діяльності держави в соціальній сфері практично не обмежені.

Як вже відзначалось, проголосивши себе «соціальною», українська держава реалізує свою соціальну орієнтацію, перш за все, через надання індивідам соціальних прав, перелік яких, обсяг та гарантії (включаючи засоби і методи захисту) є основним критерієм та показником ступеня «соціальності» держави.

Але, необхідно відзначити, що соціальна держава не тільки покликана, але й зобов'язана забезпечувати соціальні гарантії. І якщо конституційне

закріплення соціальних прав та свобод є важливим кроком для розбудови соціальної держави, то найважливіша конституційно-правова проблема в сучасних умовах – гарантованість цих соціальних прав. Проте, для реалізації гарантій потрібен відповідний механізм, адже, як визначають науковці, забезпечення, гарантування та реалізація прав людини є однією з найважливіших ознак правової держави [2, с. 401]. А можливість безперешкодної реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина – є справжньою цінністю сучасної демократичної правової соціальної держави.

Відмова від тоталітарної ідеології та відповідних їй форм і методів здійснення соціальної політики, не призвів до тріумфу демократії, правової і соціальної держави. Більш того, реформи та економічна криза 1990-х років викликали значне падіння економіки, зростання безробіття та зубожіння населення. І саме в цей період досить важливим стало питання не лише визнання та закріплення соціальних прав та стандартів, а в першу чергу – гарантування їх державою. Тобто, важливе місце в правозабезпечуючому механізмі держави займають саме юридичні гарантії. Вони [гарантії] покликані не лише створювати можливості для становлення, розвитку і функціонування держави (в тому числі й соціальної), а й формувати умови для її подальшого вдосконалення та вирішення завдань, що стоять перед нею, тобто, юридичні гарантії виступають умовою переходу від задекларованої соціальної держави до реальної.

Юридичні гарантії необхідно розглядати як умови, необхідні для забезпечення гідного життя індивіда та вільного розвитку його особистості. Основним, базовим джерелом і гарантом прав громадян є Конституція України, яка чітко конкретизує, що гарантії прав та свобод людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави [123, ст. 3]. Конституційний обов'язок держави дотримуватися і захищати права і свободи людини і громадянина полягає у створенні умов реалізації та механізму їх захисту. Саме з цією метою законодавством України

передбачено широкий набір гарантій прав і свобод та відповідних юридичних процедур.

Конституційно визнані соціальні права (право на працю і відпочинок, право на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я та медичну допомогу, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля) містять в собі певну соціальну програму та вимагають від держави не лише визнання, дотримання та захисту, а й позитивної діяльності реалізації цієї програми, основні напрями якої відображені в конституційному вираженні української держави як соціальної.

Законодавець визначає державні соціальні гарантії як встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму [258, ст.1].

В Україні створені і функціонують юридичні гарантії як умови, засоби і механізми соціальної державності, реалізація і ефективність яких, в свою чергу, залежить від багатьох факторів. Вони реалізуються в різних напрямках та сферах життя.

Правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією України та законами України основних соціальних гарантій, визначає Закон України від 5 жовтня 2000 року «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». Законом встановлено сфери застосування державних соціальних стандартів і нормативів та гарантії їх забезпечення; зафіксовано основні державні соціальні гарантії, порядок їх визначення та затвердження, та основні засади фінансового забезпечення надання державних соціальних гарантій [258].

Юридичні гарантії в сфері трудових та пов'язаних з ними відносин виражаються через систему соціальних прав. Визначаючи працю як основоположну характеристику для реалізації людиною таких життєво

важливих прав, як право на харчування, одяг, житло, фізичний і духовний розвиток, соціальна держава не повинна відсторонюватись від надання конституційних гарантій у цій сфері. Оскільки Конституція України гарантує належні та безпечні умови праці, винагороду за працю не нижче встановленого законом мінімального розміру оплати праці, то конкретизація цих положень віднайшла своє закріплення в Кодексі законів про працю України та і в інших нормативно-правових актах.

Так, статтею 5¹ Кодексу законів про працю встановлюється, що держава гарантує працевдатним громадянам, які постійно проживають на території України, вільний вибір виду діяльності, правовий захист від необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, та встановлює певні гарантії щодо зайнятості населення [109, ст. 5¹]. Але, варто погодитись з науковцями, що визначена стаття носить надто загальний характер [352, с. 36].

Важливим моментом, що розкриває соціальну сутність держави, є надання юридичних гарантій, що стосуються справедливої винагороди за працю. Кодекс законів про працю та трудове законодавство України визначають основні державні гарантії в сфері оплати праці працівників, до яких входить визначення мінімального розміру заробітної плати (ст. 95 КЗпП, ст. 3 Закону України «Про оплату праці»), заходи, що забезпечують підвищення рівня реального змісту заробітної плати (індексація) (ст. 95 КЗпП, Закон України «Про індексацію грошових доходів населення»[277]); обмеження переліку підстав і розмірів утримання із заробітної плати (ст.ст. 127-128 КЗпП); забезпечення збереження заробітної плати у разі переведення працівника на іншу постійну нижчеоплачувальну роботу та в разі переміщення (ст. 114 КЗпП); строки виплати заробітної плати (ст. 115 КЗпП, Закон України «Про оплату праці»); державний нагляд і контроль за повною і своєчасною виплатою заробітної плати та реалізацією державних гарантій з оплати праці; відповідальність роботодавців за порушення вимог,

встановлених Кодексом законів про працю, законами та іншими нормативно-правовими актами, колективними договорами, угодами тощо.

Юридичні гарантії соціальної держави знайшли своє закріплення в Законі України від 23 березня 1995 року «Про оплату праці», який визначив економічні, правові та організаційні засади оплати праці працівників та встановив гарантії щодо винагороди за працю [284].

Відповідно до Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, декларацій і конвенцій Міжнародної організації праці, пріоритет збереження життя та здоров'я працівників по відношенню до будь-яких інших результатів трудової діяльності є загальнолюдським принципом. Саме тому, однією з основних гарантій соціальної держави є забезпечення необхідних умов і охорони праці, яка включає систему правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних, лікувально-профілактичних, реабілітаційних та інших заходів. Але це є найважливішим напрямком діяльності не лише органів державної влади, а й роботодавців.

Прийнятий 14 жовтня 1992 року Закон України «Про охорону праці» визначив основні положення щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності, на належні, безпечні і здорові умови праці [292]. Закон істотно підвищив юридичні гарантії захищеності працівника в процесі праці, розширив його права і відповідно обов'язки роботодавця. Гарантією виконання зобов'язань в цій сфері є не лише нормативне закріплення державного управління охороною праці, а й державний нагляд і контроль за дотриманням вимог охорони праці. Система державного управління охороною праці є однією з основних гарантій, передбачених державною політикою в галузі охорони праці [292, ст. 4].

Юридичні гарантії соціальної держави знайшли своє закріплення і в Законі України від 23 вересня 1999 року «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», який визначив гарантії працюючих громадян щодо

їх соціального захисту у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, вагітністю та пологами, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, охорони життя та здоров'я та дозволив захистити інтереси осіб, які постраждали на виробництві[267].

До числа гарантій законодавець відносить і розумну тривалість робочого часу та відпочинок. Ці норми закріплюються в Кодексі законів про працю та іншими нормативно-правовими актами. Так, ст. 50 КЗпП закріплено вимогу, що нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Ця норма може бути зменшена при укладанні колективного договору або для окремих категорій працівників, для яких законом передбачено скорочений робочий час або неповний робочий тиждень. Підтвердженням того, що дана гарантія реалізовується на практиці є те що, законом передбачене положення про оплату скороченого робочого часу в розмірі повної тарифної ставки для окремих категорій працівників (працівників віком до 18 років, працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, окремої категорії працівників (педагогічний працівник, лікар тощо), інвалідів I і II групи та інших) [109, ст. 51], та збереження за ними права на повну тривалість відпустки ([109, ст. 75; 252, ст. 6]).

Крім цього, законодавством гарантується час відпочинку в формі перерв для відпочинку і харчування (ст. 66 КЗпП), одного або двох вихідних днів (ст. 67 КЗпП) (причому, тривалість щотижневого безперервного відпочинку повинна бути не менше 42 годин (ст. 70 КЗпП)), та щорічної відпустки (тривалість якої не може бути меншою за 24 календарні дні (ст.ст. 75, 75 КЗпП, ст.ст. 4, 6 Закону України «Про відпустки»))

Всі перераховані юридичні гарантії в сфері трудових та пов'язаних з ними відносин, мають на меті збереження за працівниками робочого місця та відповідної заробітної плати, що, в свою чергу, є необхідною умовою гідного існування індивіда.

Однією з основних ознак соціальної держави є забезпечення державою права на соціальний захист. При цьому, соціальний захист має дві сторони: з однієї – кожен має право на допомогу та підтримку з боку держави, якщо в силу об'єктивних обставин він самостійно не в силах себе забезпечити; з іншої – держава повинна гарантувати надання достатніх коштів для гідного існування особам, які з об'єктивних причин позбавлені здатності працювати або отримувати доходи, а також допомоги родині у зв'язку з народженням та вихованням дітей.

Юридичним гарантіями в сфері соціального захисту в Україні не лише законодавче закріплення цього права, а й законодавче закріплення джерел фінансування різноманітних видів соціального забезпечення, та, найголовнішим є те, що держава повинна створити гарантії безперебійного функціонування сфери соціального захисту. І реалізація даного напрямку знаходить своє відображення у відповідній діяльності держави по формуванню систем державного пенсійного забезпечення, соціальної допомоги (у вигляді системи допомог і компенсацій), соціального обслуговування громадян, які потребують соціальної підтримки (осіб похилого віку, інвалідів, сімей з дітьми, безробітних тощо).

Юридичні гарантії пенсійного забезпечення закріплені в Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [221] та в законах України «Про пенсійне забезпечення» [293], «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [266], «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [294], «Про недержавне пенсійне забезпечення» [283], «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» [296] та ін.

Основою сучасної пенсійної системи став прийнятий 9 липня 2003 року Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», яким введена трирівнева система пенсійного забезпечення. Закон визначив принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення,

перерахунку і виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду, а також на підставі його норм здійснюється регулювання порядку формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам [266]. Одночасно, законом України від 9 липня 2003 року «Про недержавне пенсійне забезпечення», було закладено законодавчу базу й для недержавного пенсійного страхування [283].

Юридичні гарантії соціального забезпечення закріплені в Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [221], Кодексі законів про працю [109], Сімейному кодексі України [330], в законах України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [267], «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [307], «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [308], «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [305], «Про охорону дитинства» [289], «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [264], «Про соціальний захист дітей війни» [314], «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» [259], «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» [261], «Про Національну поліцію» [282], «Про житлово-комунальні послуги» [263] та в інших нормативно-правових актах, виданих Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством соціальної політики України та відомствами.

На сьогодні, в Україні склалася досить розвинена система так званих «соціальних» допомог та компенсаційних виплат, яка охоплює осіб, які потребують державної підтримки, та не можуть самотійно подолати економічні труднощі. Такі соціальні допомоги, як і пенсії, є грошовою формою забезпечення, та надаються громадянам у встановлених законом

випадках у якості одного з видів соціального забезпечення, допомоги та підтримки. Підстави для забезпечення громадян відповідними допомогоюми передбачені як Конституцією України, так і іншими нормативно-правовими актами. Крім цього, за останній рік, Верховною радою України ратифіковано Конвенцію Міжнародної організації праці про основні цілі та норми соціальної політики № 117 (Ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про основні цілі та норми соціальної політики № 117» від 16 вересня 2015 року № 692-VIII) [288] та Конвенцію Міжнародної організації праці про мінімальні норми соціального забезпечення № 102 (Ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про мінімальні норми соціального забезпечення № 102» від 16 березня 2016 року № 1024-VIII) [280], які підтвердили гарантії держави в соціальній сфері.

До числа гарантій держава відносить захист від безробіття, який реалізується як через гарантій, встановлені трудовим законодавством (в нормах про працевлаштування (ст.ст. 22, 26-29 КЗпП); про зміну умов трудового договору з ініціативи однієї зі сторін договору (ст.ст. 31-35, 46 КЗпП); в нормах, що регулюють звільнення працівників з ініціативи власника або уповноваженого органу (ст.ст. 40, 41, 43 КЗпП)), так і законодавством в сфері соціального захисту (Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» визначено правові, фінансові та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, коло суб'єктів, які підлягають страхуванню на випадок безробіття [286]; Законом України «Про зайнятість населення» визначено засади реалізації державної політики у сфері зайнятості населення, гарантії у сфері зайнятості населення [270]; Постановою Правління Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття від 04.12.2015 року № 77 встановлено мінімальний розмір допомоги по безробіттю [279] тощо).

Однією з найважливіших конституційних цілей розвитку держави і однією з основних ознак соціальної держави є забезпечення державою достатнього життєвого рівня для населення. Саме соціальна спрямованість держави, підтримка громадян у важких життєвих ситуаціях, створення в суспільстві клімату взаємної підтримки, сприяє вільному розвитку особистості.

Певні параметри поняття «достатнього життєвого рівня» визначає Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [162, ст. 11] та Загальна декларація прав людини, яка закріплює положення щодо справедливої і задовільної винагороди за працю, яка б забезпечувала гідне існування людини та її родини [72, ст. 23]. Нажаль, законодавством України передбачено лише гарантування мінімальної заробітної плати, яка виступає одним з елементів державної політики, спрямованої на боротьбу з бідністю і на забезпечення задоволення потреб працівників та їх родин.

Як вже зазначалось, Стаття 95 Кодексу законів про працю та стаття 3 Закону України «Про оплату праці» визначають мінімальну заробітну плату як державну соціальну гарантію, яка не може бути менша прожиткового мінімуму [109, ст. 95; 284, ст. 3], який відповідно до статті 1 Закону України від 15 липня 1999 року № 966-XIV «Про прожитковий мінімум» означає вартісну величину достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [302, ст. 1]. Тобто, держава зобов'язана забезпечити кожному громадянину мінімальний стандарт гідного життя. Але, встановлюючи гарантії щодо мінімального рівня оплати праці та норми щодо прожиткового мінімуму, держава не встановила гарантій щодо достатності цього мінімуму, який фактично не відображає мінімально допустиму межу біологічного та фізіологічного існування людини. Тобто, той мінімальний розмір оплати праці та прожиткового мінімуму, який

гарантується державою, не дозволяє бути вільним від злиднів. Встановлений рівень мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму (для працездатної особи) в 1450 гривень (з 1 травня 2016 року [257]), не здатні виконати роль соціальної гарантії.

Частиною забезпечення державою достатнього життєвого рівня є визначене Конституцією України права на житло. Гарантія права на житло реалізується через розгалужене житлове законодавство, перш за все через Житловий кодекс Української РСР, а також через комплексні закони про національну поліцію, про права військовослужбовців, про державну службу та державних службовців, про реабілітованих, про пільги ліквідаторам чорнобильської катастрофи тощо.

В Україні гарантується охорона здоров'я. Людина, її життя і здоров'я визнається в країні найвищою соціальною цінністю [123, ст. 3]. Саме на основі цього, визначаються, формуються і оцінюються всі інші цінності та блага в сучасному суспільстві та в державі (особливо, в соціальній). Соціальна держава бере на себе зобов'язання здійснювати цілий комплекс заходів, спрямованих на усунення причин погіршення здоров'я та на створення умов для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування [123, ст. 49].

В Україні юридичні гарантії охорони здоров'я містяться в Основах законодавства України про охорону здоров'я [222], Законах України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» [265], «Про охорону навколишнього природного середовища» [291], «Про екстрену медичну допомогу» [262], «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [303], Указі президента України «Про Концепцію розвитку охорони здоров'я населення» [278] та інших актів законодавства, що регулюють суспільні відносини у сфері охорони здоров'я. В лютому 2016 року робочою групою з питань реформи фінансування охорони здоров'я при МОЗ України підготовлено нову Концепцію реформи фінансування системи охорони здоров'я України, яка розроблена з урахуванням відповідних положень Стратегії сталого

розвитку «Україна-2020» [310] на 2016-2020 роки і передбачає чіткі зрозумілі гарантії держави щодо медичної допомоги, кращий фінансовий захист для громадян у випадку хвороби, ефективний та справедливий розподіл публічних ресурсів та скорочення неформальних платежів. На сьогодні, Міністерство охорони здоров'я України пропонує дану Концепцію для громадського обговорення.

Важливою гарантією охорони здоров'я є закріплення в законодавстві імперативних норм, відповідно до яких посадові особи і громадяни, що перешкоджають здійсненню екологічних прав і обов'язків, повинні притягуватися до відповідальності [291].

Необхідно відзначити, що для здійснення соціальної діяльності держави мало законодавчого закріплення статусу соціальної, а необхідний надійний державний механізм, за допомогою якого можливо реально здійснювати закріплені в законодавстві гарантії соціальної держави. Такою специфічною юридичною гарантією соціальної держави є судовий захист. Одним з інститутів, метою якого є гарантування та охорона прав громадян є суд, правове становище, функції та порядок діяльності якого створюють юридичну гарантію соціальної держави.

Судовий захист завжди спрямований на стабілізацію соціальних відносин шляхом відновлення порушеного права та є способом вирішення правових конфліктів. Юридичні гарантії судового захисту закріплені в Конституції України [123, ст.ст. 8, 55-64]. Відповідно до норм ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі [123, ст. 124]. Крім цього, важливе значення у ефективному здійсненні правосуддя відіграє незалежність та самодостатність суддів.

Право громадян на судовий захист є одним з найбільш ефективних конституційно закріплених прав і юридичних гарантій, а також заходів

захисту та відновлення порушених прав і свобод в механізмі державного гарантування.

Отже, одним із критеріїв соціальної держави є соціальні права. І саме їх наявність в національному законодавстві свідчить про цілі і завдання соціальної держави. Але, для досягнення основної мети соціальної держави не достатньо просто закріпити соціальні права на законодавчому рівні, а, насамперед, необхідно створити умови для їх реалізації. Саме такою умовою виступають юридичні гарантії.

Саме юридичні гарантії втілюють ідею узгодженої дії держави і права. У контексті взаємної підтримки і узгодженості різних частин і аспектів всього державно-правового комплексу, спеціальні форми і конструкції юридичних гарантій можуть реально здійснити свою захисну роль. Юридичні гарантії в сфері трудових та пов'язаних з ними відносин, забезпечення гідного рівня життя, забезпечення житлом, охорони здоров'я та соціального захисту повинні сприяти ефективному розвитку української соціальної держави.

Висновки до Розділу 3

Узагальнений аналіз основних нормативних характеристик України як соціальної держави та механізмів її реалізації в українському суспільстві дає підстави для таких висновків.

1. Доведено, що конституційне визнання України соціальною державою є закономірним, прогресивним етапом розвитку української державності, та стало важливим етапом вдосконалення законодавства в галузі соціальної політики.

Установлено, що соціальна держава нерозривно пов'язана із закріпленням на конституційному рівні соціальних прав особистості, бо саме через реалізацію даних прав забезпечується певний рівень життя громадян, задоволення їх матеріальних та духовних потреб. Конституційно-правова

природа соціальної держави розкривається в загальному характері турботи про людину.

2. Визначено, що проголошення соціального характеру держави, передбачає її активну участь в житті суспільства та індивіда в духовній, культурній, економічній сферах. Взаємодія держави та особистості здійснюється в такій площині, де людина виступає об'єктом і суб'єктом (активним учасником) державної політики. Визначено, що «внесок» у формування соціальної держави повинні внести і суспільство, і окрема людина.

3. Визначається, що включення до конституційного тексту соціальних цілей, не вирішує проблем добробуту суспільства, але збільшує ефективність соціальної політики держави. Наявність в Основному законі положень щодо соціального характеру держави автоматично не призводить до реалізації цієї характеристики на практиці, а є програмно-декларативним положенням, яке визначаючи перспективи розвитку суспільства, відіграє певну виховну роль.

Конкретизовано положення щодо потенціалу Української держави на шляху подальших перетворень, відповідно до цілей та завдань, проголошених Конституцією України.

4. Уточнено уявлення про те, що проголошення України соціальною державою не означає закріплення принципу державного патерналізму, тобто держава не скасовує особисту відповідальність особи за власне матеріальне благополуччя за умови, що вона [особа] своєю працею (чи іншим законним способом) має змогу забезпечити матеріальний добробут для себе та своєї родини.

Визначено, що для забезпечення реальності, можливості виконання соціальних прав, необхідний злагоджений механізм їх гарантування. При чому, гарантовані можуть бути лише реальні норми. Тобто, способи і засоби, які забезпечують реалізацію правових норм, повинні бути націлені на реальність, а не на певний ідеальний, утопічний образ, та лише такий баланс

в механізмі гарантування призведе до повного втілення соціальних норм в дійсності.

5. Деталізовано положення щодо визнання забезпечення соціальних гарантій, відображених та закріплених в нормах права, одним із основних завдань соціальної держави в сфері гарантування соціальної рівності і справедливості. Обґрунтовано, що юридичні гарантії виступають умовою для реалізації соціальних прав.

Установлено, що у контексті взаємної підтримки і узгодженості різних частин та аспектів всього державно-правового комплексу, спеціальні форми, конструкції юридичних гарантій можуть реально здійснити свою захисну роль. Юридичні гарантії в сфері трудових та пов'язаних з ними відносин, забезпечення гідного рівня життя, забезпечення житлом, охорони здоров'я, соціального захисту, повинні сприяти ефективному розвитку української соціальної держави.

6. Визначено, що соціальна держава, в силу проголошених в законодавстві принципів, зобов'язана максимально докладати зусиль для стабілізації ситуації в країні. Інструментом для цього покликані служити юридичні гарантії, як засоби і способи, за допомогою яких держава має створити умови для забезпечення гідного життя, вільного розвитку людини і особистості.

Уточнено, що ефективність юридичних гарантій залежить від зрілості громадянського суспільства, розвиненості державних інститутів, якості роботи державних органів, посадових осіб, високого рівня правової культури населення та всіх ланок державного апарату.

ВИСНОВКИ

В ході дисертаційного дослідження здійснено теоретичне узагальнення теоретико-методологічних основ соціальної держави, її становлення, розвитку в Україні та нормативних характеристик України як соціальної держави. У роботі вперше ґрунтовно досліджено вітчизняні традиції системи підтримки та благодійності, історико-правові умови формування соціальних ідей, проаналізовано становлення та розвиток соціальної держави в Україні, на підставі чого визначено та обґрунтовано етапи формування соціальної держави в Україні. Проаналізовано особливості реалізації концепції соціальної держави в конституційному законодавстві України та проведено аналіз юридичних гарантії соціальної держави за українським законодавством.

Проведення дослідження теоретичних та історико-правових аспектів розвитку соціальної держави в Україні дає підстави зробити наступні висновки:

1. Обґрунтовано, що вітчизняні традиції системи підтримки та благодійності як основи формування соціальних ідей, пройшли шлях від фрагментарних актів соціальної підтримки населення зі сторони громади чи княжої благодійності (що поєднувала в собі елементи випадковості й нерозбірливості), церковно-монастирської підтримки, з подальшою активізацією участі держави у сфері соціальної допомоги, збільшенням контролю уряду за системою піклування, систематизацією державної підтримки незахищених верств населення та закладенням основ соціально-орієнтованого законодавства, до постійного, цілеспрямованого здійснення державної соціальної політики.

Доведено, що тенденції допомоги на окремих українських територіях різнилися. Визначено, що Велике князівство Литовське задля досягнення власних економічних цілей вирішувало мінімальні соціальні питання селян, а в той же час політика Польської Корони, в подальшому Речі Посполитої, призводила до гноблення українського селянства та максимального його зубожіння. Не змінилась ситуація під час перебування західноукраїнських

земель під владою Австрійської монархії, яка проводила колоніальну політику на українських землях. Наприкінці XIX ст. основне місце в процесах підтримки на західноукраїнських землях відіграла церква та органи місцевого самоврядування.

Визначено, що зміни соціально-економічної природи суспільства та зв'язків системи «держава – суспільство – особистість», спричинивши зменшення питомої ваги елементів благодійності в соціальній підтримці, призвели до появи ідей соціальної держави.

2. Встановлено, що незважаючи на спільність цивілізаційного шляху з іншими країнами, Україна має свій історичний досвід становлення соціальної державності, свою політичну історію і шлях економічного розвитку, які визначають особливості її соціальної політики.

Уточнено, що період боротьби за державність України наприкінці 1917–1920 рр. визначається надзвичайною насиченістю в політичному та суспільному житті. Встановлено, що соціальна політика національних урядів, які здійснювали управління на українських територіях в період національно-демократичної революції, мала свої особливості, відрізнялась обсягом охоплення реципієнтних груп та соціальних ризиків.

Створення Центральної Ради призвело до спроби впровадження нових соціальних перетворень в Україні. Наступне укладення Брестського миру, введення німецьких та австрійських військ в Україну й відновлення Гетьманату П.Скоропадського, призвели до їх придушення. Уряд відновленої пізніше Української Народної Республіки (Директорія), намагаючись будувати внутрішню політику на соціальному аспекті, не спромігся відтворити позитивного настрою на покращення життя народу. Наступна громадянська війна 1918-20 років призвела до другої Руїни, негативно позначилась на економічному та майновому становищі селян, робітників, на розвитку соціального законодавства.

Національні уряди вдавалися до спроб створення окремих законодавчих актів в сфері праці та соціального захисту, але ті носили непослідовний та

фрагментарний характер. Це пояснюється двома причинами. По-перше, як основний напрям діяльності урядів виділяється розвиток національних відносин (особливо на світовій політичній арені), а соціально-економічним проблемам приділялась мінімальна увага. По-друге, не маючи адміністративних можливостей та чітко встановлених владних структур, особливо на місцях, вони не були спроможні проводити всебічну політику в сфері соціального забезпечення.

3. Визначено, що соціальна політика держави протягом існування СРСР характеризувалась мінливими коливаннями, що було наслідком загальносвітових тенденцій розвитку суспільства та відображенням внутрішнього розвитку соціалістичного господарства, соціалістичних ідей. На початкових етапах розвитку СРСР (в тому числі і УРСР) значно перевершував інші розвинені країни за темпами реалізації соціальної політики та побудови ефективних соціальних механізмів. Уточнюються положення щодо декларативності більшості проголошених цілей соціальної політики. Визначено, що в УРСР, як частині Радянського Союзу, вперше в світі була створена цілісна система державної соціальної політики та декларовані основні атрибути соціальної держави.

Обґрунтовано еволюційний шлях соціальної політики УРСР від політики соціального забезпечення, політики загального соціального захисту, соціальних гарантій до надання державою соціальних послуг. Обґрунтовано, що стимули будівництва соціальної держави в радянській Україні полягали в початкових ідеологічних установах, хоча, саме історичний досвід та ідеологія вплинули на формування національної моделі української соціальної держави.

4. Розвинуто уявлення про те, що розпад Радянського Союзу, спричинивши кардинальні зміни політичних, економічних та соціальних основ, став вихідною точкою нового етапу розвитку соціальної держави в Україні.

Обґрунтовано, що одним з основних соціальних конфліктів під час Перебудови стала невідповідність соціальної політики та економічних можливостей вимогам кардинального підвищення рівня життя. Загостренню

конфлікту сприяло реальне зниження рівня життя населення наприкінці 1980-х рр., зниження соціальних орієнтирів, підвищення орієнтації населення на західні соціально-економічні та духовно-політичні стандарти життя.

Уточнено положення щодо розвитку сучасної системи соціального захисту, пенсійного забезпечення та відзначається впровадження нових засад пенсійної реформи, соціального захисту, соціального забезпечення, системи охорони здоров'я, створення нових механізмів соціальної політики, розробку ряду широкомасштабних програм соціальної політики, покликаних реалізувати цілісну систему взаємопов'язаних заходів щодо забезпечення соціальних цілей.

Установлено, що через втрачання реального ефекту від реалізації соціальних функцій (які стають імітацією), соціальна держава в Україні звужує своє значення. Загострення протиріч економічного і соціального характеру призвело до серйозних змін якості життя населення, яке виявляється у економічному його становищі та зростанні соціально-економічної нерівності. Відбувається посилення негативних тенденцій: безробіття, низький рівень оплати праці, збільшення диференціації та певних диспропорцій доходів різних соціальних груп, погіршення соціальної захищеності, соціальна деградація частини населення, погіршення фізичного здоров'я, скорочення середньої тривалості життя тощо.

Визначено, що український варіант соціальної державності пом'якшує становище найбільш вразливих верств, щодо яких держава має намір бути субсидіарною, відносно інших станів передбачається лише ряд превентивних заходів.

5. На основі аналізу історичних, історико-правових фактів та закономірностей розвитку соціальної держави, визначено й обґрунтовано етапи її становлення та розвитку в Україні. Мотивовано виділення семи етапів: поширення соціальних реформ; становлення державного патерналізму; формування соціальної держави в Україні; адміністративно-командний етап; етап рівності доступу до соціальних послуг; кризовий етап та етап «структурної перебудови» (трансформації) української соціальної держави.

Визначено, що на етапі поширення соціальних реформ відбулись перетворення в соціальній політиці, пов'язані зі зміною ролі людини на виробництві, та відповідним прийняттям державою на себе нових соціальних функцій. В період боротьби за державність України відбулись політичні зміни та перетворення, що мали суттєвий вплив на поширення соціальних ідей та становлення соціальної держави, та зумовили виділення другого етапу – етапу становлення державного патерналізму, який визначив відправні основи української моделі соціальної держави. Етап формування соціальної держави в Україні характеризується розвитком соціального законодавства, системи соціального захисту і соціального страхування та розширенням покриття нових соціальних ризиків. На адміністративно-командному етапі відбувається гальмування розвитку соціальної держави. Він характеризується занадто зарегульованою централізованою соціальною політикою та жорсткими, а подекуди і асоціальними, методами державного управління. На етапі рівності доступу до соціальних послуг спостерігається тенденція зменшення нерівності у суспільстві та підвищення рівня життя населення; формується єдина державна пенсійна система, соціальна політика стає пріоритетною для українського уряду. На шостому етапі під тиском несприятливих факторів починається криза соціальної держави в Україні, що призвела до проявів негативних тенденцій в якості життя громадян та соціальній рівності. Сучасний етап розвитку соціальної держави в Україні пов'язаний з переадаптацією соціальної функції держави, активною законодавчою роботою, конституційним визнанням України соціальною державою та поступовою лібералізацією всієї соціальної сфери.

6. На підставі аналізу наукових доробок з питань соціальної держави, запропоновано виділення нормативних ознак соціальної держави, які в повному обсязі відображають загальнотеоретичний зміст стереотипного, ідеального поняття соціальної держави. Уточнено, що вивчення соціальної держави на основі нормативних, прескриптивних ознак, є здебільшого формальним, не враховує реалій дійсності, але саме вони дають змогу розроблення

правозастосовних ознак, які визначають сутність та структуру сучасної української соціальної держави.

На основі нормативних ознак соціальної держави, виділяються правозастосовні ознаки, які визначають сутність та структуру сучасної української соціальної держави, та систематизуються як базисні ознаки; ознаки, які прямо чи опосередковано характеризують рівень ефективності здійснення соціальної політики та ознаки забезпечення гідного рівня соціального і матеріального благополуччя для всіх громадян. До базисних ознак відноситься правова природа держави, розвинена економіка і громадянськість, та зазначається, що рівень втілення цих ознак на практиці, відображає стан розвитку соціальної держави. До ознак, які прямо чи опосередковано характеризують рівень ефективності здійснення соціальної політики, відноситься розвинене соціальне законодавство в якості нормативної основи її проведення; активна соціальна політика держави, яка, на жаль, не завжди є пріоритетною; активна політика перерозподілу благ. До ознак забезпечення гідного рівня соціального і матеріального благополуччя, відноситься наявність державних систем соціального захисту, соціального забезпечення та провідна роль держави в системі соціального забезпечення; гарантованість прав і свобод, що дозволяють підтримувати гідне існування; доступність соціальної підтримки для всіх членів суспільства; непослідовність і суперечливість процесу формування нових соціальних стандартів; гарантована державою соціальна безпека.

7. Обґрунтовано поняття «соціальної держави» як сутнісної характеристики держави, яка відображає та розкриває зміст і мету її діяльності. Обумовлюючи зміст поняття «соціальна держава» в практичних аспектах його реалізації, соціальна держава визначається як форма організації публічної влади, яка характеризується проведенням комплексної соціальної політики, спрямованої на забезпечення певного рівня соціального захисту громадян з метою підтримки соціально-економічної стабільності в суспільстві.

8. Доведено, що конституційне визнання України соціальною державою є закономірним, прогресивним етапом розвитку української державності, та стало важливим етапом вдосконалення законодавства в галузі соціальної політики.

Установлено, що соціальна держава нерозривно пов'язана із закріпленням на конституційному рівні соціальних прав особистості, бо саме через реалізацію даних прав забезпечується певний рівень життя громадян, задоволення їх матеріальних та духовних потреб. Конституційно-правова природа соціальної держави розкривається в загальному характері турботи про людину.

Визначено, що проголошення соціального характеру держави, передбачає її активну участь в житті суспільства та індивіда в духовній, культурній, економічній сферах. Взаємодія держави та особистості здійснюється в такій площині, де людина виступає об'єктом і суб'єктом (активним учасником) державної політики. Визначено, що «внесок» у формування соціальної держави повинні внести і суспільство, і окрема людина.

Визначається, що включення до конституційного тексту соціальних цілей, не вирішує проблем добробуту суспільства, але збільшує ефективність соціальної політики держави. Наявність в Основному законі положень щодо соціального характеру держави автоматично не призводить до реалізації цієї характеристики на практиці, а є програмно-декларативним положенням, яке визначаючи перспективи розвитку суспільства, відіграє певну виховну роль.

9. Деталізовано положення щодо визнання забезпечення соціальних гарантій, відображених та закріплених в нормах права, одним із основних завдань соціальної держави в сфері гарантування соціальної рівності і справедливості. Обґрунтовано, що юридичні гарантії виступають умовою для реалізації соціальних прав.

Установлено, що у контексті взаємної підтримки і узгодженості різних частин та аспектів всього державно-правового комплексу, спеціальні форми, конструкції юридичних гарантій можуть реально здійснити свою захисну роль. Юридичні гарантії в сфері трудових та пов'язаних з ними відносин, забезпечення гідного рівня життя, забезпечення житлом, охорони здоров'я,

соціального захисту, повинні сприяти ефективному розвитку української соціальної держави.

Визначено, що соціальна держава, в силу проголошених принципів, зобов'язана максимально докладати зусиль для стабілізації ситуації в країні. Інструментом для цього покликані служити юридичні гарантії, як засоби й способи забезпечення гідного життя та вільного розвитку людини і особистості.

З метою вирішення соціальних завдань в сучасній українській державі, необхідно внести істотні зміни в вітчизняну соціальну політику. В першу чергу це стосується формування чіткої стратегії соціальної політики, що повинна відповідати національній специфіці. На сучасному етапі розвитку найбільш важливими заходами є поліпшення якості соціальних послуг, підвищення стандартів гідного життя та реструктурування державної системи соціальних витрат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Совершенно секретно! Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Составитель полковник В.И. Дашичев. – М.: Наука, 1967. – 752 с.
2. Академічна юридична думка / НАНУ, Ін-т держави і права. Укладачі: І.Б. Усенко, Т. Бондарчук; За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1998. – 503 с.
3. Ален Безансон. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту (укр. переклад Тараса Марусика). – Київ, вид.-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – 136 с.
4. Алябьева Т. К. Теории и общественная практика происхождения государства. Курс лекций. – М.: Изд-во МГОУ, 2012. – 556 с.
5. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР / Андреев В.С. – К.: АртЕк, 1980. – 346 с.
6. Анненков К.Н. Задачи губернского земства / К. Анненков. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. – 99 с.
7. Апракимова Ю. Благотворительность в городах Пермской губернии в последней трети XIX - начале XX в. / Ю. Апракимова // Милосердие и благотворительность в российской провинции : тез. докл. Всерос.науч.-пр. конф., 22-23 марта 2002 г. / под ред. М. Е. Главацкого. – Екатеринбург, 2002. – С. 31-35.
8. Арская Л. Старейший рабочий в тисках эксплуатации. – М.: Профиздат, 1987. – 192 с.
9. Астрахан Е. И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих в СССР. – Москва, 1961.
10. Баглай М.В. Капитализм и «социальная демократия»: теоретические вопросы развития социальной деятельности буржуазного государства. – М.: Мысль, 1970. – 255 с.

11. Бажан О.Г. Документи про голод 1946-1947 рр. в Центральному Державному Архіві Громадських Об'єднань України / О.Г. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2008. – Вип. 13. – С. 152-160.
12. Батура Н.Ю. Політичні передумови та чинники становлення соціальної держави: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Н.Ю. Батура ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2009. – 20 с.
13. Бедрій М. Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання / М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 59. – Львів, 2014. – С. 50–57.
14. Бедрій М. М. До питання про типологію українського звичаєвого права / М. М. Бедрій // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 44-48.
15. Бедрій М. М. Звичаєве право як об'єкт історико-правових досліджень / М. М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 30-33.
16. Белік А. В. Аграрне питання за доби Директорії УНР / А. В. Белік // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С. 106-109.
17. Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Понырков. – СПб. : Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – 543 с.
18. Богословский М. М. Областная реформа Петра Великого. Провинция 1719-27 гг. – М.: Университетская типография, 1902. – 582 с.
19. Бойко І. Селянство України в 2-ій пол. XVI – 1-ій пол. XVII ст. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. – 332 с.
20. Бойко О. Історія України: Навчальний посібник/ Олександр Бойко,. - 3-тє вид., випр., доп.. - К.: Академвидав, 2004. – 687 с.
21. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: навч. посіб / Н.Б. Болотіна. – К.: Знання, 2005. – 615 с.

22. Большаков В.В. Многоликая безработица / В. В. Большаков. – М. : Междунар. отношения, 1981. – 222 с.
23. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X - початок XVII ст.):..3б. док. і матеріалів / АН УРСР. Ін-т суспільних наук та ін., Упоряд. Є. А. Гринів та ін.; Редкол.: Є. А. Гринів та ін. – К.: Наук, думка, 1988. – 288 с.
24. Братановский С. Н. Теория государства и права: Курс лекций/ С. Н. Братановский. – М.: Директ-Медиа, 2013. – 241 с.
25. Ван дер Воорт Ф. Практика и благотворительность в Русской православной церкви / Ф. Ван дер Воорт // Путь православия. – 1993. – № 2. – С. 68-88.
26. Васильева О.В. З історії милосердя // Соціальний захист. – 1994. – № 4. – С. 71-72.
27. Васюта І. Селянський рух на Західній Україні в 1919-1939 рр. [Текст]: историческая литература / І.К. Васюта. – Львів : [б. в.], 1971. – 222 с.
28. Васюта І.К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні. 1921-1939 [Текст]: историческая литература / І.К. Васюта. – Львів : Вища школа. Вид-во при ЛДУ, 1988. – 172 с.
29. Вегеш М.М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами 1918–1939 рр. / М. Вегеш, В. Гиря, І. Король. – Ужгород: Колір Прінт, 1998. – 130 с.
30. Великий голод, глава 8 книги «Государство против своего народа», первая часть справочного издания «Черная книга коммунизма» // Courtois, N. Werth, J.-L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin avec la collaboration de R. Kauffer, P. Rigoulot, P. Fontaine, Y. Santamaria, S. Boulouque, «Le Livre Noir Du Communisme: Crimes, Terreur et Repression», Editions Robert Laffont, S.A. Paris, 1997// Полное русское издание: С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне, А. Пачковски, К. Бартошек, Ж.-Л. Марголен, при участии Р. Коффер, П. Ригуло, П. Фонтен, И. Сантамария, С. Булук, «Черная

книга коммунизма: преступления, террор, репрессии». / Пер. под рук. Е. Л. Храмова.. – М.: Три Века Истории, 1999.

31. Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 98-124.

32. Виноградов П.В. Русско-английское военно-экономическое сотрудничество в годы Первой мировой войны (август 1914 – февраль 1917): автореф. дис. . канд. ист. наук. – Владивосток, 2009. – 27 с.

33. Віднянський, С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 – «Всесвітня історія» / Степан Васильович Віднянський; Інститут історії України НАН України. – К., 1997. – 108 с.

34. Водолага О.В. Державна система охорони здоров'я материнства й дитинства в УРСР у післявоєнні роки. // Publishing house Education and Science s.r.o.; Матеріали конференції «Эффективные инструменты современных наук», 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.rusnauka.com/11_EISN_2011/Istoria/1_84800.doc.htm

35. Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917 - 1953 рр.) : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Т. В. Вронська; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 40 с.

36. Гай-Нижник П. П. Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудового принципу» (грудень 1918 р. – липень 1919 р.) / Павло Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2016. – №1. – С.79–97.

37. Герасько М.Г. Захист права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище на теренах України. / М. Г. Герасько // Мистецтво лікування. – 2009. – № 5. – С. 107-112.

38. Гиндин Я. К новым формам работы бирж труда // Вопросы труда. – 1924. – № 7-8. – С. 3-12.

39. Голиш Г. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – 2005. – 323 с.

40. Головащенко О. С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. С. Головащенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.

41. Голод 1946-1947 рр. на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії). Матеріали і документи. – Полтава, 1996. – 140 с. (співвидавець – Державний архів Полтавської області; члени редколегії Кукоба К.І., Мокляк Л.М., Назаренко М.І.; упорядники Єрмак О.П., Мокляк Л.М., Назаренко М.І.).

42. Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали. — Київ-Нью-Йорк. – Вид-во М. П. Коць. – 1996. – 376 с.

43. Горбунов А. И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М.: Гострудиздат, 1930. – 774 с.

44. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 1998. – 321 с.

45. Горовцев А. Трудовая помощь как средство призрения бедных. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. – 456 с.

46. Государственное право Германии. Т. 1 [Текст] / Н. Ахтенберг [и др.]. – [Б. м.] : [б.в.], 1994. – 311 с.

47. Гриневич В. А. Соціально-економічна політика радянської влади в оцінках українського населення / Гриневич В. А. // Магістеріум. – 2015. – Вип. 54 : Історичні студії. – С. 56-65.

48. Гриневич В. А.. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939-1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки (міжвідомчий збірник наукових праць). – К : Інститут історії України НАН України. – Т. 2, вип. 19. – С. 340-372.

49. Гриненко А. М. Соціальна політика України: Трансформаційний аспект / А. Гриненко // Социальная политика и человеческое развитие : сборник научн. статей. – Донецк : Национальная Академия наук Украины, Институт экономики промышленности, 2003. – Т. 2. – С. 82-88.
50. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Навч. посібник]. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
51. Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76-80.
52. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – Изд-во 2-е, доп. – СПб: Общественная польза, 1906. – 512 с.
53. Грушевський М. С. Історія України-Руси (в 11 томах, 12 книгах). Репринтне видання / За ред. П. С. Сохань та ін.; Т. II: (XI-XIII віки) – Київ: «Наукова думка», 1992. – 640 с.
54. Губрієнко О.М. Проблеми та перспективи реформування пенсійної системи України / О.М. Губрієнко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – №4. – С.57-64.
55. Гурбик А.О. Економічні та праві аспекти селянського життя / Історія українського селянства: нариси; в 2-х т. Т. 1; НАН України; Інститут історії України // В.А. Смолій (відп.ред.). – К.: Наук. думка, 2006. – 632 с. – С. 85-102.
56. Даниленко В. М. Передумови голоду 1946–1947 рр. в Україні // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – №13. – С. 3-19.
57. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. / Віктор Михайлович Даниленко, Георгій Володимирович Касьянов, Станіслав Владиславович Кульчицький. – Київ: Либідь, 1991. – 342 с.
58. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М., 1979.

59. Декларація Української Директорії, що зробила Директорія. Від 26 грудня 1918 року // Відродження. – 1918, 26 (13) грудня. – № 219 (Додаток). // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18>
60. Державний архів Донецької області. – ф. 326. – оп. 2. – спр. 59. – арк. 39.
61. Державний архів Івано-Франківської області – ф. 2. – оп. 4. – спр. 191. – арк. 27.
62. Державний архів Львівської області. – ф. 102. – спр. 51. – арк. 40-41.
63. Державний архів Полтавської області. – ф. П-15. – оп. 1. – спр. 322. – арк. 66.
64. Державний архів Полтавської області. – ф. П-15. – оп. 1. – спр. 341. – арк. 20.
65. Державний архів Полтавської області. – ф. П-4085. – оп. 4. – спр. 9.– арк. 115.
66. Дерюжинский, В.Ф. Полицейское право : Пособие для студентов / [Соч.] В.Ф. Дерюжинского. – Изд. 2-е, доп. – СПб.: Сенатская типография, 1908. – 552 с.
67. Донік О.М. Україна: хронологія розвитку. Імперська доба. 1800-1917 рр. [Текст] / [О. М. Донік]. – К. : Кріон, 2011. – 560 с.
68. Емелин, С. М. Борьба с детской беспризорностью и безнадзорностью в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). // Вопросы ювенальной юстиции. – 2010. – №2 (28). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=1443>
69. Європейська соціальна хартія (переглянута), Страсбург, 3 травня 1996 року // Хартію ратифіковано із заявами, Законом України від 14.09.2006 року № 137-V // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 43. – Ст. 418.
70. Єфремов С. Щоденники: 1923-1929. – К.: Рада, 1997. – 848 с.

71. Єфремова Н.В. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917-1920) : Автореф. дис...канд. юр. наук : 12.00.01 / Наталя Володимирівна Єфремова; В.о. Одес. нац. юрид. акад.– Одеса : Б.в., 2002.– 20 с.

72. Загальна декларація прав людини прийнята Генеральною Асамблеєю ООН від 10 грудня 1948 року. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Стор. 89. – Стаття 3103.

73. Задорожній О.В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України [Текст] : монографія / Задорожній Олександр Вікторович ; Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Каф. міжнар. права. – Київ : К.І.С., 2014. – 687 с.

74. Зайко О.Г. Введение в социальную работу / Зайко О.Г. – М. : Республика, 1997. – 511 с.

75. Зефиоров М., Дёгтев Д. Все для фронта? Как на самом деле ковалась победа. – М.: АСТ., 2009. – 480 с.

76. Ивницкий Н. А. Голод 1932-1933 годов: Кто виноват? // Голод 1932-1933 годов / Отв ред.. Ю.Н.Афанасьев. – М.: РГГУ, 1995.

77. Из истории советских пограничных войск: Документы и материалы 1935 – 1941 гг. – М., 1973.

78. Инструкция о порядке назначения и выплаты ежемесячных пособий инвалидам с детства. Утверждено Постановлением Госкомтруда СССР от 15 октября 1979 года № 437 // Бюллетень Госкомтруда. – 1980. – № 1.

79. Іваненко В. В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя [Текст] / В. В. Іваненко. Голуб А. І., Удод О. А. – К. : Генеза, 1997. – 206 с.

80. Історія держави і права України: Навчальний посібник. / Музиченко П.П. – 3-тє вид., стер. – К.: Товариство «Знання», КОО, 2001. – 429 с.

81. Історія держави і права України [Текст] : підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев та ін. ; за ред. А. С. Чайковського ; М-во освіти і науки України. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 511 с.
82. Історія економічних учень: підручник: у 2 ч. / В. Д. Базилевич, П. М. Леоненко, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай; за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2015. – 567 с.
83. Історія русів / Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл. О. Шганка]. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 2003. – 366 с.
84. Історія українського права: Посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.; – К: Грамота, 2010. – 336 с.
85. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т.2 – 653 с.
86. Історія держави і права України [Текст] : підруч. Ч. 2 / за ред. А. Й. Рогожина. – Х. : Основа, 1996. – 479 с.
87. Калашников С.В. Очерки теории социального государства. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. – 362 с.
88. Калашников С.В. Социальная политика социального государства: эволюция теории и практики : автореферат дис. ... доктора экономических наук : 08.00.05, 08.00.01 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – Москва, 2003. – 45 с.
89. Капелюшний В. П. Соціальна політика в Україні 1917 – 1921 рр. / В. П. Капелюшний // Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно- визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) : монографія. – К. : Олан, 2003. – 302 с.
90. Каплун С. И. Охрана труда в СССР. – Москва, 1925.
91. Капська А.Й. Соціальна робота / Капська А.Й. – К. : Криниця, 2005. – 394 с.

92. Карусева И.М. Легальные рабочие организации в Петербурге (вторая половина XIX – начало XX вв.): Автореферат дис... кандидата исторических наук / И.М. Карусева. – СПб., 2010. – 26 с.
93. Касьянов Георгій. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х). – К.: Наш час, 2010. – 271 с.
94. Кашуба В.Д. Реформування пенсійної системи України// Вісник Житомирського державного технологічного університету / Економічні науки. – Житомир: ЖДТУ. – 2011. – №5 (55). – Ч.2. – С. 209-211.
95. Кейтель В. Размышления перед казнью. – Смоленск: Русич, 2000.
96. Киево-Печерский Патерик, или Сказания о житии и подвигах Святых Угодников Киево-Печерской Лавры. – К.: Лыбидь, 1991. – 255 с.
97. Кириченко С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.О. Кириченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с.
98. Кисс С. В. Преодоление детской беспризорности и безнадзорности как одно из проявлений социального государства в Украине в 1930-х гг. // Publicație științifico-practică «Legea și viața» (Республика Молдова). – 2016. – № 6/2 (294). – С. 43-47.
99. Кисс С.В. Генезис социального государства: от истоков к определению. // Научно-практический журнал Право.by (Республика Беларусь). – 2015. – № 4 (36). – С. 29-35.
100. Кисс С.В. Передумови становлення ідеї соціальної держави в Європі. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – №32. – С. 33-36.
101. Кисс С.В. Сутність, поняття та основні ознаки соціальної держави. // Право і суспільство. – 2015. – №4. – С. 22-27.
102. Кисс С.В. Імплементация Україною європейських стандартів соціальної держави, задекларованих угодою про асоціацію між Україною та

Європейським Союзом / С. В. Кісс // Актуальні проблеми держави і права. – 2015. – Вип. 75. – С. 275-280.

103. Кісс С.В. Конституційне визначення України як соціальної держави: історико-правовий аналіз. // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2016. – №. 3. – С. 13-18.

104. Кладов А.Ю. Формирование социального государства в Российской Федерации : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. социол. наук: 22.00.04 / А. Ю. Кладов ; Акад. труда и соц. отношений. – Москва, 2005. – 21 с.

105. Кладов, Александр Юрьевич. Формирование социального государства в Российской Федерации : диссертация ... кандидата социологических наук : 22.00.04. – Москва, 2005. – 188 с.

106. Ключевский В. О. Сочинения [Текст] : в 9 т., Т. 1 : Курс русской истории : историческая литература, Ч. 1. / В. О. Ключевский. - М. : Мысль, 1987 - 1987. – 430 с.

107. Ключевский В.О. Исторические портреты. – М.: Правда. 1990. – 624 с.

108. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – Київ : Наукова думка, 1977. – 264 с.

109. Кодекс законів про працю України. Затверджений Законом Верховної Ради УРСР від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. // Відомості Верховної Ради. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.

110. Кодекс законів про працю Української СРР від 15 листопада 1922 року // Збірник законів уряду УСРР. – 1922. – № 52. – Ст. 751.

111. Козлов А.Е. Они не забыты [Текст] : (Основные черты соц. обеспечения в СССР) / А.Е. Козлов. – Москва : Сов. Россия, 1977. – 112 с.

112. Козлов А.Е. Социальная политика: конституционно-правовые основы. – М.: Политиздат, 1980.

113. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК /Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 8-е изд., доп. и испр. – Москва : Политиздат, 1970-1984. – Т.7. – 1971. – 558 с.

114. Коник С. Державне управління охороною здоров'я в період Гетьманату та в добу Української Народної Республіки (1917 – 1920 рр.) / С. Коник, Я. Радиш // Вісник Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2003. – № 4. – С. 24-34.

115. Конституции государств Европы [Текст] : сб. : в 3-х т. / общ. ред. Л. А. Окуньков. Т. 1 – М. : Норма, 2001 – 824 с.

116. Конституции зарубежных стран / Сост. В.Н. Дубровин. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 448 с.

117. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учеб. в 4-х т. / Отв. ред Страшун Б.А. / Тома 1-2. Часть общая. 3-е изд. – М.: БЕК, 2000 – 784с.

118. Конституційне право України [Текст] : підручник для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти / В. Ф. Погорілко [та ін.] ; ред. В. Ф. Погорілко. – 4.вид. – К. : Наукова думка, 2003. – 732 с.

119. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 року № 888-ІХ. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1978. – №18. – Стаття 268.

120. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Затверджена Постановою Надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад 30 січня 1937 року. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>

121. Конституція Російської Федерації / Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С.Головатий. – К.: Укр. Правн. Фондація. Вид-во «Право», 1996. – С. 405-444.

122. Конституція України – основний закон України в запитаннях і відповідях [Текст] : навч. посібник з основних положень Конституції України / В. Нор, П. Стецюк. – Львів : Кальварія ; К.: Абрис, 1996. – 48 с.

123. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.

124. Концепція соціального забезпечення населення України. Ухвалена Постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 року № 3758-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 6. – Ст. 31.

125. Концепція соціальної держави України. Проект Закону України від 02.04.2008 року № 2312, внесений народними депутатами України В. Г. Харою, Я. М. Сухим, О. М. Стояном. // Сайт «Ліга: Закон». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF1S800A.html

126. Коротенко В. В., Пустовіт Т. П. Голод 1945-1947 років на Полтавщині. Висвітлення ходу хлібозаготівельної кампанії 1946-1947 років на шпальтах обласної газети «Зоря Полтавщини». // Сайт, присвячений пам'яті жертв терору та голодомору на Полтавщині. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.repres.poltava.ws/genocid/gen_ua/golod_46/zoria.htm

127. Корсаненкова Ю.Б. Социальная поддержка семей с детьми в Российской Федерации: реальность и перспективы: монография / Ю.Б.Корсаненкова. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 208 с.

128. Костюк В.Н. История экономических учений: Учебное пособие. – М.: Центр, 2009. – 224 с.

129. Костючков С. К. Громадянське суспільство і держава: політико-правові та соціальні аспекти взаємодії / С. К. Костючков // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. – 2012. – Т. 182. – Вип. 170. – С. 38-41.

130. Кравчук М.В. Уроки державотворення Української Центральної Ради: історико-правовий аспект / М.В. Кравчук // Актуальні проблеми

правознавства Науковий збірник ЮФ ТНЕУ / Редкол. М.О. Баймуратов та ін.– Тернопіль: Астон, 2012. – 300 с.

131. Кузятин В. Страхование батрачества: проведение закона на Украине // Вопросы страхования. – 1928. – № 42. – С. 8-12.

132. Кульчицький С. Проблема голоду 1932-1933 рр. та його місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр.// Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – Київ; Нью-Йорк, 2000.

133. Лаврик Г.В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919-1929 рр.) [Текст] : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Лаврик Галина Володимирівна ; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2008. – 33 с.

134. Лаврик Г.В. Державно-управлінська діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті і віросповідання в радянській Україні 1919-1929 років: організаційно-правові засади [Текст] : монографія / Г. В. Лаврик ; Укоопспілка, Полтав. ун-т спожив. кооп. України, Каф. правознав. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 355 с.

135. Лащенко Р. М. Руська Правда (з «Лекцій по історії українського права») [Текст] / Р. М. Лащенко // Антологія української юридичної думки. Т. 2. Історія держави і права України: Руська Правда. – К. : Вид. Дім «Юрид. кн.», 2002. – С. 426-433.

136. Лебит П. Г. Общественные работы для безработных. – Москва, 1927.

137. Левенстим А. А. Профессиональное нищенство, его причины и формы: Бытовые очерки / А. А. Левенстим. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. – 161 с.

138. Леонов И.В. Социальное государство как предмет теоретико-правового исследования: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук:

12.00.01 - теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / И.В. Леонов ; Международный институт управления МГИМО (У) МИД России. – Москва, 2006. – 20 с.

139. Лешков В. Н. Русский народ и государство: История русского общественного права до XVIII века. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 562 с.

140. Лившиц А. Трудовые коллективы безработных на Украине (популярный очерк). – Харьков: Вопросы труда, 1929. – 45 с.

141. Лобода М. Працевикористання цивільного населення на окупованій території України (1941–1944 рр.): історіографія питання. // Методологія, історіографія та джерелознавство. – 2009. – серпень. – С. 31-44.

142. Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. материалов и документов] / Ред. коллегия В. В. Шевченко, А. М. Бурлаков, Г. Я. Емченко, В. И. Калашников, Ю. Ф. Пономаренко. – Донецк: Донбасс, 1969.

143. Лукашевич М. П., Мигович І. І. Теорія і методи соціальної роботи. Навч. посіб. — 2-ге вид., доп. і випр.— К.: МАУП, 2003. – 168 с.

144. Лушникова М.В., Лушников А.М. Курс права соціального забезпечення. – Юстицинформ, 2009. – 656 с.

145. Любавский М.К. Русская история XVII-XVIII веков : учебное пособие для вузов / М. К. Любавский. – 2-е изд. – Санкт Петербург : Лань, 2002. – 576 с.

146. Макарий (Булгаков, Михаил Петрович ; митрополит Московский и Коломенский ; 1816 - 1882) История Русской Церкви. Кн. 3:История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240-1448) [Текст] / [науч. ред А. А. Турилов] Отд. 1: Состояние Русской Церкви от митрополита Кирилла II до митрополита святого Ионы, или в период монгольский (1240-1448). – [Б. м.] : [б.в.], 1995. – 703 с.

147. Малюта В. О. Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в другій Українській Народній Республіці / В. О. Малюта // Історичний архів. – 2011. – Вип. 7. – С. 199-208.

148. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання / В. Мандибура. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 256 с.

149. Мандюк Т. С. Руська Правда як джерело укладання Статутів Великого князівства Литовського / Т. С. Мандюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 59-63.

150. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 4. / К. Маркс, Ф. Энгельс; ИМЛ при ЦК КПСС. 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1961. – 710 с.

151. Марочко В.І. Голодомор 1932-1933 років на Донбасі. – Inst. Istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2015. – 96 с.

152. Марочко В.І. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору. – Науковий світ, 2003. – 301 с.

153. Материалы XXVI съезда КПСС. – М.: Политическая литература, 1981. – 220с.

154. Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Книжный мир, 2001. – 292 с.

155. Мейс Джеймс. Геноцид — найтяжчий злочин проти людства і людяності. / Д. Мейс // газ. Українська мова та література. – 2006. – № 3-4. – С. 3-6.

156. Мейс Джеймс. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933). // Студії з україністики : зб. наук. праць / [за ред. Р. Радишевського] ; НАНУ, Міжнар. школа україністики, Ін-т філології КНУ ім. Т. Шевченка. – Київ, 2004. – Вип. V : До 190-річчя з дня народження Тараса Шевченка. – С. 273–292.

157. Мельников В.П. История социальной работы в России: [учеб.пособ.]/ В.П.Мельников, Е.И.Холостова. – 2-ое изд. – М., 2004. – 344 с.

158. Мельничук О.А. Соціальне страхування сільських робітників в Україні у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2010. – Вип. 17. – С. 21-24.

159. Мещерский Н.А. Избранные статьи / [Отв. ред. и сост. Е.Н. Мещерская; Предисл. З.К. Мещерской, Е.Н. Мещерской]. – СПб. : Яз. центр филол. фак. СПбГУ, 1995. – 364 с.

160. Мещерский Н. А. К изучению ранней московской письменности //Изучение русского языка и источ никоведение. – М., 1969. – С. 93-103.

161. Митчем С. Командиры «Третьего рейха» / С. Митчем, Дж. Мюллер. [Пер. с англ. Н. Замиловой, А. В. Бушуева, А. Н. Фельдшерова] – Смоленск: Русич, 1995. – 480 с.

162. Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права. Міжнародний документ ООН від 16.12.1966 року; Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.73 року № 2148-VIII. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042

163. Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 229-277.

164. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.

165. Мовчан О. М. Соціальне страхування робітників УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) / О. М. Мовчан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 2. – С. 105-116.

166. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / Ольга Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип.15. – С. 19-64.

167. Моисеенко Т.В. Основные тенденции становления и перспективы формирования социального государства в современной России : диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук : специальность 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии»/ Моисеенко Татьяна Владиславовна; Академия труда и социальных отношений, кафедра философии и политологии. – Москва, 2008. – 179 с.

168. Моисеенко Т.В. Основные тенденции становления и перспективы формирования социального государства в современной России : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. – М, 2009. – 24 с.

169. Музиченко П. П. Історія держави і права України : Навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 6-е вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2007. – 471 с.

170. Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) / Т. Нагайко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – 2008. – Вип. 11. – С. 148-165.

171. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення в 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. Ю. Нагайко ; Держ. вищий навч. заклад «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

172. Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич : Коло, 2009.

173. Народное хозяйство СССР в 1970 году (Статистический ежегодник). – Москва: Издательство «Статистика», 1971.

174. Неоколониализм против прав человека / [Н. П. Драчева, А. Б. Дубинин, С. Б. Зеленов и др.; Под общ. ред. Н. П. Драчевой]. – М. : Междунар. отношения, 1982. – 192 с.

175. Нечаева А. М. Россия и ее дети. (Ребенок, закон, государство). – М.: ИГП РАН, 2000. – 239 с.

176. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8 т. Т 4. – М.: Юридическая литература, 1990. – 672 с.

177. О введении временных пособий на несовершеннолетних детей в период розыска их родителей, уклоняющихся от уплаты алиментов. Постановление Совета Министров СССР от 6 февраля 1984 г. № 134 // СП СССР. – 1984. – № 6. – Ст. 32.

178. О введении единой системы оперативного учета антисоветских элементов, выявляемых агентурной разработкой. Приказ НКВД СССР № 001225 от 11 октября 1939 года. // ГДА СБУ. – Ф. 9. – № 84-СП. – Л. 142-158.

179. О восьмичасовом рабочем дне. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 29 октября 1917 года. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства РСФСР. – 1917. – №27. – Ст.159.

180. О выплате пособия на детей военнослужащих срочной службы. Постановление СМ СССР от 25 октября 1963 года № 1108. // СП СССР. – 1963. – № 20. – Ст. 198

181. О выселении из Украинской ССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный и паразитический образ жизни. Указ от 21 февраля 1948 года. // Журнал «Источник». – № 2. – С. 92-93.

182. О государственных пенсиях. Закон Союза Советских Социалистических Республик от 14.07.1956 года. // Ведомости Верховного Совета (ВВС). – 1956. – № 15. – Ст. 313.

183. О дополнении Уголовного кодекса РСФСР статьей 135-а. Декрет Всероссийского Центрального исполнительного комитета Совет народных комиссаров РСФСР от 9 августа 1926 года. // Сайт «Законы России». // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_586/doc586a672x878.htm

184. О жилищной политике: Постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 4 января 1928 г. // Собрание Законов. – 1928. – № 6. – ст. 49.

185. О запрете сделок с недвижимостью. Декрет СНК от 14 декабря 1917 года. // СУ РСФСР. – 1917. – № 10. – Ст. 154.

186. О мерах по дальнейшему улучшению медицинского обслуживания и охраны здоровья населения СССР. Постановление ЦК КПСС и СМ СССР от 14 января 1960 года № 58. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5492.htm

187. О мерах по оказанию помощи демобилизованным, семьям погибших воинов, инвалидам Отечественной войны и семьям военнослужащих. Постановления Совнаркома СССР от 21 сентября 1945 г. № 2436. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4564.htm

188. О мерах по усилению государственной помощи семьям, имеющим детей. Постановление ЦК КПСС от 22 января 1981 года № 235. // СП СССР. – 1981. – № 13. – Ст. 75.

189. О мерах по усилению государственной помощи семьям, имеющим детей. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 сентября 1981 г. № 5571-Х. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1981. – № 36. – ст. 1032.

190. О мероприятиях по дальнейшему повышению благосостояния советского народа. Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 26.09.1967 г. № 888 // СП СССР. – 1967. – № 23. – Ст. 161.

191. О мероприятиях по упорядочению трудовой дисциплины, улучшению практики государственного социального страхования и борьбе с злоупотреблениями в этом деле. Постановление Совнарком СССР, ЦК ВКП(б) и ВЦСПС от 28 декабря 1938 г. // Решения партии и правительства по

хозяйственным вопросам. 1917-1967 гг. Сборник документов за 50 лет. Т.2. 1929-1940 гг. – М.: Политиздат, 1967. – С. 665-672.

192. О мобилизации на период военного времени трудоспособного городского населения для работы на производстве и строительстве. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 13.06.1942 г. // ВВС СССР. – 1942. – №6.

193. О повышении норм выработки и снижении расценок в связи с переходом на 8-часовой рабочий день. Постановление СНК СССР от 26.06.1940 № 1099. // СП СССР. – 1940. – № 16. – Ст. 386.

194. О порядке введения частично оплачиваемого отпуска по уходу за ребенком до достижения им возраста одного года и других мероприятий по усилению государственной помощи семьям, имеющим детей. Постановление Совета Министров СССР и Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 2 сентября 1981 г. № 865 // СП СССР. – 1981. – № 24. – Ст. 141.

195. О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 27 июня 1941 года. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 6 (документы июня 1941). – Ст. 208-209.

196. О порядке мобилизации на сельскохозяйственные работы в колхозы, совхозы и МТС трудоспособного населения городов и сельских местностей. Постановление СНК СССР, ЦК ВКП(б) от 13.04.1942 года № 507 // СП СССР. – 1942. – № 4. – Ст. 60.

197. О порядке проведения Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г. «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений». Постановление СНК СССР от 27 июня 1940 года. // СП СССР. – 1940. – № 16. – Ст. 385.

198. О порядке утверждения коллективных договоров (тарифов), устанавливающих ставки заработной платы и условия труда. Положение

СНК от 25 июня 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства РСФСР. – 1918. – №48. – ст.567.

199. О пособия по государственному социальному страхованию. Постановление Совета Министров и ВЦСПС от 23 февраля 1984 года № 191. // СП СССР. – 1984. – № 8. – Ст. 46.

200. О посылке безработных на общественные работы. Инструкция УпНКТ // Известия управления уполномоченного НКТ РСФРР, СНК УССР. – Х., 1922. – № 14. – С. 6.

201. О режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1941 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1941. – № 30.

202. О социальном обеспечении инвалидов. Декрет СНК РСФСР от 8 декабря 1921 года. // Собр. Узак. – 1921. – № 79. – Ст. 672.

203. О социальном обеспечении рабочих и служащих на случай временной и постоянной потери трудоспособности и членов их семей в случае смерти кормильца. Декрет СНК УССР от 9 (10) декабря 1921 года. // ЗУ Украины. – 1927. – Изд. I. – № 13. – Ст. 77.

204. О социальном страховании. Правительственное сообщение от 13 ноября 1917 года. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства РСФСР. – 1917. – №2. – ст.17.

205. О страховании на случай безработицы. Положение ВЦИК и СНК от 11(24) декабря 1917 г. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_77.htm.

206. О страховании на случай болезни. Декрет ВЦИК от 22 декабря 1917 г. (4 января 1918 г.). // Декреты Советской власти. Том I. : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – М.: Гос. издательство политической литературы, 1957.

207. Об обеспечении охраны новых государственных границ СССР. Директива заместителя наркома Внутренних дел СССР И. Масленникова от

28 октября 1939 г. // ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 32 (1951 р.). – Спр. 69. – Арк. 399-401.

208. Об отмене наследования. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 27 апреля 1918 года. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_281.htm

209. Об отмене права частной собственности на недвижимости в городах. Декрет Всероссийского Центрального исполнительного комитета от 20 августа 1918 года. // СУ РСФСР. – 1918. – № 62. – Ст. 674.

210. Об увеличении пенсий рабочим, пострадавшим от несчастных случаев. Декрет СНК от 8(21) ноября 1917 г. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_21.htm

211. Об увольнении за прогул без уважительных причин. Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР № 53, Совета Народных Комиссаров СССР № 1682 от 15 ноября 1932 года. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3838.htm

212. Об улучшении материального обеспечения инвалидов с детства. Постановление Центрального Комитета КПСС, Совета Министров СССР от 23 мая 1979 года № 469. // СП СССР. – 1979. – № 14. – Ст. 89.

213. Об установлении единой паспортной системы по Союзу ССР и обязательной прописки паспортов. Постановление Центрального Исполнительного Комитета Совета Народных Комиссаров от 27 декабря 1932 года № 1917 // СЗ СССР. – 1933. – № 28. – Ст. 168.

214. Об установлении платности обучения в старших классах средних школ и в высших учебных заведениях СССР и об изменении порядка

назначения стипендий. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 2 октября 1940 года № 1860. // Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических республик . – 1940. – №27. – Стр. 910.

215. Об устройстве детей, оставшихся без родителей. Постановление СНК СССР от 23 января 1942 г. // СП СССР. – 1942.– № 2.

216. Об утверждении Инструкции НКВД СССР «О выселении из западных областей Украинской ССР и Белорусской ССР лиц, указанных в Постановлении СНК Союза ССР от 2 марта 1940 г. № 289-127 сс». Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР № 497-177сс , утверждена 10 апреля 1940 года. // ГАРФ. – Ф. Р-5446. – Оп. 1в. – Д. 513. – Л. 123-124.

217. Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року) : Навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / І. О. Овсій. – 2-е вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – 240 с.

218. Олійник О. М. Розвиток трудових відносин і законодавства про працю в Україні (1917 - 1929 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.М. Олійник ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 20 с. – укр.

219. Олійник О. М. Історія розвитку трудових відносин в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні / О. М. Олійник // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 54-58.

220. Олійник О. М. Становлення радянського трудового законодавства в Україні (1917-1918 рр.) / О. М. Олійник // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2012. – Вип. 46. – С. 15-20.

221. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1998. – № 23. – Ст.121.

222. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 4. – Ст. 19.

223. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении. Утверждено Законом СССР от 19 декабря 1969 года. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1969. – № 52. – Ст. 466.

224. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о труде. Утверждено Законом СССР от 15 июля 1970 года // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1970. – № 29. – Ст. 265.

225. Основы социального государства: учебное пособие / сост. Н.М. Полевая, Е.П. Селькова. – Благовещенск : Амурский гос. Ун-т, 2014. – 165 с.

226. ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів. В 2 ч. / Ред. кол.: Боряк Г. В., Веселова О. М., Даниленко В. М., Кульчицький С. В. (відп. ред.); Упоряд.: Веселова О. М. (відп. упоряд.), Гриневич В. А., Сергійчук В. І. НАН України. Інститут історії України. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України, 2015. – 366 с.

227. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 304 с.

228. Панкевич О. З. Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01/ ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2003. – 19 с.

229. Папакін Г. Павло Скоропадський і державотворчі процеси доби Української революції 1917-1921 років // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2008. – С. 15-32.

230. Пасько Я.І. Соціальна держава: теоретичні імплікації та історичні версії [Текст] : автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Пасько Ярослав Ігорович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 30 с.

231. Патриляк І.К, Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
232. Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори. /Упорядкування і примітки Мирослава Трофимука і Валерія Шевчука. – К.: 2006. – 736 с.
233. Пильгун Н. В. Становлення громадянського суспільства в Україні в умовах сьогодення / Пильгун Н. В., Поветкін Д. // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2015. – № 2. – С. 31-34.
234. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 814 с.
235. Пищуліна О.М. Історична ретроспектива та сутність поняття «соціальна держава» / О. М. Пищуліна. // Стратегічні пріоритети : наук.-аналіт. щокв. зб./ Нац. ін-т стратегічних дослідж. – К. : НІСД. – 2009. – № 3. – С.136-142.
236. Побережная, О.Е. Становление социальной политики на территории Беларуси: от Российской империи до Советского Союза. / О.Е. Побережная, Е.В. Матусевич // Научные труды Республиканского института высшей школы. Философско-гуманитарные науки: сб. науч. ст. Вып. 10 / под ред. В.Ф.Беркова. – Минск: РИВШ, 2011. – С. 75-84.
237. Подгорний С., Снегірьов В. Проблеми соціальних держав // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 15-16.
238. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відповід. ред. В.А.Смолій. – К.: Наук, думка, 2002. – 952 с.
239. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : Навч. посібник для студ. вузів / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького ; упоряд. В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін ; ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. – К. : Генеза, 1997. – 395 с.

240. Поліщук В.А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи: [курс лекцій] / В.А. Поліщук, О.І. Янкович. – Тернопіль: ТДПУ, 2009. – 256 с.

241. Полное собрание законов Российской Империи 1649-1825 (46 томов). Собрание Первое. Том XX: 1775-1780 гг. / Составитель Сперанский М.М. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 1041 с.

242. Полное собрание русских летописей. Том первый : Лаврентьевская летопись. Вып. 1: Повесть временных лет, Вып. 2: Суздальская летопись, Вып. 3: Приложения. – Издание второе – Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1926-1928. – VIII с. – 579 стлб.

243. Положение о порядке назначения и выплаты пособий по государственному социальному страхованию. Утверждено постановлением Президиума ВЦСПС от 05.02.1955 года в соответствии с Постановлением Совета Министров СССР от 22 января 1955 г. № 113. // Бюллетень ВЦСПС. – 1955. – № 4.

244. Положение о порядке обеспечения пособиями по государственному социальному страхованию. Утверждено Постановлением Президиума ВЦСПС от 12 ноября 1984 г. № 13-6. // // Офіційний веб-портал Верховної Ради України// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-84/page>

245. Положение о социальном обеспечении трудящихся. Декрет Совета Народных Комиссаров от 31 октября 1918 года. // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917-1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. – М. 1942. – С. 1249-1259.

246. Попович Г.М. Умови індустріалізації соціальної роботи в Україні / Попович Г.М. – К. : Либідь, 2004. – 383 с.

247. Походзіло Ю.М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в ХІХ-на початку ХХст: Автореф. дис ... канд. юрид. наук / Ю. М. Походзіло . – Харків : Б.в., 2008 . – 20 с.

248. Походзіло Ю.М. Розвиток інституту громадського піклування на українських землях Х – початку ХХ століть / Ю.М.Походзіло // Право і безпека. – 2010. – № 4 (36). – С. 44-50.

249. Право соціального забезпечення: підручник / П.П. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін. – 2-е видання. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2008. – 504 с.

250. Практический словарь по трудовому праву / Варшавский К.М.; Под ред.: Стопани А.М. – М.: Вопросы Труда, 1927. – 149 с.

251. Про безплатний відпуск населенню продовольчих продуктів. Декрет РНК УРСР від 14 грудня 1920 р. // ЗУ УРСР. – 1920. – № 27. – ст. 586.

252. Про відпустки. Закон України від 15 листопада 1996 року № 504/96-ВР.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 2. – Ст. 4.

253. Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг. Закон України від 15 березня 2012 року № 4523-VI. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 3. – Ст. 22.

254. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці. Закон України від 28.12.2014 року № 77-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. – № 11. – Ст. 75.

255. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України. Закон України від 14.02.1992 року № 2113-XII. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 20. – Ст. 271.

256. Про волонтерську діяльність. Закон України від 19 квітня 2011 року №3236-VI. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 42. – Ст. 435.

257. Про Державний бюджет України на 2016 рік. Закон України від 25 грудня 2015 року № 928-VIII. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2016. – № 5. – Ст. 54.

258. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. Закон України від 5.10.2000 року № 2017-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 48. – Ст. 409.

259. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам. Закон України від 16 листопада 2000 року № 2109-III.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 1. – Ст. 2.

260. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям. Закон України від 01 червня 2000 року № 1768-III. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 35. – Ст. 290.

261. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам. Закон України від 18 травня 2004 року № 1727-IV.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 33-34. – Ст. 404.

262. Про екстрену медичну допомогу. Закон України від 05.07.2012 року № 5081-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 30. – Ст. 340.

263. Про житлово-комунальні послуги. Закон України від 24 червня 2004 року № 1875-IV.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 47. – Ст. 514.

264. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Закон України від 20 жовтня 2015 року № 1706-VII.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. – № 1. – Ст. 1.

265. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення. Закон України від 24.02.1994 № 4004-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 27. – Ст. 218.

266. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV.// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49-51. – Ст. 376.

267. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 46-47. – Ст. 403.

268. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Закон України від 02.03.2000 року № 1533-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 22. – Ст. 171.

269. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням. Закон України від 18 січня 2001 року № 2240-III. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 14. – Ст. 71.

270. Про зайнятість населення. Закон України від 05.07.2012 року № 5067-VI// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 24. – Ст. 243.

271. Про запровадження адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. Постанова Кабінету Міністрів від 22 лютого 1999 року № 238. // Офіційний вісник України. – 1999. – № 8. – Стор. 44.

272. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 16. – Стор. 97. – Стаття 675.

273. Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 року №1895. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Том 1. – Стор. 144. – Стаття 2673.

274. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи. Закон України від 8 липня 2011 р. № 3668-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 12-13. – Ст. 82.

275. Про заходи щодо надання допомоги безробітним. Постанова РНК УСРР від 26 вересня 1922 р. // ЗУ України. – 1922. – № 43. – Ст. 617.

276. Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України. Указ Президента України від 13 листопада 1992 року № 566/92. // Збірник указів Президента. – 1992. – № 4 (від 31.12.1992 року).

277. Про індексацію грошових доходів населення. Закон України від 03.07.1991 року № 1282-XII// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – № 42. – Ст. 551.

278. Про Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України. Указ президента України від 7 грудня 2000 року № 1313/2000. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 49. – том 1. – Стор. 5. – Ст. 2116.

279. Про мінімальний розмір допомоги по безробіттю. Постанова Правління Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття від 04.12.2015 року № 77; Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 21 грудня 2015 року за № 1597/28042 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 3. – Стор. 545. – Ст. 214.

280. Про мінімальні норми соціального забезпечення. Генеральна Конвенція Міжнародної організації праці від 28.06.1952 року № 102; Ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про мінімальні норми соціального забезпечення № 102» від 16.03.2016 року № 1024-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2016. – № 16. – Ст. 161.

281. Про надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 1995 року №89. // Урядовий кур'єр. – 1995. – № 25 (від 16.02.1995 року).

282. Про Національну поліцію. Закон України від 02 липня 2015 року № 580-VIII// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. – № 40-41. – Ст. 379.

283. Про недержавне пенсійне забезпечення. Закон України від 09.07.2003 року № 1057-IV. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 47-48. – Ст. 372.

284. Про оплату праці. Закон України від 24.03.1995 року № 108/95-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – № 17. – Ст. 121.

285. Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії. Директива НКВС СРСР № 720 від 15.09.1939 року. // ГДА СБУ. – Ф. 6. – Оп. 32. – Спр. 43.

286. Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні. Указ Президента України від 3 квітня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 15. – Стор. 17. – Стаття 569.

287. Про Основні напрями соціальної політики на 1997-2000 роки. Указ Президента України від 18 жовтня 1997 року № 1166/97. // Урядовий кур'єр. – 1997. – жовтень (від 30.10.1997 року).

288. Про основні цілі та норми соціальної політики. Конвенція Міжнародної організації праці від 22.06.1962 року № 117; Ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про основні цілі та норми соціальної політики № 117» від 16.09.2015 року № 692-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. – № 46. – Ст. 419

289. Про охорону дитинства. Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 30. – Ст. 142.

290. Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року. // Більшовик Полтавщини. – 1932. – 10 серпня.

291. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25.06.1991 року № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – № 41. – Ст. 546.

292. Про охорону праці. Закон України від 14.10.1992 року № 2694-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 49. – Ст. 668.

293. Про пенсійне забезпечення громадян в СРСР. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 15.05.1990 року № 1480-I. // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1990. - № 23. – Ст. 416.

294. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб. Закон України від 09 квітня 1992 року № 2262-ХІІ. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 29. – Ст. 399.

295. Про пенсійне забезпечення. Закон України від 05.11.1991 року № 1788-ХІІ. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 3. – Ст. 10.

296. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною. Закон України від 01 червня 2000 року № 1767-ІІІ. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 35. – Ст. 289.

297. Про пенсії і допомогу членам колгоспів. Закон СРСР від 15 липня 1964 року. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1964. – № 29. – Ст. 340.

298. Про пільги матері-пролетарці. Постанова РНК УРСР від 20 жовтня 1923 р. // ЗУ УРСР. – 1923. – № 37. – ст. 51.

299. Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 року № 12. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 2. – том 1. – Стор. 29. – Ст. 42.

300. Про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Закон від 15 листопада 1939 р., прийнятій на позачерговій Третій сесії Верховної Ради УРСР 13-14 листопада 1939 р.: Стенографічний звіт. – К., 1939. – С. 73.

301. Про проект нової Конституції України. Постанова Верховної Ради України від 01.07.1992 року № 2525-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 37. – Ст. 550.

302. Про прожитковий мінімум. Закон України від 15 липня 1999 року № 966-ХІV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 38. – Ст. 348.

303. Про реабілітацію інвалідів в Україні. Закон України від 06.10.2005 року № 2961-ІV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 2-3. – Ст. 36.

304. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про реформу охорони здоров'я в Україні». Постанова Верховної Ради України від 21.04.2016 року № 1338-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2016. – № 21. – Ст. 450.

305. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 15. – Ст. 190.

306. Про соціальні послуги. Закон України від 19 червня 2003 року № 966-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 45. – Ст. 358.

307. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 45. – Ст. 425.

308. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Закон України від 28 лютого 1991 року № 796-XII.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – № 16. – Ст. 200.

309. Про створення Пенсійного фонду України. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. № 39. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/39-92-%D0%BF>

310. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. // Офіційний вісник України. – 2015. – № 4. – Стор. 8. – Стаття 67.

311. Про трудове дезертирство і організацію боротьби з ним. Постанова РНК УСРР від 31 січня 1921 р. // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. – 1921. – № 2. – Ст. 44.

312. Про управління соціальним страхуванням в Українській РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР від 11 лютого 1991 року № 25. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/25-91-%D0%BF>

313. Про утворення Міністерства праці та соціальної політики України. Указ Президента України від 25 липня 1997 року № 705/97. // Офіційний вісник України. – 1997. – № 31. – Стор. 25.

314. Про соціальний захист дітей війни. Закон України від 18 листопада 2005 року № 2195-IV.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 4. – Ст. 94.

315. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. – Х.: Фірма «Консум», 1998. – 480 с.

316. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – Київ : Атіка, 2001. – 176 с.

317. Реверук В.Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941-1945). – Полтава. Дивосвіт, 2010. – 292 с.

318. Роговин В.З. Социальная политика в развитом социалистическом обществе : (Направления, тенденции, пробл.) / В. З. Роговин. – М. : Наука, 1980. – 205 с.

319. Роль держави у довгостроковому економічному зростанні/ [О.Ю. Болховітінова, Б.Є. Кваснюк, С.І. Кіреєв та ін.] ; За ред. : Б.Є. Кваснюк; Нац. акад. наук України, Ін-т екон. прогнозування. – Х. : Форт ; К. : Ін-т екон. прогнозування, 2003. – 424 с.

320. Рощина Л.О. Формування радянської системи соціального забезпечення у 20-30-і роки ХХ ст. // Наука. Релігія. Суспільство: науковий журнал/ Ін-т проблем штуч. інтелекту, Голов. упр. взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донец. обл. держ. адмін. – 2010. – № 2. – С. 3-8.

321. Румынская Конституция 1923 года. Конституции бурж. Стран. Т. 1. – М.–Л., 1935.

322. Румянцев В. Право Украины в годы Второй мировой войны и в первое послевоенное десятилетие (1939-1956) / В. Румянцев, Н. Страхов // Право Украины. – 2013. – № 1. – С. 341-353 .

323. Рум'янцев В. О. Конституція УНР 1918 року – важливий крок у розвитку конституційного законодавства України [Текст] / В. О. Рум'янцев, Д. В. Лученко // Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 11. – Х. : Право, 2006. – С. 165-174.

324. Свод законов Российской Империи: в 16-ти томах и в 5-ти книгах / сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценбург. Т. III. – СПб.: Деятель, 1912.

325. Сгибнева Н.Ф. Нищета как духовное спасение и социальная драма в древнерусской литературе: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. – Екатеринбург, 2007. – 25 с.

326. Севрюков Д. Г. Социальная защита: история, теория, право (монография). – К.: Университет «Украина», 2011. – 430 с.

327. Севрюков Д.Г. Еволюція соціальної держави в Західній Європі: історико-теоретичні аспекти : монографія / Д. Г. Севрюков. – Київ : Талком, 2014. – 421 с.

328. Севрюков Д.Г. Еволюція соціальної держави у Західній Європі: історико-теоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Д. Г. Севрюков; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – Київ, 2014. – 37 с.

329. Семенова А.Е. Очерки советского трудового права / А.Е. Семенова. – Изд. 2-е, доп. – Х.: Изд-во ВУСПС, 1925. – 135 с.

330. Сімейний кодекс України. Затверджений Верховною Радою України, Закон від 10 січня 2002 року № 2947-III. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.

331. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

332. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України : монографія / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.

333. Слюсаренко А. Г.. Історія української конституції [Текст] / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – Київ : Т-во «Знання», 1993. – 192 с.
334. Смолій В.А., Степанков В.С. Політика уряду Богдана Хмельницького у селянському питанні / Історія українського селянства: нариси у 2-х т. Т. 1; НАН України; Інститут історії України // В.А. Смолій (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2006. – 632 с. – С. 203-216.
335. Собченко В. В. Історико-національні етапи розвитку соціального захисту населення / В. В. Собченко // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 4. – С. 216-229.
336. Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность/ Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. – 432 с.
337. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в 3-х томах. Т.2. – Киев, Наукова думка, 1985. – 512 с.
338. Современные буржуазные учения о капиталистическом государстве: Критические очерки / Под ред. В.А. Туманова. – М.: Наука, 1967. – 296 с.
339. Сокуренок В. В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / В.В. Сокуренок.-Національна академія внутрішніх справ України. - К., 2002. – 189с.
340. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Пошуково видавниче агентство «Книга Пам'яті України». 1997. – 416 с.
341. Социальная политика / Сост. и ред. А. Райкевич; Пер. с польск. Предисл. и общ. ред. д-ра філос. наук, проф.Ю.Е.Волкова. – М.: Прогресс,1977. – 400 с.
342. Социальное государство: мировой опыт и реалии России /Под общ. ред. Г.А. Николаева. – М.: АТиСО, 2002.

343. Социальное неравенство и публичная политика / Ред. кол.: Медведев В.А. (отв. ред.), Горшков М.К., Красин Ю.А. – М.: Культурная Революция, 2007. – 336 с.

344. Соціально-економічний розвиток України за січень-червень 2016 року. Публікація Державної служби статистики України від 3 серпня 2016 року. // Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

345. Співак В. М. Соціальна, правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні.: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02/ НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2001. – 19 с.

346. Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): автор. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

347. Станіславський В.В. Запорозька Січ у другій половині XVII ст. на початку XVIII ст./ В.В. Станіславський // Історія українського козацтва : Нариси у 2х тт. / Ред. В.А. Смолій, О.А. Бачинська, О.І. Гуржій, В.М. Матях. – Київ : Видавничий дім «КиєвоМогилянська Академія», 2006. – Т.1. – 586 с.

348. Старостенко К.В. Основы социального государства: учебное пособие для высшего профессионального образования / К.В. Старостенко, В.А. Кузьменков, А.А. Пушков. – Орел: ФГБОУ ВПО «Госуниверситет – УНПК», 2012. – 184 с.

349. Статут Великого княжества Литовского 1529 г. / Статут Великого Княжества Литовского, Русского, Жемайтійского и иных. / Под редакцией академика АН Литовской ССР К.И. Яблонскиса. – Мн.: Издательство Академии наук БССР, 1960. – 253 с.

350. Сташків Б. І. Теорія права соціального забезпечення: навч. посіб. / Б. І. Сташків. – К.: Знання, 2005. – 405 с.

351. Стефанович П.С. Приход и приходское духовенство в России XVI-XVII веках / отв. ред. Б.Н. Флоря. – М.: Индрик, 2002. – 352 с.
352. Стичинський Б. С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / Б. С. Стичинський, І. В. Зуб, В. Г. Ротань; Севастоп. ін-т юрид. дослідж. – 4-е вид., доповн. та перероб. – К. : А.С.К., 2003. – 1024 с.
353. Субтельний О. Україна: Історія: учебное пособие / О. Субтельний. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с.
354. Супарик Б.М. Шкільництво Галичини / Б.М.Супарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 143 с.
355. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К., 1956. – 455 с.
356. Суховий Д.І. Методологічні проблеми формування системи державних соціальних гарантій / Д.І.Суховий // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 2(14). – С. 101-106.
357. Суховий Д. І. Основні етапи становлення та розвитку державних соціальних гарантій в Україні [Електронний ресурс] / Д. І. Суховий // Економіка та держава. - 2011. - № 7. - С. 49-51.
358. Темченко О. Зародження соціальної функції держави у сфері охорони дитинства. // Журнал Верховної Ради України «Віче». – 2010. – № 19 (жовтень) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2222/>
359. Терлюк І. Історія держави і права Середньовічної України / Іван Терлюк, Дмитро Забзалюк. – Львів: Каменяр, 2010. – 232 с
360. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.] / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с.
361. Ткачук П.П. Еволюція поглядів М. Грушевського щодо процесу військового будівництва УНР / П. П. Ткачук // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2007. – № 584. – С. 89-93.

362. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Тодыка ; АПН Украины, Национальная юридическая академия Украины им. Я.Мудрого. – Харьков : Факт, 1999. – 320 с.

363. Тончу Е. Москва милосердная. – М.: Изд. дом ТОНЧУ, 2009. – 240 с.

364. Тохтарова І. М. Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин / І. М. Тохтарова. // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. – 2014. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_2_5

365. Третій Універсал Української Центральної Ради від 7(20) листопада 1917 року. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>.

366. Тыл. Оккупация. Сопротивление : (Советская страна в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.): Учеб. пособие. Пакет-комплект документов «История». // Т. Клокова, И. Прохорова, М. М. Винокурова. – Изд-во АО «Бюро Денди», 1993. – 111 с.

367. Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 275 с.

368. Україна: хронологія розвитку / Ред. кол.: В.А. Смолій, С.В. Кульчицький, В.М. Горобець, О.П. Реєнт, О.В. Русіна, О.В. Юркова. – НАН України. Інститут історії України. – Том 6. – К.: КРІОН, 2011. – 832 с.

369. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева; Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П.

Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – К.: Наук. думка, 1997. – 424 с.

370. Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. Политико-правовое положение трудящихся в Европейском Сообществе: Пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 176 с.

371. Фёдорова Н.А. Лишенцы 1920-х годов: советское сословие отверженных. / Н.А. Фёдорова // Журнал Исследований социальной политики. – 2007. – Том 5. – №4. – С.483-496.

372. Фирсов М. В. История социальной работы: теория, история, общественная практика / М.В. Фирсов – М.: Союз, 1996. – 446 с.

373. Фирсов М. В. История социальной работы: Учебное пособие. – Изд. 3-е. – М.: Академический Проект; Трикста, 2009. – 608 с.

374. Фролов Б. Состояние и перспективы медпомощи в РСФСР и УССР / Б. Фролов // Вопросы страхования. – 1930. – №3. – С. 18-19.

375. Ханин Г.И. Советское экономическое чудо 40 – 50-х годов: миф или реальность? / Ханин Г.И. // Соционет. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://khanin.socionet.ru/DOCS/CHUDO.doc>

376. Ходанич П. Закарпатська тематика в зарубіжній літературі першої половини ХХ століття / П. Ходанич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. – 2014. – Вип. 2. – С. 90-93.

377. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід [Текст] : монографія / Н. М. Хома; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юридична думка, 2012. – 591 с.

378. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. – Т. 1. З найдавніших часів до ХХ ст.. / укл.: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. – К.: Ін Юре, 1997. – 464 с.

379. Центральний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3266 : Міністерство праці (Центральна Рада). – Оп 1.

– Спр. 4 : Витяг з протоколу засідання буржуазно- націоналістичної Малої ради про ухвалу статуту. Про громадські роботи, пояснююча записка міністра праці цього ж уряду про організацію департаменту громадських робіт і його кошторис. Початок – січень 1918 р., кінець – 2 березня 1918 р. – 12 арк.

380. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф. 342. – оп. 14. – спр. 665 – арк. 75-75зв.

381. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф. 4620. – оп. 3. – спр. 236. – арк. 136.

382. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф. 342. – оп. 14.– спр. 666 – арк. 151.

383. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф. 342 – оп. 14. – спр. 666. – арк. 152.

384. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2632. – Оп. 1. – Спр. 1240.– Арк. 32.

385. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – ф. 7. – оп. 10. – спр. 236. – арк. 54-55.

386. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 6

387. Цивилев Р. Право на социальную необеспеченность. – М.: Профиздат, 1984. – 180 с.

388. Цивільний кодекс України. Затверджений Законом Верховної Ради України від 16 січня 2003 року № 435-IV. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

389. Циткилов П.Я. История социальной работы / Циткилов П.Я. – Ростов н/Д. : Феникс, 2006. – 448 с.

390. Черенько Л. М. Нерівність у доходах: стан і можливі наслідки та шляхи подолання негативних тенденцій / Л. Черенько // Демографія та соціальна економіка. – 1998. – № 1-2. – С. 116-125.

391. Четверікова Л. О. Соціальна держава: структурно-функціональний аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Л.О. Четверікова ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2006. – 19 с.

392. Четверікова Л. О. Соціальна держава: структурно-функціональний аналіз [Текст] : дис... канд. політичних наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси/ Четверікова Л. О; Львівський Національний Університет ім. Івана Франка. – Львів., 2005. – 200 л.

393. Четвертий універсал Української Центральної ради, 9 січня 1918 р. // ЦДАВО України. – ф. 1063. – оп. 2. – спр. 2. – арк. 2-6.

394. Чугунов І. Я. Розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні / І. Я. Чугунов, О. В. Суріна // Наукові праці НДФІ. – 2008. – Вип. 4. – С. 3-9.

395. Шарпаций В. Г. Становлення системи пенсійного забезпечення в УСРР (1919-1929 рр.)/ В. Г. Шарпаций // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2010. – Вип. 17. – С. 16-21.

396. Шарпаций В. Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920-30-х рр.: історичний аспект : автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Віктор Григорович Шарпаций . – Чернівці : Б.в., 2007. – 32 с.

397. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. В 2-х т. [Текст] : учебное пособие (по изданию 1910-1912 гг.) / Г. Ф. Шершеневич / Т. 1. Вып. 1 / авт. предисл. М. Н. Марченко. – М. : Юрид. колледж МГУ, 1995. – 308 с.

398. Шульженко Ф.П. Соціально-правова держава: сутність, проблеми політичної модернізації: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Федір Пилипович Шульженко ; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – К., 2009. – 36 с.

399. Щербинин П.П. Особенности социальной защиты ветеранов военной службы в Российской империи в XVIII – начале XX в. [The Peculiarities of Social Welfare for Military Service Veterans in the Russian

Empire, XVIIIth through early XXth Centuries] // The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies [Online], Issue 6/7 | 2007, Online since 20 December 2007. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://pipss.revues.org/973>

400. Якобсон, Л. И. Социальная политика: коридоры возможностей. / Л. И. Якобсон. // Общественные науки и современность. – 2006. – № 2. – С. 52-66.

401. Яковюк І.В. Соціальна держава: до визначення змісту поняття // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3 (26). – С.37-47.

402. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01/Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – 19 с.

403. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Яковюк Іван Васильович ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 199 л.

404. Якубенко В.М. Принципи соціальної держави : стан і перспективи їх реалізації в Україні : автореф. дис. . канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. М. Якубенко; Національна академія внутрішніх справ України ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 20 с.

405. Якушик В.М. Проблеми типології правової держави // Філософська і соціологічна думка. –1993. – № 9-10. – С. 178-192.

406. Яневський Д.Б. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

407. Яневський Д.Б. Політичні системи України 1917-1920 рр.: спроби творення і причини поразки : автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Данило Борисович Яневський . – Чернівці : Б.в., 2008 . – 40 с.

408. Ярская-Смирнова Е.Р., Романов П.В., Лебина Н.Б. Советская социальная политика и повседневность, 1940 – 1985 // Советская социальная

политика: сцены и действующие лица, 1940-1985. Научная монография / Под ред. Елены Ярской-Смирновой, Павла Романова. М.: Вариант; ЦСПГИ, 2008.

409. Administration of social welfare : a survey of national organizational arrangements. / Centre for Social Development and Humanitarian Affairs (United Nations). – New York : United Nations, 1985. – III, 53 p.

410. Aidukaite, J. Old welfare state theories and new welfare regimes in Eastern Europe: challenges or implications? / J. Aidukaite. // Communist and Post-Communist Studies. – 2009. – Vol. 42. – № 1. – P. 23-39.

411. Alexander M. Hicks, Gosta Esping-Andersen. Comparative and historical studies of public policy and the welfare state. // The handbook of political sociology: states, civil societies, and globalization. – Cambridge University Press, 2005. – p. 840.

412. Aragon M. Los problemas del Estado Social. // Sistema. – Madrid, 1994. – №118/119

413. Constituția Românilor din 29.03.1923 // Monitorul oficial, 1923. – la 29 martie. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://ebooks.unibuc.ro/istorie/istorie1918-1940/5-1.htm>

414. Dumitru Șandru, Satul românesc între anii 1918-1946. Considerații privind condițiile de muncă și de viață ale țărănimii. – Iași, Editura Cronica, 1996.

415. Finding the Balance: Financing and Coverage of Social Protection in Europe / Ed. by W. van Ginneken. Occasional papers on social security. – Geneva: ISSA, 1996.

416. Ioan Scurtu, Theodora Stănescu-Stanciu, Georgiana Margareta Scurtu. Istoria românilor între anii 1918-1940: documente și materiale. Editura Universității din București, 2001. – 253 p.

417. Mace James Ernest. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / James Earnest Mace, Harvard Ukrainian Research Institute, Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Cambridge: Distributed by Harvard University Press

for the Harvard Ukrainian Research Institute and the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1983. – 334 pp.

418. Puskás Juliánna. Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. 1880-1940. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. – 638 p.

419. Starzyński, Stefan. Pięć lat na froncie gospodarczym (1926-1931). T. 2. – Warszawa: Drogi, 1931. – 665 s.

420. Veit-Wilson, J. Welfare state: a conceptual challenge. / J. Veit-Wilson. // Social Policy & Administration. – 2000. – Vol. 34. – № 1. – P. 1-25.

ДОДАТКИ